

12

Tomasz Czarnecki

Szlachta

Studia o pochodzeniu
historycznego terminu prawnego
Studien zur Herkunft
eines historischen Rechtsterminus

Studi@ Naukowe
pod redakcją naukową Sambora Gruczy

IKL@

Wydawnictwo Naukowe
Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej
Uniwersytet Warszawski

Studi@ Naukowe 12

Komitet Redakcyjny

prof. Sambor Grucza (przewodniczący)
dr Justyna Alnajjar, dr Anna Borowska, dr Monika Płużyczka

Rada Naukowa

prof. Tomasz Czarnecki (przewodniczący), dr hab. Silvia Bonacchi, prof. Adam Elbanowski, prof. Elżbieta Jamrozik, prof. Ludmiła Łucewicz, dr hab. Magdalena Olpińska-Szkielko, prof. Małgorzata Semczuk-Jurska, prof. Anna Tylusińska-Kowalska, prof. Ewa Wolnicz-Pawłowska, prof. Aleksander Wirpsza

IKL@

Wydawnictwo Naukowe
Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej
Uniwersytet Warszawski

Warszawa 2014

Tomasz Czarnecki

Szlachta

Studia o pochodzeniu historycznego
terminu prawnego

Studien zur Herkunft eines historischen
Rechtsterminus

IKL@

Wydawnictwo Naukowe
Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej
Uniwersytet Warszawski

Warszawa 2014

Komitet redakcyjny

prof. Sambor Grucza, dr Justyna Alnajjar,
dr Anna Borowska, dr Monika Płużyczka

Skład i redakcja techniczna

mgr Agnieszka Kaleta

Projekt okładki

BMA Studio

e-mail: biuro@bmastudio.pl

www.bmastudio.pl

Założyciel serii

prof. dr hab. Sambor Grucza

ISSN 2299-9310

ISBN 978-83-64020-11-7

Wydanie pierwsze

Redakcja nie ponosi odpowiedzialności za zawartość merytoryczną oraz stronę językową publikacji.



Publikacja *Szlachta* jest dostępna na licencji Creative Commons. Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autora. Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją–pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania autora jako właściciela praw do tekstu.

Treść licencji jest dostępna na stronie: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

Adres redakcji

Studi@ Naukowe

Instytut Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej

ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa

tel. (+48 22) 55 34 253 / 248

e-mail: sn.ikla@uw.edu.pl

www.sn.ikla.uw.edu.pl

Spis treści

Wprowadzenie/ Einleitung.....	5
ROZPRAWY W JĘZYKU POLSKIM.....	8
1. O etymologii polskiego terminu <i>szlachta</i>	9
2. Skąd pochodzi polski termin <i>szlachta</i> ?	33
3. Uwagi o pochodzeniu terminu <i>szlachta</i> (1).....	50
4. Uwagi o pochodzeniu terminu <i>szlachta</i> (2).....	56
5. Uwagi o pochodzeniu terminu <i>szlachta</i> (3).....	71
6. Szlachta – kmięć – włodyka – pan – rycerz	83
7. W sprawie naukowej etymologii terminu <i>szlachta</i>	98
8. O podsumowaniu badań nad etymologią terminu <i>szlachta</i>	103
9. O różnych etymologiach polskiego terminu <i>szlachta</i>	108
10. Językoznawstwo i historia w poszukiwaniu etymologii <i>szlachty</i>	115
11. Jeszcze o pochodzeniu polskiego terminu <i>szlachta</i>	124
12. Dyskusji o etymologii terminu <i>szlachta</i> ciąg dalszy	131
13. Etymologia terminu <i>szlachta</i> : Wnioski końcowe	137
DEUTSCHSPRACHIGE ABHANDLUNGEN	141
14. Auf der Suche nach einer Etymologie des polnischen Terminus <i>szlachta</i>	142
15. Thesen zu einer neuen Etymologie des polnischen Terminus <i>szlachta</i>	149
16. Zum deutsch-polnischen Sprachkontakt: Das Wort <i>szlachta</i> – ein besonderer Entlehnungsfall aus dem Deutschen	155
17. Zur Etymologie des polnischen Wortes <i>szlachta</i>	161
Bibliografia	168

Wprowadzenie/ Einleitung

W niniejszym zestawieniu zebrane zostały studia i rozprawy, jakie napisałem na temat *szlachty* w latach 1999–2013. Zostało zestawionych piętnaście prac w porządku chronologicznym, tak jak one powstawały. Forma artykułów została ujednoliconą; wszystkie one zawierają przypisy i cytaty wewnątrz tekstu. Dodatkowo do niniejszego zbioru zostały napisane dwa nowe teksty: *Dyskusji o etymologii terminu szlachta ciąg dalszy* oraz *Etymologia terminu szlachta: Wnioski końcowe*. Pierwszy z nich toczy dalszą dyskusję autora na temat etymologii z A. Boguckim, drugi zaś przedstawia wnioski końcowe wynikające z prac o pochodzeniu terminu *schlachta*.

Niniejsza publikacja może być traktowana jako szczególny rodzaj monografii ukazującej ewolucję poglądów autora dotyczących pochodzenia/ etymologii terminu *szlachta*. W publikacji tej znajdzie czytelnik oczywiście powtórzenia interpretacji autora: powtórzenia „domysłów”, rozważań i „dociekań”. Każdy tekst wnosi jednak coś nowego.

Wszystkie teksty zostały podzielone dwie części, w zależności od języka w jakim zostały napisane: cz. 1: Rozprawy w języku polskim, cz. 2: Deutschsprachige Abhandlungen. Teksty napisane zostały zarówno w języku polskim – z myślą o slawistach, polonistach i wszelkich badaczach historii i kultury języka polskiego – oraz w języku niemieckim – dla germanistów polskich i niemieckich, którzy zajmowaliby się podobną tematyką.

Zarówno studia w języku polskim, jak i też w języku niemieckim pokazują „pełny obraz” moich poglądów na temat pochodzenia szlachty. W przyszłości powinna powstać z tego „właściwa” monografia; ale w tej chwili nie jest to możliwe, także ze względu na nienajlepszy mój stan zdrowia. Mimo tego mam nadzieję, że niniejszy zbiór studiów i rozpraw przyczyni się do lepszego poznania kontaktów niemieckopolskich i zachęci przyszłych uczonych – zarówno językoznawców jak i historyków polskich i niemieckich do dalszych badań nad tematem.

Aby precyzyjnie i dogłębnie wytłumaczyć pochodzenie polskiego wyrazu *szlachta* (po)traktowałem to słowo jako rodzaj historycznego terminu prawnego, a dokładnie mówiąc jako kształtowanie się tego rodzaju terminu:

a) *Szlachta* jest interpretowana jako termin, tzn. pojęcie, do określenia którego potrzeba definicji i które stanowi jeden z elementów słownictwa języka specjalistycznego zarówno historii jak i językoznawstwa.

b) *Szlachta* rozumiana jest w niniejszym zbiorze jako termin historyczny, tzn. termin oddający pojęcia nie istniejące w obecnej rzeczywistości: Stan szlachecki został zniesiony na mocy konstytucji w 1918 r. i w chwili obecnej rozumiemy znaczenie tego wyrazu jak coś, co było w przeszłości albo jako potomków/ rodziny wywodzące się z najważniejszego stanu I Rzeczypospolitej (skupione niekiedy w odpowiednich organizacjach jak w Zrzeszeniu Szlachty Polskiej – ZSP, którego członkiem jestem).

c) *Szlachta* pojmowana jest we wszystkich artykułach jako termin prawny: W Średniowieczu ustalono dla elit krajów europejskich „ramy prawne” dla wojow-

ników tego czasu, dla rycerstwa podległego władcy danego obszaru: Władcy na mocy tzw. *jus militare* dawali prawa i możliwości skupionym przy nich wojownikom, podobne, jakie oni mieli a w czasie późniejszym „równali ich prawnie” z „najwyższymi elitami” na zasadzie rodu/ dziedziczności. Stąd w języku polskich dwoistość interpretacyjna terminu szlachta: 1) szlachta to cały stan: zarówno możni/ arystokracja jak i podlegała im drobna szlachta, 2) szlachta to tylko „uprawnieni” wojownicy bez władcy danego obszaru / możnych mających znaczenie na danym obszarze.

In der vorliegenden Arbeit habe ich die Studien zusammengestellt, die zum Thema *szlachta* in den Jahren 1999 – 2013 geschrieben hatte. Zusammengestellt wurden 15 Arbeiten in der chronologischen Ordnung, wie sie entstanden waren. Die Studien sind einheitlich bearbeitet worden (die Anmerkungen und Zitate sind nur im Text enthalten). Zusätzlich habe ich in der vorliegenden Zusammenstellung zwei Arbeiten – die Studien 16 und 17 geschrieben: In der ersten Arbeit habe ich eine weitere Diskussion mit A. Bogucki in bezug auf die Etymologie von *szlachta* geführt und in der zweiten Arbeit habe ich Schlussfolgerungen formuliert, die sich aus allen Studien zur Herkunft des Terminus ergeben.

In der vorliegenden Zusammenstellung, die als eine „besondere Art. der Monographie” interpretiert werden kann, habe ich gezeigt, wie meine etymologischen Ansichten zur Herkunft des Terminus variieren können. Ein Leser der Monographie findet hier selbstverständlich bestimmte Wiederholungen der Interpretationen und Erwägungen des Verfassers. Jede Studie bringt jedoch etwas Neues: Die Arbeiten sind sowohl in Polnisch – für die Polonisten, Slawisten und andere Forscher der Geschichte und der Kultur der polnischen Sprache und auch in Deutsch – für die polnischen und die deutschen Germanisten, die sich mit der Thematik beschäftigen könnten, verfasst worden Sowohl die polnischen als auch die deutschen Studien zeigen „ein volles Bild” der Ansichten des Verfassers zur Herkunft des Terminus *szlachta*. In der Zukunft beabsichtige ich „eine eigentliche Monographie” zum Thema zu schreiben und jetzt habe ich nur die Hoffnung, dass die vorliegenden Studien zur der genaueren Erforschung der deutsch-polnischen Sprachkontaktes beitragen und dass sowohl die deutschen als auch die polnischen Sprachwissenschaftler und Historiker in der Zukunft weiter die Diskussion zum Thema der Herkunft des Terminus führen können. Um genau und präzise die Herkunft von *szlachta* zu erklären, habe ich das Wort als einen besonderen historischen Rechtsterminus betrachtet:

a) Das Wort *szlachta* wurde als ein Terminus interpretiert, d.h. als ein Begriff, der zu der Bestimmung einer Definition braucht und der ein Element des Wortschatzes der Fachsprache sowohl der Sprachwissenschaft als auch der Geschichte ist.

b) Das Wort *szlachta* wurde als ein historischer Terminus aufgefasst, d.h. als ein Terminus, der bestimmte Begriffe wiedergibt, die heutzutage nicht mehr existieren: Der Stand Adel wurde in Polen aufgrund des Grundgesetzes des Staates 1918 abgeschafft und heute verstehen wir die Bedeutung des Wortes als das, was zu der Vergangenheit gehört oder als eine Bezeichnung der Nachkommen des polnischen Adels der ersten polnischen Res Publica/ Rzeczpospolita (die organisatorisch zu der

Zrzeszenie Szlachty Polskiej/ zum Verein des polnischen Adels gehören; ein Mitglied der Organisation ist auch der Verfasser der vorliegenden Monographie).

c) Das Wort szlachta wurde in allen Studien als ein Rechtsterminus verstanden: Im Mittelalter wurden für die Eliten der europäischen Länder bestimmte Rechtsnormen festgelegt. Für die „Krieger der Zeit“, d.h. für das dem Herrscher des bestimmten Gebietes untergeordnetes Rittertum wurden auf Grund des sogenannten jus militare Rechte und Privilegien erteilt, die auch die Könige und Fürsten der Länder hatten, weil hier das gleiche Prinzip sowohl für die „höchsten Eliten“ als auch für den ritterlichen Stand existierte, das in seiner Bestimmung die Begriffe „Geschlecht“ und „Erblichkeit“ hatte. Deshalb muss ich den polnischen Terminus szlachta auf zweifache Weise interpretieren: 1) Das Wort szlachta wird als der ganze Adelsstand, sowohl die Aristokratie/ Magnaten des Landes als auch der ihm untergeordneter Kleinadel aufgefasst . 2) Das Wort szlachta wird nur als ein niedriger Adel ohne des Herrschers des Landes/ Gebietes und ohne die Aristokratie/ Magnaten (die eine große Bedeutung in den Ländern / Gebieten hatten) verstanden.

ROZPRAWY W JĘZYKU POLSKIM

1. O etymologii polskiego terminu *szlachta*

1. Uwagi wstępne

1.1. W słownictwie języka polskiego istnieje bardzo dużo wyrazów, które pochodzą z języka niemieckiego. Jako zapożyczenie niemieckie wymieniany jest między innymi polski termin *szlachta*. Najczęściej łączone jest to słowo z nowo-wysoko-niemieckim *Geschlecht* lub z pokrewnym mu wyrazem – rzeczownikiem staro-wysoko-niemieckim *slahta*.

Dokładne i nie budzące wątpliwości pochodzenie terminu *szlachta* naszym zdaniem nie zostało jednak wyjaśnione. Wiele problemów związanych z etymologią tego wyrazu pozostało w dotychczasowych badaniach nierozstrzygniętych, wciąż nasuwają się pytania z tą kwestią związane, np.:

1) W jaki sposób wyraz *szlachta* powstał z niemieckiego odpowiednika? Mimo “prawie identycznej” formy słów *slahta* i *szlachta* dokładne wytłumaczenie przekształceń fonetycznych zapożyczenia nie jest takie proste; właściwie dotychczas nie zostało ono w poprawny sposób dokonane.

2) Dlaczego wyraz niemiecki *slahta* znany i używany w okresie staro-wysoko-niemieckim (750 – 1050) stał się w Polsce określeniem stanu szlacheckiego, który wykształcił się dużo później – dopiero w XIV i XV wieku? Czyżby wyraz ten występował wcześniej w języku polskim w innym znaczeniu bardziej podobnym do znaczenia niemieckiego źródła?

3) Czy polskie *szlachta* został przyjęty wprost z języka niemieckiego czy też pośredniczył w przejściu tego wyrazu język czeski? Jeżeli zaś pośrednikiem w przejściu tego wyrazu od Niemców była czeska *šlehta*, to dlaczego mimo odmiennej formy tego języka zachowała się w języku polskim prawie niezmieniona postać niemieckiego pierwowzoru?

1.2. Wymienione wątpliwości i niejasności etymologii pol. *szlachta* uprawniają badaczy do ponownego zajęcia się ustaleniem pochodzenia tego terminu. Z tego powodu w niniejszym artykule poruszony raz jeszcze zostanie problem pochodzenia wyrazu. Autor artykułu spróbuje na wyżej sformułowane pytania poszukać dokładnej i precyzyjnej odpowiedzi, które w większym niż dotychczas stopniu wyjaśniałyby przekonująco etymologię wyrazu *szlachta*.

1.3. W niniejszym artykule można wyróżnić formalnie kilka części: część pierwszą – uwagi wstępne (umieszczone powyżej), część drugą zestawiającą formy i znaczenia polskiego wyrazu *szlachta* i pokrewnych mu (według istniejących badań) słów w innych językach, część trzecią – oceniającą dotychczasowe etymologie wyrazu, część czwartą dającą propozycję nowej etymologii wyrazu i krótką część końcową zestawiającą wnioski wynikające z przedstawienia etymologii terminu *szlachta*.

2. Polski wyraz *szlachta* i pokrewne słowa w innych językach słowiańskich (formy, znaczenia, derywaty):

2.1. Wyraz *szlachta* w języku polskim posiada zaświadczone następujące postaci formalne: *szlachta / ślachta, ślakta / szlakta, szlechta / ślechta, slachta, szlacht, szlaga, szlagon, szlagoneria* (zob.: *Słownik staropolski* 1953, *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965, S.B. Linde 1854, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, J. Karłowicz 1900, *Słownik języka polskiego* 1978).

2.1.1. Nie zostało do tej pory wyjaśnione, jaka forma wyrazu była pierwotna: *szlachta* czy *ślachta*?

2.1.1.1. Według Kartoteki Słownika staropolskiego 1953 *szlachta* zaświadczona jest od 1390 roku. *Słownik staropolski* 1953: VIII 571 daje w okresie staropolskim tylko (także dla swojego najstarszego zaświadczenia z 1390 r.) lekcję *ślachta*; na podstawie pisowni trudno więc ustalić postać fonetyczną do 1500 roku. Zastanawia jednak możliwość podwójnej postaci zapożyczenia, oraz to, że niezwykle postać *ślachta* utrzymała się w literackim języku polskim aż do XIX. wieku, a w gwarach występuje do dziś i że jako termin historyczny występuje we współczesnym polskim języku literackim tylko *szlachta*.

2.1.1.2. W Statutach Kazimierza Wielkiego (napisanych po łacinie około połowy 14 w., a wydanych przez O. Blazera 1947) występuje w tekście forma *slachte* (cytowane według A. Bogucki 1996: 199, H. Łowmiański 1975: 613): *Militi vero famosio slachte LX marcas, scartabello XXX marcas, militi creato de sculteto vel kmethone XV marcas pro capite*. W tłumaczeniu tego tekstu na język polski (dokonanego ok. 1430) brzmi ten wyraz jako *slachcze* (tak *Słownik staropolski* 1953, który tłumaczy to jako: *ślachcie*): *Militi vero famosio, slachcze, LX marcas...* (*Słownik staropolski* 1953: VIII 572). Znow trudno ustalić tu wymowę - staropolski nagłosu wyrazu, ale wielce prawdopodobny jest tu jego początek z *śl-*.

2.1.1.3. *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965: V 308 podaje jako imię własne *Slachta* już z 1374 r. i interpretuje je jako *szlachta/ ślachta*.

2.1.2. Podobny problem mamy też z przeciwstawieniem *szlechta* i *ślechta* (Kartoteka Słownika staropolskiego (1953) podaje dla staropolszczyzny obie odmiany; *Słownik staropolski* 1953 podaje tylko lekcję *ślechta*); taka forma zaświadczona jest jednak tylko raz: ok. 1450 r.

2.1.3. Wymieniona została też w historii wyrazu jego postać *slachta*; nie występuje ona w słownikach a tylko w opracowaniach dotyczących polszczyzny 19 w. (zob. Nowowiejski 1996: 85, 89). Jest to zapewne odmiana gwarowa powstała na skutek mazurzenia z literackiego *szlachta*. Por. derywat *slachetka* (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900).

2.1.4. Sporadycznie w gwarach polskich zaświadczona jest forma rodzaju męskiego mianownika *szlacht*; celownik brzmi *szlachtom* (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 630).

2.1.5. W gwarach występuje też *ślakta* (J. Karłowicz 1900: V 304); podobne według formy jest imię własne *ślakta/ szlakta* (zaświadczony jest przypadek zależny *slactam*) notuje *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965: V 308 w 1396 r.

2.1.6. W XVI i XVII w. zaświadczone są swoiste przekształcenia pol. *szlachta* jako: *szlaga* (już w XV w. jako imię własne), *szlagon* i *szlagoneria* (J. Karłowicz/

A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, A. Brückner 1927, *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*).

2.2. Omawiany wyraz posiada zaświadczone następujące znaczenia (notowane w Słowniku staropolskim 1953, S.B. Linde 1854, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego* 1978, *Mały słownik języka polskiego* 1969).

2.2.1. Pierwotnym znaczeniem *szlachta/ ślachta* jest według *Słownika Staropolskiego* (1953): nobilitas “szlachectwo” (zaświadczone od 1390 roku do XV w.). W późniejszych wiekach takie znaczenie już nie występuje.

2.2.2. Drugim znaczeniem stp. *szlachta/ ślachta* jest znaczenie nobilis “szlachcic”. Znaczenie to występuje sporadycznie od 1396 (*Słownik staropolski* 1953) w okresie staropolszczyzny, znane jest jednak jeszcze w XVII wieku (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki); w późniejszych wiekach to znaczenie nie jest już notowane. Należy przy tym zaznaczyć, że obok liczby pojedynczej *szlachta* zaświadczona jest też w XV–XVII w. liczba mnoga *szlachty* “szlachcice”. Z tym znaczeniem wiąże się też prawdopodobnie imię własne *Szlachta* zapisane według *Słownika Staropolskich Nazw Osobowych* już w 1374 r. Także dowód w tekście łacińskim ze statutów Kazimierza Wielkiego ma już to znaczenie (zob. wyżej). W tym znaczeniu występują też gwarowe *szlacht* i zgrubienia *szlaga* i *szlagon*.

2.2.3. Dopiero chronologicznie biorąc trzecim w kolejności jest dzisiaj znane znaczenie “stan szlachecki”/ “ogół ludzi należących do tego stanu”. Jak wynika z *Słownika Staropolskiego* (1953) pojawia się to znaczenie w pierwszej połowie XV w. (1423), przy czym mają to znaczenie wszystkie wyżej wymienione postacie fonetyczne wyrazu. W tym znaczeniu notowane jest też hipokorystyczne zgrubienie *szlagoneria*.

2.2.4. Poza tym wyraz *szlachta* posiada inne znaczenia: ciekawe jest dla formy *ślachta* znaczenie “miejsce zamieszkiwane przez drobną szlachtę” (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 830, J. Karłowicz 1900: V 304). W XIX w. K. Szajnocha 1069 użył wyrazu *szlachta* w znaczeniu “ród”, “rodowód” (notowane też w J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 830). Wcześniej w tym znaczeniu wyraz nie był notowany. Wyraz *szlachta* rozumiany był też w XVIII–XIX w. jako “jazda” w przeciwieństwie do “wojsk pieszych” (K. Szajnocha 1969, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900). Chyba tylko homonimiczne (i zapewne związane z zupełnie innym źródłem niemieckim?) jest znaczenie wyrazu *ślachta* jako “miary kubicznej muru” (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, J. Karłowicz 1900 wymieniają je razem z innymi wariantami znaczeniowymi).

2.3. Wyraz *szlachta* posiada w języku polskim następujące derywaty (podawane według: *Słownika staropolskiego* 1953, S.B. Linde 1854, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, Doroszewski 1966, *Słownik języka polskiego* 1978, *Mały słownik języka polskiego* 1969): *szlachcic* ‘przedstawiciel stanu szlacheckiego’ z formami: *szlachcic / ślachcic* (zaświadczony od 1399: SS), *ślechcic* (15.w.), *chlaścic*, *slakcic* (gwarowo) i znaczeniami odpowiadającymi w 15. w. łacińskim *vir feodalis*, *inditus*, *nobilis* (zob. *Słownik staropolski* 1953, *Kartoteka Słownika staropolskiego* 1953), wariant z *sz* znany jest do dziś (wyraz występuje też w historii języka polskiego w znaczeniu ‘prosty szlachcic nie pan’: tak już w *Słownik staropolski*

1953, zob. też J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900); *szlachcicowa* 'żona szlachcica' (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900) – derywat utworzony od wyrazu *szlachcic*; *szlachetność* w znaczeniach: 'szlachectwo' – *nobilitas* (1449), 'powinność rycerska' – *militia* (1444), 'szlachetność' – *generositas* (już w *Kazaniach Gnieźnieńskich* 1399) w ostatnim znaczeniu znany do dziś (Karłowicz/ Kryński/ Niedźwiedzki 1900: V 628); *szlachetny* z postaciami obocznymi: *szlachatny/ ślachatny* (1455), *szlachetny/ ślachetny* (od 1419; postać z *sz* do dziś), *ślechetny* (1486), *ślechatny* (1493), *ślajetny* (1426 – cytowany według *Kartoteki Słownika staropolskiego* 1853 i *Słownika staropolskiego* 1953, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900), *szlacheczny* (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: gwarowo) ze znaczeniami: 'rycerski' – *jus militare* – *prawo szlachetne* (1449), 'szlachecki' jako synonim 'szlachcica' – oddaje bowiem wyrazy *nobilis*, *optimates* und *indites* (1455), 'szlachetny' (już w abstrakcyjnym znaczeniu 1399) oddaje *boni generis* (1426), *magnavissimus* (XV w. i od XVI w. pojmowany jest tylko jako 'przymiot człowieka' a w późniejszych czasach 'dobry, drogi, drogocenny' i też 'tytuł burmistrza (Li.); *szlachecki* z formami: *szlachecki/ ślachecki* (forma z *sz* znana do dziś), *ślachacki / szlachacki* (1457), występuje według *Kartoteki Słownika staropolskiego* 1953 i *Słownika staropolskiego* 1953 w znaczeniach 'rycerski' (XV w.) i 'szlachecki, dotyczący szlachty' (od XV w. do dziś), znany np. w grupach wyrazów *stan szlachecki*, *ród szlachecki* albo *tytuł szlachecki*; *szlachectwo* 'samookreślenie szlachty' = *nobilitas* (od XV. w. do dziś pozostało jako charakterystyka stanu i zaszczytu/ tytułu zob. J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: V. 628); *szlachcianka* 'żona szlachcica' (też w gwarach) – *femina nobilis* (znane od XV w. do dziś); *szlachcianeczka* (S.B. Linde 1854, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, W. Doroszewski 1955, *Słownik języka polskiego* 1978) – derywat wyrazu *szlachcianka* utworzony dla oddawania odcienia znaczeniowego zdrobnienia i pogardliwego stosunku do osoby; *szlachciwy* 'związany ze szlachcią' (XV w.: *Słownik staropolski* 1953); *szlachcicowy* 'należący do szlachcica (już *stp.*: *Słownik Staropolski* zob. też *szlachetnić* 'czynić szlachetnym, uzacniać, zaszczycać, ozdabiać, zdobić, uszlachetniać, podnosić moralnie' (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: V. 628); *szlachetnić/ szlachetnić się* 'stawać się szlachetnym, nabierać cech szlachetności, stawać się pięknym, nabierać lepszej jakości, polepszać się' (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900, *Słownik języka polskiego* 1978); *szlachcić* 'uszlachetniać' – u M. Reja (XVI w.: S.B. Linde 1854), potem też: 'robić szlachcicem'' od tego określenia czynności *szlachcenie*, *szlachcenie się*, *uszlachcania* (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900) i czasowniki *uszlachcać/ uszlachcić*; *szlacheckość* 'szlacheckie urodzenie' (*Słownik języka polskiego* 1978); *szlachciura* 'szlachcic nieokrzesany' (SW) od tego zdrobnienie: *szlachciurka*; *szlachetka/ ślachetka* 'szlachcic ubogi, szlachcic chudopacholek' (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900); *szlachetczyzna* w znaczeniach 'wsie, które były dawniej pod poddaństwem, przeciwstawione do królewskiej', 'majątek należący do szlachcica (S.B. Linde 1854), 'wszystko co dotyczy szlachty', 'roboty za najem we dworze w Łowickiem' (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900), ujemnie: 'ogół cech szlacheckich, stan szlachecki (z odcieniem ujemnym: *Słownik języka polskiego* 1978); *slachetczak* 'włościanin nie królewski' (J. Karło-

wicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 203) i *szlachetczak* ‘chłop ze wsi szlacheckiej w przeciwstawieniu do księżuka (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 629); *szlachcią* ‘dziecię szlachty’ (SW) i zdrobnienie *szlachciątko*; *szlachcina* ‘drobna szlachta’, ‘szlachciec ubogi’; *szlachcisko*: ‘zdrobnienie od *szlachciec*’, ‘szlachciec godzien politowania’ (J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900); *szlachciuk* ‘szlachciec chudopacholek’; *szlachtuń* ‘szlachciec ubogi’ (J. Karłowicz/

A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900); *szlachetnik* ‘człowiek szlachetny, ten, co szlachetnie postępuje’ (S.B. Linde 1854, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900); *szlachciński/ ślachciński* – zaświadczone jako imię własne już 1393 (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965); *szlehcina/ ślehcina* – jako imię własne (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965: V 308 podaje dwa zaświadczenia w 1418 i 1444 r.) – zapewne jako określenie kobiety.

2.4. W innych językach słowiańskich występują podobne wyrazy, które w badaniach łączone są z pol. *szlachta*.

2.4.1. W języku czeskim są zaświadczone (*Kartoteka Słownika Staroczeskiego, Priručni slovník jazyka českého* 1948, *Slovník spisovného jazyka Českého* 1957, J. Jungmann 1838, F. Kott 1878): a) staroczeskie: *šlechta* i derywaty wyrazu (podawane bez znaczenia według *Kartoteki Słownika Staroczeskiego*): *šlechtely, šlechtic, slechticovy, šlechticevy, šlechtiči, šlechtična, šlechtičny, šlechtičstvo, šlechtiti, šlechtiti se*; b) czeskie: *šlehta* w znaczeniach: ‘stan szlachecki, ludzie z tego stanu’, ‘ród, rodzina’, ‘szlachectwo’, ‘szlachciec’, ‘baron’, ‘mężowie – ‘viri’, ‘hodowane bydło’ (chyba to homonim, pochodzący z innego źródła niemieckiego), i jej derywaty (podawane też bez ich znaczenia): *šlechet, šlechetenství, šlechetnický, šlechetnictví, šlechetnik, šlechetnomyslný, šlechetnost, šlechetný (prešlechetný), šlechetně, šlechetnicě, šlechetnička, šlecheten, šlehtëni, šlechtěnost, šlehtëný, šlechtic, šlechtice, šlechtický, šlechtický, šlechtična* (od tego pochodzi wyraz *slečna* ‘panna’ i jego derywaty jak *slečnin, slečenka, slečinka, slečinkovati*), *šlechtička, šlechtičnost, šlechtičny, šlehtictví, šlehtictvo, šlechtíček, šlechtička, šlechtiči, šlechtiti, šlechtily, šlechtílost, šlechtitel, šlechtitelka, šlechtitelský, šlechtitelský, šlechtitelství, šlechtopyšný, šlechtovláda, šlachtaun, šlechták, šlechtík*. Słowniki czeskie (J. Jungmann 1838: IV 481, F. Kott 1878: III 905, *Priručni slovník jazyka českého* 1948: V 1102, *Slovník spisovného jazyka Českého* 1957: III 669) wymieniają też formę *šlachta* jako ‘polską szlachtę’.

2.4.2. W języku słowackim zaświadczona jest *šl’achta* ‘stan szlachecki’, ‘ród’ i derywaty: *šlahťic* ‘szlachciec’ (S.B. Linde 1854, F. Kott 1878), *šl’achtit’* ‘uszlachetniać’, *šl’achtický* ‘szlachecki’ (H. Schuster-Ševc 1968).

2.4.3. W językach łużyckich znane są (H. Schuster-Ševc 1968: 1454, H.H. Bielfeldt 1933: 245): a) górnołużyckie *šlachta* ‘ród’, ‘potomstwo’, ‘ród szlachecki’ i derywaty: *šlachćić so* ‘układać się, udawać się’, też: ród rozwijać, *Šlachta* – imię własne (1658), *šlachotny* ‘szlachetny, wytworny, dostojny, szlachecki’, starsze też: ‘przyrodzony’, *šlachotnost* ‘wytworna istota’, ‘szlachetność, dostojność’; b) dolnołużyckie: *šlachta* ‘krewni’, przestarzałe też: ‘ród’ i derywaty: starsze *šlachśis* ‘wdać się w kogoś’, *šlachśenc* ‘serdeczny przyjaciel’, *šlachota* ‘rodzaj’.

2.4.4. W języku południowosłowiańskich znane są: a) słoweńskie: *zlahta* ‘ród, krewni’, ‘polska szlachta’, *złacht* (tak tylko A. Brückner 1927) ‘szlachecki’, *zlahten* ‘szlachecki’, *zlahtnik* ‘szlachcic’ (J.W. Grimm 1854) i inne derywaty (podają wybór bez znaczeń: *Slovník slovenskego knižnega jezika* 1991: V 1010): *zlahtati se*, *zlahtiti*, *zlahtnia*, *zlahtnić*, *zlahtnost*; b) serbsko-chorwackie (narzecza kajkawskie): *złakta* ‘ród’ (P. Skok 1971: III 683).

2.4.5. Języki wschodniosłowiańskie zapożyczyły z języka polskiego to określenie w znaczeniu ‘polska drobna szlachta’: staroruskie (od 1563 r.), rosyjskie, ukraińskie, białoruskie *šljachta*. W języku rosyjskim znana była też: forma oboczna wyrazu *šljacht* i jego derywaty: *šljachtic* (zaświadczony już jako staroruska forma *šljachtič* od 1388 roku, a więc wcześniej niż jego polski wzór) z formą oboczną *šljachtec* oraz: *šljachetnost*, *šjachetskij*, *šljachetstvo*; w ukraińskim znany był *šljachtic* (zob.: F. Miklosich 1886: 341, M. Vasmer 1958: IV 457, M. Vasmer 1980: III 413).

2.4.6. Zapewne zapożyczeniem z języka polskiego jest litewskie *szlektas* ‘szlachcic’, *szljaktas* ‘polski szlachcic’ (J.W. Grimm 1854, F. Miklosich 1886; por. A. Brückner 1927). W łotewskim zaświadczone jest też *šlehtslet* ‘uszlachetnić’ (F. Miklosich. 1886: 341).

3. Dotychczasowe etymologie *szlachty*.

3.1. Tylko w najstarszych opracowaniach pochodzenia wyrazu twierdzi się, że *szlachta* i jej derywaty są tworami słowiańskimi:

3.1.1. Ciekawe są interpretacje pochodzenia wyrazu występujące u S.B. Linde 1854: V 591: *Jabłonowski rozumie, że ‘szlachcic’ ma być sławczyc albo: Sernicki wywodzi, że szlachcic wziął początek od słowa sława, niby sławcic.*

3.1.2. K. Niesiecki 1839: I 430 pisze, że wyraz *szlachta* pochodzi od *Lechitów: Szlachciców* należy rozumieć jako *zlechciców*, tzn. potomków Lechitów (podobnie też: *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda* 24. 681). K. Szajnocha w swym artykule o pochodzeniu *szlachty* (K. Szajnocha 1876a) odrzuca słowiańskie pochodzenie wyrazu i jego związek ze słowiańskim *lech*, *lecha* ‘zagon’ (dla tych ostatnich wyrazów przyjmuje zaś pochodzenie germańskie!).

3.2. Bardzo wczesnie widoczny jest dla badaczy związek wyrazu z językiem niemieckim (pisze o tym już S.B. Linde 1854: V 591):

1) “Etymolodzy” utrzymują, że: a) *szlachcic u Polaków to niby Schlachter ... z Niemieckiego rzeźnik przez postpozycję nazwany, że na wojnie pod Grunwaldem Polacy Krzyżaków 50 tysięcy położywszy, wiele naczynili mięsa Marsowi...;* b) *szlachcic należy się pisać nie ślachcic, bo pochodzi z niem. Schlacht...;* c) *ludzie Widzą w Niemieckim języku słowo szlacht bitwa i raczej imię szlachica przypomina nam początek zasługi i nagrodę męstwa.*

2) Już Kromer twierdzi, że *szlachcice się zowią Geschlechter*, tj. *z podłych idący, że niech podłych za odważne czyny szlachectwo odnieśli zaszczyt.*

3.3. Próbę naukowego opracowania pochodzenia daje w 60-tych latach dziewiętnastego wieku K. Szajnocha: wiąże polski wyraz ze starodawnym niemieckim *slahta* ‘ród’ przekształconym według niego później w niemieckie *Geschlecht*, mające to samo znaczenie (K. Szajnocha 1876a: 217).

3.4. W późniejszych opracowaniach etymologii polskiej *szlachty* badacze widzą także związek wyrazu polskiego z niemieckim *slahta/ Geschlecht*:

3.4.1. Najczęściej mówi się o źródle wyrazu staro-wysoko-niemieckie *slahta* 'ród' i tłumaczy się pochodzenie polskiej *szlachty* przyjmując pośrednictwo czeskie: A. Brückner w swoich dziełach (A. Brückner 1927: 550, A. Brückner 1925: 63, 1957: 320, 378), M. Basaj/ J. Siatkowi 1980: 382, M. Basaj 1966: 76, T. Brajerski 1957: 354, T. Czarnecki 1995: 260, 1996: 101, W. Kaestner (1939): § 2, 131, 203, 204, 260, 283; Karszniewicz-Mazur 1988: 40, G. Korbut 1893: 361–362, 369, 370, 377, 392, 436, 448, 458, 479, G. Korbut 1935: 11, 18, 20, 42, 87, F. Kott 1838: III 905, 908, A. Kleczkowski 1928: 344, A. Mayer 1927. § 11, 69, 144, 148, F. Malinowski 1870: 287, V. Machek 1957: 506, 1968: 616, Matzenauer 1870: 82, L. Moszyński 1954: 73, J. Siatkowi 1996: 43, 47, 50, 80, 85, 100, H.H. Bielfeldt 1933: 245, F. Miklosich 1886: 341, K. Szajnocha 1876a: 215, H. Łowmiański 1985: VI 611, Z. Kaczmarczyk 1948: 315.

3.4.2. Wskazuje się też na średnio-wysoko-niemieckie *slahte* – wyraz występujący w tym samym znaczeniu, co jego odpowiednik staro-wysoko-niemiecki, np. Słownik wyrazów obcych 1986: 1073; taką możliwość rozważają też Karszniewicz-Mazur 1988: 40, H.H. Bielfeldt 1933: 245, H. Schuster-Ševc 1968: 1454, M. Vasmer 1958: IV 457, 1980: III 413.

3.4.3. Wyraz wyprowadzany jest też ze średnio-wysoko-niemieckiego *slehte* (M. Lexer 1930: 197), formy obocznej śrwn. *geslehte* 'ród' za pośrednictwem staroczeskiego *šlehta* (z nowym znaczeniem: 'ród szlachetnie urodzonych'): T. Czarnecki 1995: 260, 1996: 101, 1993a: 130–131, 136, 142.

3.4.4. Z wyrazem niemieckim *Geschlecht* 'ród' wiąże wyraz *szlachta* Z. Gloger 1958: II 323, *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* 1968: 11: 233, *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN* 1997: 6.195, S. Bratkowski 1998: 114–115. A. Mayer 1927 § 11 zestawia z czeskim wyrazem *šlehta* ze znakiem zapytania staro-wysoko-niemieckie **gislehti*.

4. Uwagi o stanie badań nad etymologią pol. *szlachta*

4.1. Do chwili dzisiejszej w badaniach nad pochodzeniem pol. *szlachty* wiadomo tylko to, że nie jest to wyraz rodzimy: *szlachta* została zapożyczona do języka polskiego i do innych języków słowiańskich, ponieważ konieczny był termin dla określenia tworzącego się w późnym Średniowieczu nowego stanu (grupy społecznej). Wszelkie dotychczasowe próby objaśniające pochodzenie *szlachty* jako wyrazu słowiańskiego należy więc zdecydowanie odrzucić.

4.2. Także wywody wiążące wyraz *szlachta* z niem. *Schlacht* lub *Schlachter* nie mają żadnej wartości naukowej i muszą być uznane jako swoiste "etymologie ludowe".

4.3. Dotychczasowa etymologia polskiego *szlachta* wiążąca ten wyraz z rodziną dzisiejszego niemieckiego czasownika *schlagen* (o etymologii tych wyrazów zob. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1989: I 553, III 1524, F. Kluge 1963: 252, F. Kluge 1995: 318, 723): średnio-wysoko-niemieckie *slehte*, średnio-wysoko-niemieckie *geschlecht/geschlechte* (M. Lexer 1872: I 977), staro-wysoko-

niemieckie *slahta* (E.G. Graff 1834: 6.777, O. Schade 1866: 818) lub średnio-wysoko-niemieckie *slahte* (M. Lexer 1872: II 961) także nie została naszym zdaniem przekonywająco wyjaśniona:

4.3.1. Trudno wytłumaczyć pochodzenie wyrazu *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiego *slehte*: Taka forma niemiecka używana sporadycznie miała tylko znaczenie ‘ród, rodzina, rodzaj’ i żeby ta etymologia była przekonywająca, należałoby wyjaśnić: a) konieczność zapożyczenia tego wyrazu jako stcz. *šlehta* już w okresie lat 1100 – 1170, kiedy nie działała jeszcze apokopa *-e*, występował już tzw. przegłos wtórny *a > ä* i można było zapożyczyć formę niemiecką z *šl-* po zmianie *zl > šl* (co dopuszczalne było dla bawarskiego dopiero po 1050 roku); b) rozwój znaczenia: ‘ród’ > ‘ród szlachecki’ w tak wczesnym czasie; c) konieczność zapożyczenia i przekształcenia fonetycznego wyrazu w Polsce (> *šlachta > szlachta*).

4.3.2. Ze względów znaczeniowych pochodzenie polskiego *szlachta / ślachta* z niemieckiego *Geschlecht* poprzez czeskie *šlechta* byłoby chyba możliwe do wytłumaczenia: Wyraz średnio-wysoko-niemiecki *. geschlecht, geschlechte* używany był bowiem w średniowieczu w znaczeniu ‘ród szlachecki, pochodzenie szlacheckie’ (M. Lexer 1930: 66, 1872: I 977, J.W. Grimm 1854 IV.1.2. 3903) i trzeba by tylko wyjaśnić, dlaczego wybrano dla określenia ‘stanu szlacheckiego’ tę właśnie formę, jeśli bardziej znanym terminem był średnio-wysoko-niemiecki wyraz *adel* ‘szlachta’. Przeciwno takiej etymologii wyżej wymienionych wyrazów przemawiają jednak zdecydowanie względy fonetyczne i chronologiczne:

1) Wyrazy czeski i polski mają końcówkę *-a* (*šlechta – szlachta*) i takie zastępstwo wygłosu niemieckiego źródła można by było wytłumaczyć tylko w ten sposób, jeżeliby przyjęło się jako podstawę zapożyczenia formę liczby pojedynczej śrwn. *geschlechte* ‘ród’ albo liczby mnogiej śrwn. *geschlechte* ‘rody’, ale i w tym przypadku byłby niewytłumaczalny brak zastępstwa w wyrazach słowiańskich nagłosu *ge-*: Nawet gdyby występowała tzw. synkopa *ge- > g- > #*, postaci słowiańskie brzmiałyby zapewne **kšlecht/ *šlecht, *kszlacht/ *kszlacht// *szlacht/ *szlacht* a nie *šlehta* i *szlachta/ ślachta*, bo synkopa *-e-* występowała w dialektach górnoniemieckich i śląskich razem z eliminacją końcowego *-e* (właśnie z tzw. apokopą).

2) W przypadku takiego źródła niemieckiego trzeba by mówić o oddzielnych zapożyczeniach czeskiego *šlehta* i polskiego *szlachta* (tzn. odpowiednio z dwu postaci niemieckich: *geschlähte* i *geschlachte*), chyba że z jakichś względów dotychczas niewyjaśnionych nastąpiłaby na terenie Polski zmiana *le > la*.

3) Język czeski i język polski musiałyby takie formy zapożyczyć bardzo wcześnie: po dokonaniu przegłosu *a > ä*: po roku 1100 i przed przeprowadzeniem apokopy *-e* przed rokiem 1170, co naszym zdaniem stawia pod znakiem zapytania przejście wyrazu w takim okresie (przecież nie potrzebowano jeszcze w XII w. terminu dla ‘stanu szlacheckiego’).

4.3.3. Wiele wątpliwości budzi także etymologia przyjmująca, że polska *szlachta* pochodzi z niemieckich postaci staro-wysoko-niemieckiej *slahta* czy też z średnio-wysoko-niemieckiej *slahte*. Do dziś nie wyjaśniono w tym przypadku problemów chronologii i formy fonetycznej zapożyczenia; nierozstrzygnięta wobec odmiennych postaci fonetycznych – *šlechta: ślachta / szlachta* – pozostała też kwestia pośrednictwa czeskiego języka czeskiego i polskiego; w sposób zbyt uproszczony

wskazano na rozwój znaczenia wyrazów słowiańskich w stosunku do źródła niemieckiego:

4.3.3.1. Fonetyka polskich form. *szlachta* / *ślachta* wskazuje wyraźnie, że zapożyczenie wyżej wymienionego wyrazu z niemieckiego źródła z samogłoską *a* nie było możliwe przed rokiem 1300: Wyraz staro-wysoko-niemiecki *slahta* przejęty na teren słowiański przed 800 z terenu górno-niemieckiego brzmiałby **slochta* (w tym czasie możliwa była tylko substytucja staro-wysoko-niemieckiego *a* jako słowiańskie *o* i zastępstwo staro-wysoko-niemieckiego *s* przez słowiańskie *ś*), a w czasie 800 – 900 z terenu górnioniemieckiego **zlochta* (staro-wysoko-niemieckie *a* substytuowano jeszcze jako *o* ale staro-wysoko-niemieckie *s* w tej pozycji już jako *ž*, co widzimy u późniejszych form: słoweńskie *žlahta* i serbsko-chorwackie *žlakta* przejętych właśnie ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta*); z terenu dolnioniemieckiego możliwa byłaby w okresie do 900 tylko **slochta*. Staro-wysoko-niemieckie *slahta* zapożyczona na teren Polski w czasie 900 – 1050 z dialektów górnioniemieckich brzmiałaby tylko **zlachta*, forma ta nie mogłaby więc być źródłem dla postaci wyrazu polskiego (substytucja staro-wysoko-niemieckiego *a* jako słowiańskie *a* możliwa była już od 900 aż do chwili powstania *š* na obszarze górnioniemieckim, co można zakładać już od 1050, nagłosowe staro-wysoko-niemieckie *s* przed *l* było dźwięczne; świadczą o tym dobitnie słoweńskie *žlachta* i serbsko-chorwackie *žlakta* przejęte właśnie w tym okresie ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta*). Tych faktów nie zauważyło wielu etymologów, którzy przyjmowali dla polskiego *ślachta*/*szlachta* zapożyczenie z okresu staro-wysoko-niemieckiego! Zapożyczenie z dialektów dolnioniemieckich w tym samym okresie miałyby także postać inną od polskiej: **slachta*. Po 1050 do 1300 przejście śrwn. *slahte* do języka polskiego jako *ślachta*/*szlachta* nie byłoby również możliwe. Język polski mógłby w tym czasie przejąć formę górnioniemiecką tylko jako **szlachta* (po zaniku jerów możliwa przecież już była w językach słowiańskich pozycja welarnego *l* po pierwotnie miękkich spółgłoskach takich jak *š*, a przed *a* powinno było stać właśnie *l* welarne). Zapożyczenie z dialektów dolnioniemieckich a także z nowych “kolonialnych” dialektów środkowioniemieckich miałyby początek wyrazu z *sl*: możliwe byłyby formy **slachta* lub **slochta*. Dopiero po 1300 forma polska mogłaby mieć *l* (od 1300 substytuowano już welarne *l* jako *l*, zob. T. Czarnecki 1993b: 219–220), mogłaby więc powstać pol. *ślachta* a dopiero później *szlachta*.

4.3.3.2. Nie wytłumaczone zostało też do chwili obecnej pośrednictwo języka staroczeskiego. W języku czeskim zaświadczona była tylko *šlechta* (*ślachta* jest późna, występuje w XIX w. i powstała zapewne pod wpływem polskim). Dotychczasowe próby wyjaśnienia samogłoski *e* formy czeskiej wobec staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego. *slahte* są nieprzekonywujące:

1) Skąd pochodziłaby staroczeska **šlachta*, jeżeliby jej przekształcenie w staroczeskie *šlechta* spowodowane byłoby tzw. przegłosem po palatalnych, występującym na przełomie XI i XII w. (tak tłumaczy tę zmianę A. Mayer 1927: § 11) – przecież nie ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta* (z tej postaci powstałaby w tym czasie tylko **zlachta*)?

2) Dlaczegoż musiałyby w niemieckiej formie *slahta* zajść przekształcenie samogłoski $a > e$ pod wpływem średnio-wysoko-niemieckiego *geschlechte* (tak twierdzą: V. Machek 1957: 506, 1968: 616)?

Do dziś więc nie wiadomo, skąd pochodzi tak odmienna forma czeska z *e!* Z powyższego wynika, że jeżeli dla form słowiańskich przyjmie się źródło niemieckie: staro-wysoko-niemieckie *slahta* lub średnio-wysoko-niemieckie *slahte*, to ze względów fonetycznych ani do roku 1300 ani dla czasów późniejszych nie może być mowy o pośrednictwie staro-czeskiego *šlechta* dla form polskich, ponieważ przyjmując pośrednictwo trzeba by przekonywająco wytłumaczyć, jak z form niemieckich mogła powstać postać czeska, dlaczego w języku polskim nastąpiła zmiany formy wyrazu: samogłoska $e > a$ (inaczej musiałyby się przyjąć, że zapożyczenie do języka polskiego nastąpiło przed tą zmianą, tzn. według A. Mayera 1927. przed XI w.!) i dlaczego powstała w języku polskim “dwoistość” nagłosu: *ślachta / szlachta*.

4.3.3.3. Także względy znaczeniowe nie pozwalają naszym zdaniem na przyjęcie źródła niemieckiego – staro-wysoko-niemieckiego *slahta*/ średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*:

1) Nieprzekonywające dla nas są wszelkie “chronologiczne możliwości” zapożyczenia wyrazów niemieckich, wskazujące przy tym na zmianę znaczenia ‘ród’, ‘rodzina’ do ‘ród zacnych, stan szlachecki’:

a) Niewiarygodna i sprzeczna z istniejącymi dziś poglądami na temat powstania ‘szlachty’ jest teoria K. Szajnochy (1876a), według którego już bardzo wcześnie – w X w., w czasie przyjęcia chrześcijaństwa – Czesi zmienili znaczenie wyrazu niemieckiego ‘ród’ na ‘ród zacnych, ród dobrze urodzonych’ i że zaraz w czasie chryścianizacji Polski wyraz z takim znaczeniem przyszedł do Polski (K. Szajnocha 1876a: 217). Nawet jeżeli przyjęlibyśmy taką chronologię zapożyczenia (nie jest ona możliwa, jak wykazaliśmy wyżej, ze względów fonetycznych) to jak byśmy wytłumaczyli, że wyraz polski w niezmiennym znaczeniu “przetrwał” kilka wieków i dopiero na przełomie XIV/ XV w. zaczął odnosić się do powstałej w tym czasie ‘szlachty’?

b) Podobne zarzuty można mieć też do poglądu A. Brücknera (1957: I 320), że w XIII w. (tzn. w latach 1200 – 1300) ‘rody zacie urodzonych’ zaczęto nazywać obcym wyrazem *slahta*. Dlaczego już w tym właśnie wieku wybrano to zapożyczenie dla tego znaczenia a dopiero w XIV – XV w. odniesiono je do powstałego w tym czasie ‘stanu szlacheckiego’?

c) Nie przekonują nas też wyjaśnienia historyków, że dopiero w XIV w. użyto terminu *szlachta*, określając w ten sposób powstający stan ‘dobrze urodzonych’: 1/ Z. Kaczmarczyka (1948: 315) twierdzącego, że w czasach Kazimierza Wielkiego “dla całego stanu utrzymuje się nadal nazwa rycerzy., ale warstwa przednia stanu rycerskiego, głównie dawne rody urzędnicze księstw dzielnicowych zaczyna być nazywana wówczas szlachtą”; 2/ A. Boguckiego cytującego K. Buczkę (1978), że “dopiero za Kazimierza Wielkiego zamożniejsi władcy w Małopolsce oddzielili się prawnie jako szlachta od drobnych włódków (...)” (A. Bogucki 1996: 171); 3/ H. Łowmiańskiego, twierdzącego, że “potomstwo starszyny plemiennej można uznać za główny związek późniejszego stanu szlacheckiego”..., równocześnie jednak używającego dla czasów “przed XIV w.” zamiast terminu *szlachta* “ówczesnej

nazwy źródłowej *nobiles...*” (H. Łowmiański 1985: 606) i mimo to przyjmującego wraz z innymi badaczami, że ten to “późniejszy odpowiednik *nobiles* został zapożyczony...z niemieckiego *slahta*” (H. Łowmiański 1985: 611).

W jakim więc znaczeniu używany był w takim przypadku wyraz *szlachta* wcześniej, jeżeli “...dostał się do nas z Czech (...), tam zaś wzięty (...)” był “z starogermańskiego wyrazu *slahta* /por. dziś *Geschlecht*/...” (zob. Z. Kaczmarczyk 1948: 315)?

d) Jeżeli zaś przyjmujemy, że zapożyczenie średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* nastąpiło późno (dopiero po roku 1300), to, aby etymologia polskiego *szlachta* była wiarygodna, musimy wytłumaczyć, dlaczego właśnie w tym czasie i dlaczego z tego wyrazu, będącego w języku niemieckim tylko jednym z wielu określeń dla ‘rodu, rodziny, krewnych’ i nie oznaczającego nigdy określenia stanu rozwinęło się nader szybko (tzn. w przeciągu ok. 50 lat) na terenie polskim nowe odmienne od niemieckiego znaczenie. Takie wytłumaczenie nie jest jednak naszym zdaniem możliwe. W XIV. w. średnio-wysoko-niemieckie *slahte* było używane bowiem już tylko w abstrakcyjnym znaczeniu ‘rodzaj, gatunek, jakość’ i przede wszystkim w zwrocie *aller slahte* ‘wszelkiego rodzaju’ a nigdzie nie poświadczono zostało dla tego czasu we wcześniejszym znaczeniu ‘ród, rodzina’, które charakterystyczne było dla wcześniejszych okresów rozwoju języka niemieckiego: staro-wysoko-niemieckiego (750 – 1050), wczesnego średnio-wysoko-niemieckiego (1050 – 1150) i klasycznego średnio-wysoko-niemieckiego (zob. słowniki języka niemieckiego: M. Lexer 1872: II 961, 1930: 197, J.W. Grimm 1854: IX 235, E.G. Graff 1838: 6. 779, R. Schützeichel 1974: 234). W przypadku zapożyczenia średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* dopiero po 1300 roku taka “błyskawiczna zmiana znaczenia”: ‘ród’ > ‘stan szlachecki’ stałaby przy tym w sprzeczności z procesem powstawania tego stanu w Polsce w ciągu lat 14 i 15 w.

2) Nasuwają się też inne wątpliwości, związane z wyjaśnieniem zmiany znaczenia na terenie słowiańskim:

a) Dlaczego najwcześniejsze zaświadczenia wyrazu mają w języku polskim (tak też w czeskim; zob. słowniki tego języka) znaczenie nie rzeczownika zbiorowego oznaczającego grupę osób – takie jak dla źródła niemieckiego – a tylko znaczenie normalnego rzeczownika wskazujące na jednego przedstawiciela formującego się stanu szlacheckiego? Jak mogły się z tego rodzaju kolektywnego rzeczownika niemieckiego rozwinąć na terenie słowiańskim dwa tak przeciwstawne znaczenia wskazujące z jednej strony na ‘konkretnego przedstawiciela stanu’ a z drugiej strony na ‘abstrakcyjny przymiot stanu = *nobilitas*’? Na te pytania nie odpowiedział dotychczas żaden z etymologów. Odpowiedź, przy przyjęciu takiego źródła niemieckiego, jak wspomniane wyżej *slahta*, nie jest bowiem możliwa!

b) Wątpliwe jest też, aby w ogóle w tym czasie do Czech i do Polski zapożyczano wyraz w znaczeniu ‘rodu’. Określenia dla ‘rodu’ istniały już wcześniej zarówno w języku czeskim jak i polskim i zapożyczenie jeszcze jednego “zbędnego” terminu nie było potrzebne; tego rodzaju zapożyczenie nie mogło być przecież traktowane przez jego użytkowników jako moda (inaczej sądził A. Brückner 1957: I 320), nie dając jednak żadnej sensownej argumentacji na temat nieodzowności tak cudzoziemskiej pożyczki: zob. wyżej). W języku czeskim znaczenie ‘rodu’ u wyrazu *šl-*

echta nie było pierwotne (świadczą o tym także słowniki), mogło się więc tylko rozwinąć w późniejszym czasie, kiedy ten wyraz ustalił swe znaczenia na abstrakcyjne pojęcie stanu a sama szlachta czeska “interpretowała swoje pochodzenie” wiążąc je w warunkach dwujęzyczności z niemieckim *Geschlecht*. W języku polskim znaczenie ‘ród’ dla *szlachty* nie zostało nigdzie poświadczone w słownikach; zostało ono stworzone sztucznie przez K. Szajnochę (1876a: 231). Interpretował on bowiem zwrot z *tej szlachty* jako synonim grup *tego herbu / klejnotu, tego rodu*. To jednak nie była właściwa interpretacja. W średniowiecznej Polsce istniały bowiem określenia dla ‘rodów heraldycznych’, w jakie łączyła się powstająca *szlachta*, ale określenia te były albo słowiańskie (*ród, rodzina, krew, pokolenie, plemię*) albo używano dla tego pojęcia przenieśnię zapożyczeń związanych z terminami odnoszącymi się do ‘herbu’ (*klejnot, szczyt, herb*: o tym zob. T. Czarniecki). Podobnie więc, jak w języku czeskim, ‘polska szlachta’ mogła wyjaśniać swoje pochodzenie jako rodowe dopiero wtedy, kiedy już ostatecznie ustalił się termin dla jej stanu (np. w XV w. lub nieco później – w XVI i XVII w., w czasach Sarmatyzmu)!

c) Mało prawdopodobne – ze względu na historię kształtowania się ‘stanu szlacheckiego’ w Polsce – byłoby przy tym utworzenie ogólnego terminu ‘szlachta’ odnoszącego się pierwotnie wyłącznie do ‘rodów’, tzn.: ‘szlachty wyższej’ i dopiero wtórnie przeniesionego na tzw. ‘szlachtę niższą’. Historycy w swych badaniach (zob. wyżej) przekonująco wykazali, że decydującą rolę w powstaniu grupy społecznej ‘szlachta’ odegrali nie *możni panowie*, a bardzo liczna (nie zawsze wywodząca się z ‘rodów’) *drobna szlachta*.

5. Propozycja nowej etymologii

5.1. Termin *szlachta* jako określenie stanu, który odgrywał duże znaczenie w Polsce od XV – XX w. pochodzi z języka niemieckiego. Źródłem wyrazu jest przymiotnik tego języka brzmiący jako średnio-wysoko-niemieckie *sleht* lub wczesno-nowo-niemieckie *schlecht*.

5.2. Aby przekonująco wyjaśnić powyższą etymologię, należy przede wszystkim krótko przedstawić historię źródła wyrazu polskiego - wyrazu niemieckiego *schlecht* (zob. J.W. Grimm 1854: IX 519 – 540)

5.2.1. Średnio-wysoko-niemieckie *sleht* jest starym wyrazem języka niemieckiego; występuje też jako dolnoniemieckie *slicht, slecht*, zaświadczony jest już jako staro-wysoko-niemieckie *sleht* i rozpowszechniony w innych językach germańskich: gockie *slaihts*, staronordyckie *slétr*, duńskie *slet*, szwedzkie *slät*, starofryzyjskie *sliuht*, średnioniderl. andzkie/ nowoniderlandzkie *slecht*, staroangielskie *sliht*, angielskie *slicht* (gdzie według J.W. Grimma 1854 jest zapożyczeniem z dolnoniemieckiego).

5.2.2. Wyraz *schlecht* według najnowszych badań etymologicznych to przymiotnik w pierwotnym znaczeniu ‘gładki, ‘równy’, ‘wyrównany’ powstały ze starego germ. imiesłowu zakończonego na *-t* utworzonego od czasownika germańskiego związanego z dzisiejszym niem. *schleichen* (F. Kluge 1995: 725, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* 1989: III 1529).

5.2.3. Dziś wyraz *schlecht* odpowiada przede wszystkim polskim słowom: przymiotnik ‘zły’, przysłówek ‘źle’. W derywatach tego słowa zachowały się niektóre

wcześniejsze znaczenia wyrazu: *schlechterdings* ‘koniecznie, bezwarunkowo’, *schlechthin* ‘po prostu, prosto’, *schlechtweg* ‘po prostu, bez ceregieli’, *schlecht und recht* ‘prosto i uczciwie’. W swojej historii posiadało bowiem niem. *schlecht* bardzo dużo znaczeń; J.W. Grimm 1854 wymienia tych znaczeń aż siedemnaście: 1/ ‘prosty’ (w stosunku do kształtu przedmiotu) w przeciwieństwie do swojego antonimu ‘krzywy’; 2/ ‘zgodny wobec prawa, prawy’ w przeciwieństwie do swojego antonimu, który oznacza ‘niezgodny wobec prawa, nieprawy’; 3/ ‘równy, równinny’ (odnoszący się do obszaru lądowego i wodnego), 4/ ‘gładki’ (odnoszący się np. do ciała, skóry); 5/ ‘miękki, łagodny, przyjazny’ (użycie przenośne, powstałe z poprzedniego znaczenia); 6/ ‘pusty, próżny’ (dotyczący przedmiotów mogących być wypełnionymi); 7/ ‘o gładkiej, prostej stronie zewnętrznej przedmiotów (w przeciwieństwie do ‘ozdobiony’, ‘inkrustowany’), 8/ ‘prosty’, ‘zwykły’ ‘mało znaczący’, ‘nikły’ – o przedmiotach, problemach, ludziach; 9/ ‘w prosty sposób sformułowany’ (dotyczy twierdzeń i wypowiedzi); 10/ ‘zwyczajny’, ‘normalny’ (w znaczeniu prawniczym w przeciwieństwie do ‘niezwykłego’, ‘nadzwyczajnego’ przypadków, np. przysięgi); 11/ ‘jednoznaczny, jasny, dokładny’ w charakterystyce prawnej, np. porządku publicznego, wyroków, przewodów sądowych; 12) ‘wyrównany, zrównany’, ‘jednolity’, ‘doprowadzony do porządku’ (w stosunku do spraw i problemów prawa; 13) użycie przysłówkowe: ‘jedynie, tylko, po prostu, całkowicie’; 14) dla określenia niższego statusu grup społecznych; 15) w stosunku do charakteru, zachowania człowieka: ‘prosty’, szczerzy, otwarty, rzetelny, często też ‘zbyt prosty, ograniczony, nie bardzo mądry’; 16) ‘nie bardzo wartościowy, trywialny, ogólnikowy’ (dotyczący charakterystyki ludzi i spraw); 17) znaczenie dzisiejsze: ‘zły, niedobry, najgorszy’ jako przeciwieństwo ‘dobrego, niezłego, najlepszego’.

5.2.4. Tak wielka różnorodność znaczeń niem. *schlecht* nie była może czymś niezwykłym dla wyrazów tego języka, ale do języka polskiego nie mogły zostać przejęte wszystkie odcienie znaczeniowe słowa; wybrano tylko kilka wybranych znaczeń przymiotnika (wymieniam je według ważności dla objaśnienia zapożyczenia): znaczenie 14 i znaczenie 12, wykorzystujące wyraz jako terminy w odniesieniu do charakterystyki społeczeństwa i jego prawa.

5.2.4.1. W znaczeniu 14 wyraz niemiecki stosowany był jako termin charakteryzujący grupy społeczne: Śrwn. *sleht*, wcznwn. *schlecht* charakteryzował status grup społeczeństwa niemieckiego tego okresu, określał ich pozycję w danej grupie, ich pochodzenie i stan zamożności jako ‘niższy od innych warstw danej grupy’ (w różnym rozumieniu tego pojęcia):

5.2.4.1.1. J.W. Grimm 1854: IX 531–533 dokładnie podaje:

1) Wyraz odnosił się do osób i określał ogólnie ich ‘niską’ pozycję stanową: *schlecht* = *arm* ‘biedny’, *schlecht* = *gemain* ‘prosty’.

2) Wyraz charakteryzował ludzi według ich pochodzenia: *schlecht* = *unedel* = *ignobilis* ‘nieszlachetny’, *slechtes herkommen* = *ignobilitas* ‘nieszlachetne urodzenie’.

3) Wyraz określał precyzyjnie niższą pozycję w danej grupie społecznej w stosunku do innych członków tej grupy; w tym odcieniu znaczeniowym używany był przede wszystkim (ale nie tylko) dla charakterystyki *nobilis* ‘dobrze urodzonych’: *schlechte ritter* ‘zwykli rycerze’, tzn. ‘rycerze nie sprawujący żadnych urzędów’,

schlechte edelleute “zwykli” ‘dobrze urodzeni /szlachcice/ w przeciwieństwie do hrabiów i baronów’, *schlechter graf* ‘hrabia, który nie był ani margrabią ani landgrafem’, *schlechter kriegsman* = *miles caligatus* – ‘prosty, zwykły rycerz, często biedny, bo nie posiadający właściwego ekwipunku’, *schlechter burger* ‘zwykły, nieuzbrojony mieszczanin’.

4) Wyraz charakteryzował ludzi ze względu na ich ‘zwyczajność’, ‘pospolitość’: *schlechter dieb* – zwyczajny, pospolity złodziej.

5.2.4.1.2. Należy dodać, że w znaczeniu 3), które w naszych rozważaniach będzie nas interesować, wyraz niemiecki zanotowany został też w innych słownikach niemieckich:

1) J.H. Campe – bardzo stary słownik literackiego języka niemieckiego z przełomu XVIII i XIX w. (J.H. Campe 1965 IV 171), pisze, że *ein schlechter Edelmann* to ‘zwykły szlachcic, który nie jest nikim innym jak tylko szlachcicem’.

2) Słowniki gwarowe obszaru górnoniemieckiego: dialektów bawarskich (A. Schmeller 1827: 503) i szwabskich (G. Fischer 1920: V 908) wymieniają to znaczenie pisząc odpowiednio:

a) (*ge*)*schlechte rittermäßige Leute* tzn. ‘zwykli ludzie rycerscy’; chodzi tu o jedno z określeń szlachciców (o pojęciu ‘ludzie rycerscy’ dyskutowali często polscy historycy, zob. T. Jurek, A. Bogucki), w dialektach bawarskich bardzo często używano wymiennie bez różnicy znaczenia niem przymiotniki *schlechte* i *geschlechte* (zob. J.W. Grimm 1854, A. Schmeller 1827);

b) *ein schlechter Edelmann* – czyli: ‘prosty, zwykły szlachcic’.

3) Słownik języka niemieckiego – J.C.A. Heyse 1968: II 708 – pisze, że górnoniemieckie *ein schlechter Edelmann* to *ein gewöhnlicher* ‘zwykły’ szlachcic.

5.2.4.2. W znaczeniu 14. wyraz niemiecki *schlecht* wskazywał na ‘jednolitość, jednorodność’ porządku prawnego, mógł więc wskazywać też na właściwość ‘uporządkowanie pod względem prawnym’ charakteru grupy społecznej (por. czasownik śrwn. *slehten* ‘jedno ze znaczeń: ustanowić jakieś prawo’, śrwn. *slehte* – rzeczownik wskazujący na ‘ujednoczenie’, ‘zrównanie’: M. Lexer 1872: II 967).

5.2.4.3. Wyżej wymieniona grupa wyrazów typu *slechte ritter* / *slechte edelleute* mogła więc być w tym czasie podwójnie “interpretowana”: jako ‘niższa w stosunku do sprawujących urzędy rycerzy/ dobrze urodzonych’ i jako ‘ujednolicona pod względem prawnym grupa rycerstwa’ / ‘dobrze urodzonych’.

5.3. Aby w przekonujący sposób wyjaśnić konieczność zapożyczenia tak swoiście rozumianego terminu niemieckiego, trzeba przedstawić historię określeń używanych w Średniowiecznej Polsce od początku powstania tego państwa do czasów Kazimierza Wielkiego dla tych warstw społecznych, z których narodziła się późniejsza *szlachta* (do opracowania tego tematu zostały wykorzystane przede wszystkim następujące prace: A. Bogucki 1996, S. Bratkowski 1998, K. Buczek 1978, A. Brückner 1957, *Dzieje Polski do 1501* 1993, *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda* 1867, A. Brückner 1990, G. Gloger 1958, S. Górczyński/ J. Kochanowski 1994, J. Jedlicki 1968, T. Jurek 1998, *Historia Polski* 1964, Z. Kaczmarczyk 1948, A. Klubówna 1971, 1982, H. Łowmiański 1095, J. Maciszewski 1985, *Nowa encyklopedia Powszechna PWN* 1997, K. Niesiecki 1839, *Polska Encyklopedia Szlachecka* 1935, Z. Przyrowski 1998, *Słownik kultury dawnych słowian* 1990,

Słownik Starożytności Słowiańskich, K. Szajnocha 1979, 1876a, 1876b, J. Szymański 1993, J. Tazbir 1978, *Wielka encyklopedia Powszechna PWN*, J. Wyrozumski 1985, 1986, A. Zajaczkowski 1993).

5.3.1. Od początków państwa polskiego rozróżniane były zapewne dwie warstwy “średniowiecznego rycerstwa” – ludzi skupionych wokół władcy, mających prowadzić wojny zaczepne i obronne. Nie wiemy, jak to tych ludzi w owym czasie nazywano. Aby nie wywoływać skojarzeń do czasów późniejszych, użyty tu zostanie neutralny termin wojownik /liczba mnoga: wojownicy/ a nie znany w badaniach historyków termin rycerz/ rycerstwo/. Zatem możemy chyba wyróżnić tzw. wojowników rodowych (członków drużyny władcy powoływanej dla prowadzenia wojen; wraz ze swoimi rodzinami tworzących grupy społeczne, które zwykło się nazywać ‘rodami’) i wojowników szeregowych (zbieranych okazyjnie przez władcę dla walki i obrony). Terminami używanymi dla tych grup były zapewne odpowiednio **wiciądz* i *wój*, przy czym w obrębie pierwszej grupy występowali już chyba wojownicy rodowi pełniący funkcje (urzędy) zlecone im przez władcę; znany był w tym czasie już zarówno *wojewoda* jak i *župan*. Z początku XI w. pojawił się też w dokumentach dla wojowników rodowych łaciński termin. Byli to tzw. *nobiles* – późniejsi ‘szlachetnie urodzeni’, też: ‘dobrze, odpowiednio, właściwie urodzeni’, tzn. charakteryzujący się wspólnym ‘rodowym’ pochodzeniem’. Już jednak chyba na przełomie XI i XII w. **wiciądz* (zachowany do dziś tylko w znaczeniach przenośnych w wyrazach typu *zwycięzca*, *zwycięzać*, *zwycięstwo*: A. Brückner 658–659 przestał być używany. Pojawił się nowy polski termin – odpowiednik dla *nobilis*. Wyraz ten brzmiał w liczbie pojedynczej *włodyka* lub *władyka* (według czes. *vladika*) i w liczbie mnogiej zapewne: *włodycy/ władycy* lub *włodykowie/ władykowie*; termin ten był przy tym starym tworem słowiańskim mającym pierwotnie znaczenie ‘książe’, tzn. oznaczającym ‘władcę czyli osobę, która włada jakimś obszarem’. Bardzo wcześnie musiał jednak wyraz ten stracić swoje dawne znaczenie, wyparty bowiem został przez zapożyczone określenie dla władcy *ksiądz* a potem przez derywat tego słowa *książe*. W ten sposób *włodyka* mógł stać się tylko ‘dobrze urodzonym, tym, co włada nadaną ziemią przez władcę-księcia (ten odcień znaczeniowy, wraz z formą z *a* rozwinął się chyba pod wpływem czeskim, bowiem takie znaczenie jest w Czechach wcześniej niż w Polsce zaświadczone; pośrednio też świadczy o tym średnio-wysoko-niemieckie *vladeke*, *vladike* ‘szlachetnie urodzony = ein Adliger’ [M. Lexer 1930: 290], pochodzące z czeskiego).

5.3.2. Na przełomie XII i XIII wieku *włodyka* był zapewne jeszcze terminem jednoznacznym, był określeniem grupy *nobilis*; już jednak w drugiej połowie XIII w. wystąpiły tendencje do rozszerzenia zakresu użycia wyrazu i uogólnienia jego znaczenia jako *miles*, tzn. jako ‘wojownik-rycerz średniowieczny’ niezależnie od pochodzenia (tzn. zarówno rodowy i szeregowy). W czasach rozdrobnienia feudalnego wojownicy rodowi i szeregowi dostawali od książąt na mocy prawa (tzw. *jus militare*) ziemie i inne przywileje. Prawo tak rozumianych *włodyków* - znane z historii jako *prawo władcze* (A. Bruckner/ K. Szajnocha) było bowiem tylko jakiś czas dla ‘odpowiednio urodzonych’, stało się z czasem nie tylko *jus nobilis* ale objęło inne grupy poza zasięgiem ‘odpowiedniego urodzenia’, tzw. warstwy *ignobiles*. Dla tak rozumianych wojowników nie wystarczył już więc tylko jeden termin. Ze stp.

wyrazem *włodyka* zaczęły konkurować inne określenia, wskazujące na różne cechy zarówno *miles* jak i *nobiles*:

1) Dla oznaczania najznamienitszej grupy *miles – nobilem*, mających duże znaczenie, zasiadających bowiem na urządach nadawanych przez księcia zaczął się upowszechniać w drugiej połowie XIII wieku termin *panowie* (wyraz *pan* powstał tak jak w języku czeskim z dawnego zapożyczonego – wcześniej wspomnianego *župan*). *Panowie* znani byli szczególnie w Małopolsce (por. określenie *pan krakowski* w znaczeniu ‘kasztelan krakowski’) i tam możliwe zestawienie *pan włodyka* było używane coraz rzadziej, tym samym termin *włodyka* ulegał z czasem semantycznej degradacji.

2) Na przełomie XII i XIII w. na Zachodzie Europy modnym terminem dla pasowanego wojownika średniowiecznego pochodzącego z *nobiles* stał się franc. *chevalier*, śrdlnniem. *riddere*, śrwn. *ritter*. Ten to termin przywędrował nieco później do Polski jako stp. *rycerz/ rycierz*. Nie wiemy, kiedy obie formy wyrazu (w 1441 r. pod wpływem czeskim pojawia się też jednorazowy *rzycierz*) przyszły do Polski; najwcześniejsze ich zapisy pojawiają się dopiero w XIV i XV w. (1338: *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych – rycerzyk*, 1399: *Materiały Słownika Staropolskiego* (1953) – *rycierz*, *Słownik Staropolski – XV w. rycerz*); mogą one wskazywać na źródła średnio-wysoko-niemieckie *rittaere* lub średnio-wysoko-niemieckie *rītaere*, przy czym *rycierz* chyba został zapożyczony wprost z niemieckiego (o formie nie wspomina już *Słownik staropolski* 1953, cytują ją *Kartoteka Słownika staropolskiego* 1953 i A. Karszniewicz-Mazur 1988, a w XVI w. derywat *rycerski* pojawia się u Krowickiego: M. Basaj 1966) a *rycerz* ze względu na *c* poprzez język czeski (co nie jest przekształceniem pod wpływem *pancerz, kacierz*, a specyficznym rozwojem zwartoszczelinowej $\acute{c} > c$ w dialektach Moraw). Obie formy (także ich liczba mnoga *rycerze/ *rycierze* oraz derywaty *rycerstwo/ *rycierstwo*), będące w użyciu zapewne od przełomu XIII/XIV w. oznaczały początkowo tylko wybranego ‘pasowanego’ *milesa*, ale bardzo szybko zaczęły być używane z odcieniem *nobilis* (przede wszystkim jako przymiot *panów*: *rycerz = baro* (A. Bogucki 1006: 168), ale niekiedy też i *włodyków*: *rycerz = nobilis* – świadczy o tym właśnie wczesny derywat *rycerzyk*, który można tylko tak interpretować).

3) Brakowało jednak jednoznacznego terminu oznaczającego ‘zwykłego, przeciętnego’ *nobilis*, bowiem stp. *włodyka* bez dodatków typu *pan, rycerz* (tzn. w zestawieniach typu *pan włodyka/ rycerz włodyka*) był wieloznaczny: mógł oznaczać zarówno ‘wojownika rodowego’ jak i ‘szeregowego’ (*miles nobilis/ ignobilis*). Istniała więc konieczność utworzenia właśnie takiego rodzaju terminu a precyzyjne określenie istniało właśnie w języku niemieckim jako grupa syntaktyczna typu *schlechte ritter/ edelleute* ‘zwykli nie pełniący urzędów dobrze urodzeni rycerze/ szlachcice’.

5.4. To nowe zapożyczenie z języka niemieckiego *ślachta / szlachta* pojawić się zatem musiało w języku polskim zapewne w ostatnim dziesięcioleciu pierwszej połowy XIV w. (możliwe więc, że w latach 1340 – 1350).

5.4.1. Fonetyka wyrazu i jego źródło w języku niemieckim wskazują bowiem wyraźnie, że pierwotna postać zapożyczenia to tylko *ślachta*, dopiero z czasem przekształcana powoli w *szlachta*.

5.4.1.1. Zapożyczenie nastąpiło w czasie, gdy w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich nie istniała jeszcze w nagłosie spółgłoska *sch*; grupę *sl* wymawiano tak jak pisano (ta sytuacja istniała do 1400 r., zob. T. Czarnecki 1993b: 234–235).

5.4.1.2. Przymiotnik *sleht* posiadał samogłoskę *ë* (tzw. pierwotne germańskie *e*), która w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich na tym obszarze (bardzo często w tej pozycji przed *ch* właśnie w języku niemieckim Krakowa) od ok. 1250 (zob. T. Czarnecki 1993b: 213) przechodziła w *a* – samogłoskę przednią, którą język polski mógł substytuować tylko jako *a*.

5.4.1.3. Zapożyczenie nastąpiło w czasie po 1300 roku, gdy niem. *l* substytowano w tej pozycji już nie jako *l* i gdy już tylko istniała możliwość zastąpienia tej spółgłoski przez polskie jeszcze półmiękkie *l'* (zob. T. Czarnecki 1993b: 219–220). Mogła więc powstać tylko grupę nagłosowa *śl*, tego rodzaju *l'* spowodowało bowiem asymilację *s > ś*. Z biegiem czasu powstało odczucie, że grupa *śl* odzwierciedla wymowę gwarową (formę z mazurzeniem); grupa ta więc z biegiem czasu zmieniła się w *szl* (możliwe są też inne przyczyny tego zjawiska, np. “nieprzerwany kontakt z fonetyką źródła niemieckiego czy też wpływ czeski – o tym zob. niżej) i do dziś w języku literackim dotrwała tylko postać *szlachta* (pogląd G. Korbuta [1935 § 52], że *ślachta* to forma pierwotna a *szlachta* to forma wtórna, krytykowany przez W. Kaestnera/ W. Kaestner 1939 § 203/, byłby więc słuszny; por. *Słownik staropolski* 1953, który do 1500 nie przyjmuje formy *szlachta*) a tylko w gwarach zachowała się postać z *śl*.

5.4.1.4. “Niezwyczajny wygłos” zapożyczenia – końcówka w liczbie poj.: *-a* i w liczbie mnogiej *-y* albo też *-a* można natomiast wyjaśnić w sposób następujący:

1) Podstawą zapożyczenia nie był sam przymiotnik *schlecht* a grupy wyrazowe z tym przymiotnikiem typu (*der / ein schlechte (r) Edelmann / Ritter, (die) schlechte (n) Edelleute/Ritter* (zob. wyżej) “interpretowane swoiście” w języku polskim najpierw jako hybrydy * *ślachta włodyka / rycerz* i w liczbie mnogiej **ślachta włodykowie / rycerze* a potem jako “wyrazy swojskie” w liczbie pojedynczej jako *ślachta włodyka / rycerz* czy też *włodyka / rycerz ślachta* i odpowiednio w liczbie mnogiej też jako *ślachta / ślachty włodykowie / rycerze* lub *włodykowie / rycerze ślachta / ślachty* (por. A. Brückner 1990: II 595, która tworzy dla XIV – XV w. termin ‘szlachta-rycerze’). Ponieważ wyrazy *włodyka / rycerz // włodykowie / rycerze* używane były jako terminy wieloznaczne, z czasem w związku z ustalaniem się precyzyjnego znaczenia terminu szybko “zrezygnowano” z dodawania tych słów i w ten sposób powstały formy *ślachta / ślachty*, które z przymiotnika przekształciły się zatem w rzeczownik (charakterystyczne, że w dokumentach XIV i XV w. te dwa wyrazy *ślachta / rycerze* stoją jednak bardzo często obok siebie i są rozdzielane spójnikami *i / a*).

2) Dla liczby pojedynczej i liczby mnogiej niemieckiego *schlecht* w powyższych grupach wyrazowych powstały zatem następujące możliwości substytucji końcówek:

a) W wyżej wymienionych formach niemieckich *der schlechte* i *ein schlechter* zastąpiono zatem *-e* końcówką *-a*, typową substytucją dla niem. *-e* i możliwa substytucją dla formantu *-er*, i tak powstała forma staropolska. *szlachta* rzeczownik liczby

pojedynczej (który mógł należeć do deklinacji typu wyrazów sfery pokrewnej: tak jak wyrazy słowiańskie *wojewoda*, *sędzia*, właśnie tak jak wyraz *włodyka* czy też jak pochodzące z języka niemieckiego, zapożyczone w XIV i XV w. wyrazy oznaczające ‘stopnie szlachectwa’: *barczalka* /< średnio-wysoko-niemieckiego *barschalke*/, *ścierciałka* /< średnio-wysoko-niemieckiego *schîrschalke*/);

b) W formie niemieckiej *schlechte* końcowe zredukowane *-e* mogło być albo zastąpiono fonetycznie podobnym *y* i rozumiane jako końcówka liczby mnogiej *-y* (mogła powstać forma liczby mnogiej *ślachty* i dopasować się “idealnie” do formy liczby pojedynczej *ślachta*) albo substytuowane przez *-a* czyli rozumiane jak inne wyrazy z tego rodzaju formantem (a więc forma *ślachta* mogła się też odnosić do liczby mnogiej /lub do liczby podwójnej – w związku z adideacją do rzeczowników typu *bracia-*, o czym świadczy kilka zaświadczeń wyrazu *ślachta* w XV w.: *Słowniku Staropolskim* 1953). W kombinacji z rodzajnikiem określonym *die schlechten* końcowe *-en* mogło zostać też zastąpione polskim *-a* (tego rodzaj substytucja możliwa była dla zapożyczeń pochodzących z niemieckich dialektów Śląska i z języka niemieckiego w Krakowie), a więc i w tym przypadku powstała forma *ślachta* mogłaby się odnosić do liczby mnogiej.

5.4.2. W drugiej połowie XIV w. Kazimierz Wielki uporządkował – w specyficzny sposób – status prawny ‘stanu rycerskiego *włodyków*’ ówczesnej Polski. ‘Rycerstwo średniowieczne pojęte jako *włodycy* – *militia* ‘grupa społeczna z powinnością służby wojskowej’ określone zostało w tzw. Statutach Wiślickich odrębnie dla Wielkopolski i Małopolski.

5.4.2.1. W Małopolsce były aż trzy różne grupy *włodyków* (że takie było ogólne nazwanie tej grupy, zakłada też A. Bogucki 1996: 171). To rozróżnienie było widoczne w wielkości główszczyzny: za ‘rycerza’ właściwie urodzonego (*nobilis*) płacono aż 60 marek, za tzw. *scartabella* – rycerza świeżo podniesionego do godności *nobilis* (później – w XV w. – zwanego *ścierciałką*, *barczalką* albo po prostu bardzo szybko *włodyką*) 30 marek a za tzw. rycerza “pomocniczego”, pochodzącego z warstwy sołtysów i zobowiązanego do obrony (później w XV w. zwanego niekiedy *panoszą*) tylko 15 marek. Grupa *włodyków* – *nobilis* pojmowana jako *miles famosus*, nazwana też nowym terminem *slachte* obejmowała przy tym dwie warstwy: ‘*milesów* sprawujących urząd’ i ‘*milesów* bez urzędu’ (tzn. *panów* – *włodyków* i *ślachty* – *włodyków*). Widzimy więc, że stosowanie terminu *ślachta* zostało tu rozszerzone na *włodyków rodowych*. Było to na tym terenie zrozumiałe:

a) Granica między tymi dwoma grupami była bowiem i tak płynna, często w obrębie tego samego rodu czy też rodziny była zmienna (w rodzinie jeden brat od drugiego różnić się mógł urzędem, a i ‘funkcję urzędu’ mógł czasami członek rodziny utracić, w tym wypadku nie przestawał być jednak ‘członkiem rodu’). Ważniejsze było przy tym wymienienie “niższej grupy”, która z punktu widzenia prawa była stabilna i reprezentatywna dla całej warstwy ‘*włodyków rodowych*’ (podobnie tak też w języku czeskim, gdzie nazwania ‘całej szlachty’ powstawały od nazwań tzw. ‘szlachty niższej’; por. A. Bogucki 1996: 166).

b) Zachowana bowiem została zasada sformułowana w Kodeksie dla tych grup *włodyków*, że *rody szlacheckie zawsze wywodzą pochodzenie od swoich przodków*

(jest to późniejsze XV-wieczne tłumaczenie łacińskiego: *Nobilitas stirpes ex progenitoribus earum originem semper ducunt*).

c) Król Kazimierz Wielki był przy tym za ujednoczeniem obu grup i nie wyodrębnianiem prawnym grupy *panów* (podobnie jak jego siostrzeniec Ludwik Wielki na Węgrzech, który dokonał zrównania ‘szlachty węgierskiej’ w roku 1355 oraz cesarz Karol IV w Czechach, którego próby ujednoczenia ‘szlachty czeskiej’ jednak nie powiodły się na sejmie w Pradze w 1351 r.).

5.4.2.2. W Wielkopolsce istniała jedna *jednolita* grupa *włodyków* (za zabicie takiego ‘rycerza’ płacono się głównoszczyzną 30 marek). Tu odpowiedni artykuł Kodeksu mówił zamiast o *nobilitas* o *jus militare* tej grupy. Sądzimy więc, że w tej części Polski (obok wieloznacznego terminu *włodyki*) szybko mogło się upowszechnić nowe zapożyczenie *ślachta*, mające przecież w swym niemieckim wzorze znaczenie wskazujące na ‘jednolitość grupy społecznej pod względem prawnym’. W tej części kraju proces zastępowania “starego terminu” zachodził jednak wolniej niż w Małopolsce i do końca XIV w. *włodyka* używany był jeszcze jako ogólny termin oznaczający *milesa* (zob. A. Bogucki 1996: 171). Podobnie było na Mazowszu, gdzie *włodyka* używany był jeszcze w XV w. (A. Bogucki 1996: 168), mimo że znane było już z pewnością nowe określenie *ślachta*. Że w tych obu częściach Polski – zarówno w Wielkopolsce jak i na Mazowszu – odnosiła się *ślachta* do wszystkich grup *milesów* – wojowników średniowiecznych (nie tylko do *nobilis* ale też do *ignobilis*), świadczą następujące fakty używania tego wyrazu:

1) Najwcześniejsze zaświadczenia wyrazu *ślachta* w roku 1374 (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965) i w 1390 (*Słownik staropolski* 1953) występują właśnie w Wielkopolsce. Pierwsze zaświadczenie z roku 1374 jako imię własne (*Słownik Staropolskich Nazw Osobowych: Stanislao dicto slahta, vicario ecclesie minores Gnesnensis*) mówi o “żywołności” wyrazu na tym terenie: musiał być tam on powszechnie znany i używany i to chyba przede wszystkim w pierwotnym znaczeniu “drobny szlachcic”.

2) Fonetyczną odmianę wyrazu *ślachta* wymienia K. Szajnocha opisując ‘stan szlachecki’ przełomu XIV i XV w. w Wielkopolsce i na Mazowszu a XIV-wiecznego wielkopolskiego rycerza nie pełniącego urzędów (w przyszłości nazywana będzie taka grupa rycerstwa “drobną szlachtą”) określa ten historyk w sposób specyficzny: *szlachcic chodackowy* (K. Szajnocha); odpowiadało by to dokładnie łacińskiemu *miles caligatus* i niem. *slehter kriegsman!*

3) Z Wielkopolski lub z Mazowsza zachowało się w gwarach niezwykle znaczenie wyrazu: *ślachta* jako ‘miejsce, gdzie mieszka drobna szlachta’ (J. Karłowicz/A. Kryński/W. Niedźwiedzki 1900, J. Karłowicz 1900: V 304).

5.4.3. Po śmierci Kazimierza Wielkiego wyraz *ślachta* był zapewne coraz częściej używany na całym obszarze Polski:

5.4.3.1. Już chyba w latach siedemdziesiątych utworzono derywat terminu *ślachta*. Był to staropolski *szlachcic* / *ślachcic* – wyraz zapisany w *Słowniku Staropolskim* 1953 od 1399 r., znany jednak o wiele wcześniej (już w 1388 r. zaświadczony jako zapożyczenie w staroruskim). Został utworzony on od stp. *ślachty* – rzeczownika liczby pojedynczej za pomocą formantu *-icz* (niezwykle fonetycznie *ślachcicz* przekształcone zostało w prostszą formę) z pierwotnym znaczeniem ‘potomek *ślachty*’,

tn. w języku dzisiejszym ‘syn szlachcica’. Szybko jednak powstało nowe znaczenie *nobilis* (syn *ślachty* ‘szlachcica’ był bowiem prawdziwym ‘szlachcicem’, najważniejsza była przecież w tym czasie zasada pochodzenia) i został zapoczątkowany proces wypierania *ślachty* z jego pierwotnego znaczenia ‘członka stanu szlacheckiego’; jednocześnie stp. *ślachcic* mimo możliwej formy *ślachcice* mógł stać się uzupełnieniem do staropolskiego *ślachta* używanego w liczbie mnogiej (tak SW, który łączy wyrazy *ślachcic* i *ślachta* w jedno hasło).

5.4.3.2. Po śmierci Kazimierza Wielkiego jego następcą Ludwik Węgierski (który, jak o tym była mowa wyżej, na Węgrzech był zwolennikiem ‘jednolitej szlachty’) w celu zapewnienia tronu jego córkom wydał w 1374 tzw. Przywilej Koszycki dotyczący “całej szlachty” (zwolnienie tej grupy z opłat na rzecz króla prócz jednolitych 2 groszy z łanu!). Nie dowiemy się zapewne, jakiego terminu polskiego użył ten król dla oznaczenia tej grupy (w dokumencie użyte zostały łac. *nobiles*, *militia*), ale możemy przypuszczać, że znany już termin *ślachta* stosowany już powszechnie, wykorzystany został przez niego (król znał dobrze język niemiecki i bardzo chętnie się nim posługiwał) po to, aby podkreślić ‘zrównanie’ grup tego stanu w Polsce (podobnie jak wcześniej na Węgrzech). Charakterystyczny jest np. fragment tekstu (przetłumaczony niestety na język polski dopiero w XV w. – w czasie, gdy wyraz *ślachta* / *ślachta* używany był już powszechnie jako termin dla utworzonego stanu):

(...) dlatego my, Ludwik z łaski Bożej węgierski, polski...król...na tośmy się obietnicami...i przywilejami naszymi szlachcie Królestwa Polskiego zobowiązali, że po zejściu naszym z tego świata potomstwo nasze męczyńskiej płci (...) mają mieć (...) Potem za zwoleniem rycerstwa i panów szlachty (...) córki nasze, gdyby nie była płeć męczyńska sobie za pany i dziedzice Królestwa Polskiego przyjęli (...), cytowany tylko wybiórczo (według K. Szajnochy 1969: 186–187),

w którym występują dwa odcienie znaczeniowe tego wyrazu: najpierw jako terminu ogólnego (już chyba dla podkreślenia ‘zrównania’ grup powstającego stanu), a potem stojącego obok ‘rycerstwa’ jakby uzupełniającego treściowo ten ostatni termin. Powtarzała się ta sytuacja w czasach późniejszych (zarówno jeszcze w XIV jak i w XV w.; można to zaobserwować w wielu poświadczeniach użycia omawianego wyrazu). Dostrzegł ten fakt już K. Szajnocha w swym dziele o Jadwidze i Jagielle (K. Szajnocha 1969: 504–505) i wysnuł wniosek, że *ślachta* jest w tym czasie wyrazem znaczeniowo podporządkowanym *rycerzom*, *rycerstwu*: oznacza niższy “stopień porządku społecznego” w stosunku do tej grupy, tzn. ‘rycerze’ to wyróżniający się przedstawiciele tego stanu – ‘panowie królestwa’ w przeciwieństwie do ‘prostej szlachty’.

5.4.3.3. Kilkanaście lat później (1390) zaświadczenie wyrazu miało już jednak znaczenie *nobilitas* a to posługując się już dzisiejszą terminologią można zrozumieć jako ‘szlachectwo’, ‘szlacheckość’:

1) Ludzie z takiej grupy społecznej mogli bowiem w tym czasie powiedzieć o sobie (mogli się wreszcie “samookreślić”): *Jesteśmy ślachtą* czy też *jestem ślachtą*, a używany termin *ślachta* interpretowany był przy tym jako przymiot *równości prawnej* w obrębie powstającego stanu (najważniejsza cecha polskiej szlachty cha-

rakterystyczna dla niej na przestrzeni wieków, jak mówi do dziś piękne przysłowie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*).

2) Błyskawiczny rozwój znaczenia polskiego terminu *ślachta / szlachta* w abstrakcyjnym znaczeniu *nobilitas* miał jeszcze jedną przyczynę. Stpol. *szlachta*, używana często w liczbie mnogiej na określenie ‘ludzi dobrze urodzonych’ mogła zostać “skojarzona” (na terenie Małopolski i Wielkopolski kontakt polszczyzny z językiem niemieckim był w owych czasach powszechny) z dwoma wyrazami niemieckimi: z rzeczownikiem wczwn. *geschlecht* ‘ród dobrze urodzonych’ i z przymiotnikiem wczwn. *geschlacht* ‘dobrze urodzony’ (o tych wyrazach zob. J.W. Grimm 1854: IV.1.2. 3897, 3903), które miały w dialekcie wschodnio-środkowo-niemieckim formy bardzo podobne do postaci wyrazu polskiego: brzmiały bowiem jako **gschlacht / *schlacht*.

3) Tego rodzaju “interpretacje” terminu *ślachta / szlachta* mogły spowodować, że wyraz stał się szybko precyzyjnym oznaczeniem ‘przymiotów szlachty’. Połączone zostały bowiem w tym terminie dwie najważniejsze cechy tego późniejszego stanu: *równość i pochodzenie*.

5.4.4. Przełom XIV/XV w. i pierwsza połowa XV w. charakteryzowały się dalszym rozwojem znaczeniowym stpol. *szlachta / ślachta*: W wyniku zdobywania dalszych przywilejów ta grupa społeczna zyskała precyzyjny termin; coraz powszechniejszym stało się używanie tego wyrazu w odniesieniu do ludzi należących do powstającego w tym czasie ‘stanu’ i szybko mógł on zyskać nowe znaczenie – stać się określeniem tego stanu. “Starsze” znaczenia wyrazu przejęły z czasem derywaty: *Ślachta / szlachta* jako ‘przymiot stanowy’ zastąpiony został przez wciąż “nowy łańcuch” tworzących się derywatów: *szlachta* > *szlachetność* > *szlachectwo* > *szlacheckość*. Konkurowały ze sobą też nowe przymiotniki tworzone od wyrazu *szlachta*: *szlachetny* – *szlachciny* – *szlachciński* > *szlachecki*. Pierwszy z nich wraz z rzeczownikiem *szlachetność* bardzo szybko (już koniec XIV w.) przyjął znaczenie abstrakcyjne ‘bardzo pochlebnej charakterystyki człowieka’; dwa inne zaginęły w przeciągu czasu, powszechną cechą nowego stanu wyrażał od tego czasu tylko *szlachecki*. Od wyrazu *szlachta* w zależności od jego znaczeń utworzono w XV – XVII w. w formie derywatów słowotwórczych dalsze jego odmiany, np.: jako zdrobnienia i zgrubienia dla określenia ‘szlachcica’: *szlachetka*, *szlachciura*, *szlachtuń* itp., lub jako formacje hybrydalne wzorowane na modnych językach XV – XVII w. – niemieckim, łacinie i francuskim: *szlaga* (ze *szlachty* powstało zgrubienie skojarzone z wczwn. *schlage* ‘ród’), *szlagon* (przekształcenie wyrazu *szlaga* przy pomocy łacińskiej końcówki *-on*) i *szlagoneria* (utworzone od tych ostatnich wyrazów według modnych zapożyczeń z francuskim przyrostkiem *-eria*).

Coraz rzadsze stawało się i w ciągu XV w. zanikło używanie wyrazów *włodyka*, *rycerz / rycerstwo* jako określeń powstającego stanu szlacheckiego. W ciągu XV w. zastąpione zostały te wyrazy w tym znaczeniu przez *szlachtę*: *włodyka* stał się z początku określeniem (a potem przestał być używany) dla *ignobilis*, a *rycerz* stał się pojęciem ‘walczącego wojownika ze *szlachty*’ a potem (gdy już po 1450 ‘szlachta’ nie spełniała czynności wojskowych) tylko ‘symbolem mężności szlachcica’.

5.5. Proponując powyższą etymologię *szlachty* nie poruszyliśmy kwestii formy czeskiej *šlechta*, której postać fonetyczna wskazuje, że jej źródłem też mogłby być

niemiecki przymiotnik *schlechte* (tego rodzaju etymologia wyjaśniałaby “tajemnicze” *e* języka czeskiego; na terenie Czech śrwn. *ě* nie przechodziło bowiem w *a*, a zachowało się jako *e*). Czy forma czeska *šlechta* odegrała rolę pośrednika dla przejścia *szlachty* z języka niemieckiego? Na to pytanie trudno jednoznacznie odpowiedzieć:

1) Zdecydowanie przeciw pośrednictwu czeskiemu przemawia różnica fonetyczna samogłoski rdzennej obu wyrazów *szlachta* i *šlechta*. Nikt z dotychczasowych badaczy etymologii omawianego terminu nie objaśnił, dlaczego oba języki różnią się w tej kwestii, jeżeliby miały zapożyczyć wyraz z tego samego źródła niemieckiego!

2) Z drugiej strony nie można nie zauważyć faktów obu języków przemawiających może nie za pośrednictwem, ale na pewno za zależnością procesu adaptacji nowego zapożyczenia niemieckiego w Polsce od gotowych już (bo dużo wcześniej w języku czeskim – już na przełomie XIII i XIV w. poświadczonych; zob. A. Bogucki 1996: 198) “wzorów” języka czeskiego. Uderza wprost zgodna końcówka *-a* zapożyczenia w języku czeskim i polskim; paralelne są też wszystkie znaczenia (zapewne też ich rozwój) *šlechty / szlachty* w obu językach; zdumiewają bardzo podobne niektóre wyrazy utworzone (wiele derywatów, jak widać z zestawienia form obu języków – zob. cz. 2 – wykazuje jednak “samodzielność ich tworzenia”) od *šlechty / szlachty* (*šlechtnost – szlachetność, šlechtný – szlachetny, šlechtně – szlachetnie, šlechtic – szlachcic, šlechtický – szlachecki, šlechtičnost’ – szlachetność, šlechtictvo – szlachectwo, šlachtaun – szlachtuń, šlechtik – szlachci (u)k*). Są też w języku polskim trzy przypadki form z *e*, świadczące o wpływie czeskim: jednorazowa *šlechta / szlechta* XV wieku, zaświadczone w kilku miejscach *szlehcic, szlechetny / szlechatny, šlehcina / szlachcina*. Wpływ podobnego fonetycznie czeskiego *šlechta* mógł też zadecydować o “zwycięstwie” polskiej formy *szlachta* nad pierwotną postacią fonetyczną *šlechta*.

2) Mimo wszystko uważamy, że polska *šlachta / szlachta* jest samodzielnym zapożyczeniem języka polskiego. Taki termin powstał w Małopolsce: przejęto formę języka niemieckiego, której fonetyka odzwierciedlała typowe cechy gwar języka niemieckiego tego okresu w Polsce (przejście *e > a* !). Niewykluczona była przy takim to przejściu (np. w kręgach dworu Kazimierza Wielkiego czy też kancelarii krakowskich) znajomość paralelnego terminu czeskiego i może to też w pewnym stopniu wpłynęło na decyzję o zapożyczeniu; podjęty został jednak świadomy wybór formy języka niemieckiego a nie czeskiego. W trakcie procesu przystosowawczego wyrazu niemieckiego do systemu języka polskiego język czeski (którego wpływy na polszczyznę tego okresu nie mogą pozostać niezauważone) odegrał na pewno rolę wspomagającą tego rodzaju adaptację, przyczyniając się w dużym stopniu do tego, że wyraz niemiecki stał się w Polsce bardzo ważnym terminem, charakteryzującym od późnego Średniowiecza specyfikę życia społeczeństwa tego kraju.

5.6. Z nowo proponowanego źródła terminu *szlachta* nie dadzą się oczywiście wywieść wszystkie “formy pokrewne” tego wyrazu (i też nie wszystkie ich znaczenia) zaświadczone w językach słowiańskich. Niektóre mają inne źródło, inne uległy tylko wpływowi semantycznemu terminu polskiego; tylko o kilku z nich można powiedzieć, że zapożyczone je wprost z języka polskiego:

5.6.1. Swoje “stare” źródło-staro-wysoko-niemieckie *slahta* mają formy języków: 1) łużyckich (górnolużyckie: *šlachta* ‘ród’, ‘potomstwo’, ‘ród szlachecki’ i derywaty: *šlachćić so* ‘układać się, udawać się’, też: ród rozwijać, *Šlachta* – imię własne, *šlachotny* ‘szlachetny, wytworny, dostojny, szlachecki’, starsze też: ‘przyrodzony’, *šlachotnost* ‘wytworna istota’, ‘szlachetność, dostojność’); dolnolużyckie: *šlachta* ‘krewni’, przestarzałe też: ‘ród’ i derywaty: starsze *šlachšić* ‘wdać się w kogoś’, *šlachšenc* ‘serdeczny przyjaciel’, *šlachota* ‘rodzaj’); 2) południowosłowiańskich: słoweńskie: *žlahta* ‘ród, krewni’, ‘polska szlachta’, serbsko-chorwackie: *žlakta* ‘ród’. Znaczenia ‘(polska) szlachta’, ‘szlachecki’ uzyskały one jednak dzięki wpływowi terminu polskiemu, który stał się znany w całej Europie.

5.6.2. W języku słoweńskim *žlacht* ‘szlachecki’, *žlahten* ‘szlachecki’, *žlahtnik* ‘szlachcic’ i inne derywaty: *žlahtati se*, *žlahtiti*, *žlahtnia*, *žlahtnić*, *žlahtnost* można wywieść z śrwn. *geslaht* ‘szlachecki, dobrego rodu’; podobne fonetycznie wyrazy oczywiście “upodobniły” się w ten sposób znaczeniowo do rzeczownika *žlachta* ‘ród’, ‘polska szlachta’ (zob. wyżej).

5.6.3. Natomiast formy czeskie i słowackie z *a* mogą pochodzić z języka polskiego i świadczyć o oddziaływaniu terminu polskiego na te języki: czeską *šlachta* ‘polską szlachta’, słowacką *šl’achta* ‘stan szlachecki’, ‘ród’ i derywaty: *šlahtic* ‘szlachcic’, *šl’achtit’* ‘uszlachetniać’, *šl’achtický* ‘szlachecki’. Został ten termin zapożyczony oczywiście też do języków wschodniosłowiańskich i do litewskiego, o czym była już mowa w części artykułu, zestawiającej formy „związane” ze ‘szlachtą’.

5.7. Dowodem na to, że powyższa propozycja etymologii polskiej *szlachty* jest prawidłowa, może być chyba fakt, że niem. *schlecht*, w formie obocznej *schlicht* (o tym rzeczowniku zob. J.W. Grimm 1854: IX 665–666) został zapożyczony raz jeszcze do języka polskiego w znaczeniu związanym ze ‘szlachtą. W XVII wieku występuje w Pamiętnikach Paska rzeczownik *szlichta* mająca znaczenie ‘prosta szlachta, mająca niepewne pochodzenie’ (zob. A. Brückner 1927: 550). Można dla tego wyrazu znaleźć podobny wzór w języku niemieckim *schlichte Edelleute* (tak jak wcześniej przed dwoma wiekami: *schlechte edelleute*), mający ze względu na rozwój semantyki niemieckich wyrazów *schlecht*, *schlicht* (zob. J.W. Grimm 1854: IX 519–540, 665–666) już jednak odcień pejoratywny.

6. Wnioski.

6.1. Polski termin *szlachta* jest zapożyczeniem z języka niemieckiego:

1) Nie pochodzi wyraz ten jednak ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego *slahta* / nowo-wysoko-niemieckiego *Geschlecht*.

2) W przypadku takiej etymologii istnieją bowiem trudności z wytłumaczeniem osobliwości zapożyczenia: a) chronologii przejścia tego słowa do języka polskiego; b) właściwości fonetycznych terminu; c) problemu pośrednictwa języka czeskiego w przejściu wyrazu polskiego; d) nowego znaczenia wyrazu *szlachta* w stosunku do jej źródła niemieckiego, adekwatnie odzwierciedlającego historię tworzenia się stanu szlacheckiego w Polsce.

6.2. W niniejszym artykule wysunięta została nowa propozycja etymologii terminu polskiego:

1) Jako źródło wyrazu *szlachta* zaproponowany został niemiecki przymiotnik śrwn. *sleht*, wcznwn. *schlecht*, używany w wyrażeniach syntaktycznych typu: *schlechte Edelleute* / *schlechte Ritter* dla określenia ‘ludzi dobrego pochodzenia’, nie sprawujących żadnych urzędów, będących jednak najliczniejszą grupą tworzącego się stanu późnego Średniowiecza.

2) Dzięki tej nowej etymologii – możliwej zresztą nie tylko dla polskiej *szlachty*, ale też paralelnie dla czeskiej *šlechty* – zostały usunięte naszym zdaniem trudności związane z fonetyką, chronologią i wyjaśnieniem rozwoju znaczenia istniejące w przypadku dotychczasowych poglądów na temat pochodzenia tych wyrazów.

2. Skąd pochodzi polski termin *szlachta*?

Niniejszy artykuł jest uzupełnieniem badań autora dotyczących ustalenia dokładnego i przekonującego pochodzenia polskiego terminu *szlachta*. Na ten to temat napisany został przed rokiem obszerny artykuł: T. Czarneckiego 1999. Skrytykowane zostały w tym artykule poglądy badaczy wyjaśniających dotychczasowe pochodzenie wyrazu i zaproponowana nowa etymologia tego terminu. Niniejszy artykuł o pochodzeniu terminu *szlachta* pisany jest głównie z myślą o historykach. Autor tego artykułu chce dodać do swej propozycji etymologii nowe argumenty, przede wszystkim natury historycznej, a niekiedy tylko językoznawczej. Aby tok jego rozumowania był dla czytelników jasny, powtórzone tu oczywiście zostaną wszystkie nieodzowne historyczne wyjaśnienia problemu dane w poprzednim artykule; językoznawcze wyjaśnienia przedstawione zaś będą skrótowo i w przystępny sposób – zawsze z formalnym powołaniem się na poprzednie opracowanie tematu.

1. Termin *szlachta* w zabytkach języka polskiego

1.1. W historii języka polskiego zostały zaświadczone następujące postaci formalne wyrazu: *szlachta* / *ślachta*, *ślakta* / *szlakta*, *szlechta* / *ślechta*, *slachta*, *szlacht*, *szlacha*, *szlaga*, *szlagon*, *szlagoneria*. Na podstawie zaświadczeń można stwierdzić, że najwcześniejszą formą wyrazu była *ślachta*; dopiero później pojawiła się *szlachta* (*Słownik staropolski* 1953: VIII 571

Słownik staropolski (1953: VIII 571) daje dla wszystkich zaświadczeń wyrazu do r. 1500 tylko lekcję *ślachta*). Zastanawia możliwość podwójnej postaci zapożyczenia, oraz to, że niezwykła postać *ślachta* utrzymała się w literackim języku polskim aż do XIX wieku, a w gwarach występuje do dziś i że jako termin historyczny występuje we współczesnym polskim języku literackim tylko *szlachta*. W Statutach Kazimierza Wielkiego (napisanych po łacinie w połowie XIV w., a wydanych przez O. Błazera w 1947 r.) występuje w tekście forma *slachte*: *Militi vero famoso slachte LX marcas, scartabello XXX marcas, militi creato de sculteto vel kmethone XV marcas pro capite*. (cytowane według A. Boguckiego 1996: 165–200, 199 i H. Łowmiańskiego 1985: 613. W tłumaczeniu tego tekstu na język polski (dokonanego ok. 1430 r.) brzmi ten wyraz jako *slachcze* (*Słownik staropolski* interpretuje to jako *ślachcie*): *Militi vero famoso, slachcze, LX marcas* (...). Podawane jest też imię własne *Slachta* już z 1374 r. i interpretowane jako *szlachta* / *ślachta* (*Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*, Kraków 1965, nn. V 308).

Podobny problem mamy też z przeciwstawieniem *szlechta* i *ślechta* (*Słownik staropolski* podaje tylko lekcję *ślechta*); taka forma zaświadczona została jednak tylko raz: ok. 1450 r. Wymieniona została też w historii wyrazu jego postać *slachta*; nie występuje ona w słownikach a tylko w opracowaniach dotyczących polszczyzny XIX w. Jest to zapewne odmiana gwarowa powstała na skutek mazurzenia z literackiego *szlachta*. Sporadycznie w gwarach polskich zaświadczona jest forma rodzaju męskiego mianownika *szlacht*; celownik brzmi *szlachtom*. W gwarach występuje też *ślakta*; podobne według formy jest imię własne *ślakta* / *szlakta* (zaświadczony jest

przypadek zależny *slactam*) notowane jest w 1396 r. W XVI i XVII w. zaświadczone są swoiste przekształcenia wyrazu *szlachta*: *szlaga* (już w XV w. jako imię własne), *szlachta*, *szlagon*, *szlagus* i *szlagoneria*.

1.2. Pierwotnym znaczeniem *szlachta* / *ślachta* jest nobilitas “szlachectwo” (zaświadczone od 1390 roku do XV w.). Drugim znaczeniem staropolskiego *szlachta* / *ślachta* jest znaczenie nobilis “szlachcic”. Znaczenie to występuje od 1396 r. i jest notowane aż do XVII wieku. Należy przy tym zaznaczyć, że obok liczby pojedynczej *szlachta* zaświadczona jest też w XV – XVII w. liczba mnoga *szlachty* “szlachcice”. Ze znaczeniem ‘szlachcic’ wiążą się też prawdopodobnie imię własne *Slachta* (1374 r.) i dowód w tekście łacińskim ze statutów Kazimierza Wielkiego. W tym znaczeniu występują też gwarowe *szlacht* i zgrubienia *szlaga*, *szlachta* i *szlagon*. Dopiero chronologicznie biorąc trzecim w kolejności jest dzisiaj znane znaczenie “stan szlachecki” / “ogół ludzi należących do tego stanu”. Pojawia się to znaczenie jednak dopiero w pierwszej połowie XV w. W tym znaczeniu notowane jest też hipokorystyczne zgrubienie *szlagoneria*. Poza tym wyraz *szlachta* posiada inne znaczenia. Ciekawe jest dla formy *ślachta* znaczenie “miejsce zamieszkiwane przez drobną szlachtę. W XIX w. K. Szajnocha użył wyrazu *szlachta* w znaczeniu “ród”, “rodowód”. (K. Szajnocha 1969.; zob. też: J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki, *Słownik Języka Polskiego*). Wcześniej w tym znaczeniu wyraz nie był notowany. Wyraz *szlachta* rozumiany był też w XVIII – XIX w. jako “jazda” w przeciwieństwie do “wojsk pieszych”. (Historię derywatów wyrazu *szlachta* i pokrewnych mu słów w innych językach słowiańskich zob. T. Czarnecki 1999: 116–118).

2. Dotychczasowe etymologie terminu *szlachta*

2.1. W najstarszych opracowaniach pochodzenia wyrazu twierdzi się, że *szlachta* jest tworem słowiańskim. Ciekawe są interpretacje pochodzenia wyrazu występujące u S.B. Lindego (1854 V 591): *Jabłonowski rozumie, że ‘szlachcic’ ma być sławczyc* albo: *Sernicki wywodzi, że szlachcic wziął początek od słowa sława, niby sławcic*. K. Niesiecki (1839: I 430) pisze (zapewne za J. Lelewelem), że wyraz *szlachta* pochodzi od *Lechitów*: *Szlachciców należy rozumieć jako zlehciców, tzn. potomków Lechitów*. K. Szajnocha (1876a: 256) w swym artykule o pochodzeniu *szlachty* odrzuca związek wyrazu ze słowiańskimi słowami *lech*, *lecha* ‘zagon’ (dla tych ostatnich wyrazów przyjmuje zaś pochodzenie germańskie!).

2.2. Bardzo wczesnie widoczny jest też dla badaczy związek wyrazu z językiem niemieckim. Pisze o tym już S.B. Linde 1854: V 591: “Etymolodzy” utrzymują np., że:

- a) szlachcic u Polaków to niby Schlachter (...) z Niemieckiego rzeźnik przez postpozycję nazwany, że na wojnie pod Grunwaldem Polacy Krzyżaków 50 tysięcy położywszy, wiele naczynili mięsa Marsowi (...);
- b) szlachcic należy się pisać nie ślachcic, bo pochodzi z niemieckiego Schlacht (...);
- c) ludzie widzą w Niemieckim języku słowo szlacht bitwa i raczej imię szlachica przypomina nam początek zasługi i nagrodę męstwa. Już Kromer twier-

dzi, że szlachcice się zowią *Geschlechter*, tj. z podłych idący, że niech podłych za odważne czyny szlachectwo odnieśli zaszczyt.

2.3. Próbę opracowania pochodzenia wyrazu daje w 60-tych latach dziewiętnastego wieku K. Szajnocha: wiąże go ze starodawnym niemieckim *slahta* 'ród' przekształconym według niego później w niemieckie *Geschlecht*, mające to samo znaczenie (K. Szajnocha 1876a: 217). W dwudziestowiecznych opracowaniach etymologii *szlachty* badacze widzą już powszechnie związek wyrazu polskiego z niemieckimi *slahta*, *slahte* / *Geschlecht*: (dokładną literaturę podaje w artykule T. Czarnecki 1999: 119).

1) Najczęściej mówi się o źródle wyrazu staro-wysoko-niemieckim *slahta* 'ród' i tłumaczy się pochodzenie polskiej *szlachty* przyjmując pośrednictwo czeskie (np. A. Brückner 1927: 550 czy A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40).

2) Wskazuje się też na średnio-wysoko-niemieckie *slahte*, 'wyraz występujący w tym samym znaczeniu, co jego odpowiednik staro-wysoko-niemiecki (M. Vasmer 1980: III 413).

3) Wyraz wyprowadzany jest niekiedy ze średnio-wysoko-niemieckiej *slehte*, formy obocznej średnio-wysoko-niemieckiego *geslehte* 'ród' za pośrednictwem staroczeskiego *šlehta* (z nowym znaczeniem: 'ród szlachetnie urodzonych'; zob. T. Czarnecki 1993a: 130–131).

4) Jako źródło wyrazu wskazuje się ponadto niemieckie *Geschlecht* 'ród' (Z. Gloger 1958: II 323).

3. Uwagi o stanie badań nad etymologią pol. *szlachta*

3.1. Wszelkie dotychczasowe próby objaśniające pochodzenie *szlachty* jako wyrazu słowiańskiego należy zdecydowanie odrzucić. Także wywody wiążące *szlachtę* z niemieckimi *Schlacht* / *Schlachter* nie mają żadnej wartości naukowej i muszą być uznane jako swoiste "etymologie ludowe".

3.2. Dotychczasowa etymologia polskiej *szlachty* wiążąca ten wyraz z niemieckimi: średnio-wysoko-niemieckimi *slehte*, *geschlecht* / *geschlechte*, staro-wysoko-niemieckim *slahta* lub średnio-wysoko-niemieckim *slahte* budzi także wątpliwości (nie wszystko zostało przekonywająco wyjaśnione).

3.2.1. Trudno wytłumaczyć np. pochodzenie wyrazu *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiego *slehte*, wyrazu używanego sporadycznie w znaczeniu 'ród, rodzina, rodzaj'. Żeby ta etymologia była przekonywająca, należałoby udowodnić konieczność zapożyczenia tego wyrazu jako staroczeskiego *šlehta* już w XII w., wyjaśnić rozwój znaczenia: 'ród' > 'ród szlachecki' w tak wczesnym okresie i w jakiś sposób wytłumaczyć przekształcenie fonetyczne *šlehta* > *šlachta* > *szlachta*.

3.2.2. Przeciwno wywodzeniu polskiego wyrazu *szlachta* / *šlachta* z niemieckiego *Geschlecht* (występującym w Średniowieczu sporadycznie w znaczeniu 'rod szlachecki') poprzez czeskie *šlechta* przemawiają zdecydowanie względy fonetyczne. Wyrazy czeski i polski mają końcówkę *-a* (*šlechta* - *szlachta*) i takie zastępstwo wygłosu niemieckiego źródła byłoby możliwe do wytłumaczenia, jeżeliby przyjęło się jako podstawę zapożyczenia formę liczby pojedynczej średnio-wysoko-

niemieckie *geschlechte* ‘ród’ albo liczby mnogiej średnio-wysoko-niemieckie *geschlechte* ‘rody’, ale i w tym przypadku niewytłumaczalny byłby brak zastępstwa nagłosu *ge-*. W przypadku takiego źródła niemieckiego trzeba by mówić o oddzielnych zapożyczeniach: czeskiego *šlehta* i polskiego *szlachta*, chyba że z jakichś względów dotychczas niewyjaśnionych nastąpiłaby na terenie Polski zmiana *le > la*. Język czeski i język polski musiałyby zapożyczyć przy tym te wyrazy ze względu na ich cechy fonetyczne jeszcze w XII w., co naszym zdaniem jest wątpliwe, ponieważ nie potrzebowano w tym czasie terminu dla ‘stanu szlacheckiego’.

3.2.3. Wiele wątpliwości budzi także etymologia przyjmująca, że polska *szlachta* pochodzi z niemieckich postaci staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*. Do dziś nie wyjaśniono w tym przypadku problemów chronologii i formy fonetycznej zapożyczenia; nierozstrzygnięta wobec odmiennych postaci fonetycznych – *šlechta*: *šlachta* / *szlachta* – pozostała też kwestia pośrednictwa języka czeskiego; w sposób zbyt uproszczony wskazano na rozwój znaczenia wyrazów słowiańskich w stosunku do źródła niemieckiego:

1) Fonetyka pol. *szlachta* / *šlachta* wskazuje wyraźnie, że zapożyczenie wyżej wymienionego wyrazu z niemieckiego źródła z samogłoską *a* nie było możliwe do języka polskiego przed rokiem 1300, a więc wątpliwe byłyby źródła wyrazu: staro-wysoko-niemieckie *slahta* i średnio-wysoko-niemieckie *slahte*. Dopiero po 1300 forma polska mogłaby mieć *l*, mogłaby więc powstać *šlachta* a z niej dopiero później *szlachta*. Jeżeli zaś dla form słowiańskich przyjmie się źródło niemieckie staro-wysoko-niemieckie *slahta* lub średnio-wysoko-niemieckie *slahte*, to ze względów fonetycznych ani do roku 1300 ani dla czasów późniejszych nie może być mowy o pośrednictwie staroczeskiego *šlechta* dla form polskich, ponieważ przyjmując pośrednictwo trzeba by przekonywająco wytłumaczyć, jak z form niemieckich mogła powstać postać czeska, dlaczego w języku polskim nastąpiła zmiany formy wyrazu: samogłoska *e > a* i dlaczego powstała w języku polskim “dwoistość” nagłosu: najpierw powstała *šlachta* a dopiero potem *szlachta*.

2) Także względy znaczeniowe nie pozwalają na przyjęcie źródła niemieckiego staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*. Nieprzekonywające są wszelkie “chronologiczne możliwości” zapożyczenia wyrazów niemieckich, wskazujące na zmianę znaczenia ‘ród’, ‘rodzina’ do ‘ród zacnych, stan szlachecki’. Niewiarygodna i sprzeczna z istniejącymi dziś poglądami na temat powstania ‘szlachty’ jest teoria K. Szajnochy, według której już bardzo wcześnie – w X. w., w czasie przyjęcia chrześcijaństwa – Czesi zmienili znaczenie wyrazu niemieckiego ‘ród’ na ‘ród zacnych, ród dobrze urodzonych’ i że zaraz w czasie chryścianizacji Polski wyraz z takim znaczeniem przyszedł do Polski (K. Szajnocha 1876a: 217). Nawet jeżeli by przyjąć taką chronologię zapożyczenia (nie jest ona możliwa ze względów fonetycznych), to jak można by wytłumaczyć, że wyraz polski w niezmienionym znaczeniu “przetrwał” kilka wieków i dopiero na przełomie XIV/XV w. zaczął odnosić się do powstałej w tym czasie ‘szlachty’? Podobne zarzuty można mieć też do poglądu A. Brücknera 1957: 320, że w XIII w. ‘rody zacnie urodzonych’ zaczęto nazywać obcym wyrazem *slahta*. Dlaczego już w tym właśnie wieku wybrano to zapożyczenie dla tego znaczenia a dopiero w XIV – XV w. odniesiono je do powstałego w tym czasie ‘stanu szlacheckiego’? Nie przekonują też wy-

jaśnienia historyków, że w XIV w. użyto terminu *szlachta*, określając w ten sposób powstający stan ‘dobrze urodzonych’: a) Z. Kaczmarczyka 1048: 315 twierdzącego, że w czasach Kazimierza Wielkiego “dla całego stanu utrzymuje się nadal nazwa rycerzy..., ale warstwa przednia stanu rycerskiego, głównie dawne rody urzędnicze księstw dzielnicowych zaczyna być nazywana wówczas szlachtą (...) (podobnie wypowiadają się na ten temat inni historycy: 1/ M. Wojciechowska/Z. Wojciechowski 1947: 107, 195–197 wiążą szlachectwo z urzędem, 2/ R. Grodecki/ S. Zachorowski/ J. Dąbrowski 1995 uważają, że „szlachcic to rycerz zdolny do sprawowania urzędu” (I 200); a „szlachta to rycerstwo mogące się wykazać przynależnością do jakiegoś z rodów (II 141); b) A. Boguckiego cytującego K. Buczka (1978), że:

dopiero za Kazimierza Wielkiego zamożniejsi władcy w Małopolsce oddzielili się prawnie jako szlachta od drobnych włódków (A. Bogucki 1996: 171);

c) H. Łowmiańskiego, twierdzącego, że:

potomstwo starszyny plemiennej można uznać za główny zawiązek późniejszego stanu szlacheckiego (...), równocześnie jednak używającego dla czasów “przed XIV w.” zamiast terminu *szlachta* “ówczesnej nazwy źródłowej *nobilem* (...) (H. Łowmiański 1985: VI 606)

i mimo to przyjmującego wraz z innymi badaczami, że ten to:

późniejszy odpowiednik *nobiles* został zapożyczony (...) z niemieckiego *slachta*... (H. Łowmiański 1985: VI 611).

W jakim więc znaczeniu używany był w takim przypadku wyraz *szlachta* wcześniej, jeżeli:

(...) dostał się do nas z Czech (...), tam zaś wzięty (...)” był „z starogermańskiego wyrazu *slahta* (por. dziś *Geschlecht*) (...) (Z. Kaczmarczyk 1948: 315).

3) Jeżeli zaś przyjmiemy, że zapożyczenie średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* nastąpiło późno (dopiero po roku 1300), to, aby etymologia polskiego *szlachta* była wiarygodna, musimy wytłumaczyć, dlaczego właśnie w tym czasie i dlaczego z tego wyrazu, będącego w języku niemieckim tylko jednym z wielu określeń dla ‘rodu, rodziny, krewnych’ i nie oznaczającego nigdy ‘rodu szlacheckiego’ rozwinęło się nader szybko na terenie polskim nowe odmienne od niemieckiego znaczenie. Takie wytłumaczenie nie jest jednak naszym zdaniem możliwe. W XIV w. średnio-wysoko-niemieckie *slahte* było używane bowiem już tylko w abstrakcyjnym znaczeniu ‘rodzaj, gatunek, jakość’ i przede wszystkim w zwrocie *aller slahte* ‘wszelkiego rodzaju’ a nigdzie nie poświadczono zostało dla tego czasu we wcześniejszym znaczeniu ‘ród, rodzina’, które charakterystyczne było dla wcześniejszych okresów rozwoju języka niemieckiego: staro-wysoko-niemieckiego (750 – 1050), wczesnego średnio-wysoko-niemieckiego (1050 – 1150) i klasycznego średnio-wysoko-niemieckiego (1150 – 1250). Poza tym w przypadku przejęcia średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* dopiero po 1300 roku taka “błyskawiczna zmiana znaczenia”: ‘ród’ > ‘ród szlachecki’ stałaby w sprzeczności z powolnym procesem powstawania tego stanu w Polsce.

4) Nasuwają się też inne wątpliwości, związane z wyjaśnieniem zmiany znaczenia na terenie słowiańskim: Dlaczego np. najwcześniejsze zaświadczenia wyrazu mają w języku polskim (tak też w czeskim) znaczenie nie rzeczownika zbiorowego oznaczającego grupę osób – takie jak dla źródła niemieckiego – a tylko znaczenie normalnego rzeczownika wskazujące na jednego przedstawiciela formującego się stanu szlacheckiego? Jak mogły się poza tym z tego rodzaju kolektywnego rzeczownika niemieckiego rozwinąć na terenie słowiańskim dwa tak przeciwstawne znaczenia wskazujące z jednej strony na ‘konkretnego przedstawiciela stanu’ a z drugiej strony na ‘abstrakcyjny przymiot stanu = *nobilitas*’? Na te pytania nie odpowiedział dotychczas żaden z etymologów. Wątpliwe jest też, aby w ogóle w tym czasie do Czech i do Polski zapożyczano wyraz w znaczeniu ‘rodu’. Określenia dla ‘rodu’ istniały już wcześniej zarówno w języku czeskim jak i polskim i zapożyczenie jeszcze jednego “zbędnego” terminu nie było potrzebne; tego rodzaju zapożyczenie nie mogło być przecież traktowane przez jego użytkowników jako moda (inaczej sądził A. Brückner 1957: I 320, nie dając jednak żadnej sensownej argumentacji na temat nieodzowności tej cudzoziemskiej pożyczki). W języku czeskim znaczenie ‘rodu’ u wyrazu *šlechta* nie było pierwotne (świadczą o tym wyraźnie słowniki), mogło się więc tylko rozwinąć w późniejszym czasie, kiedy ten wyraz ustalił swe znaczenia na abstrakcyjne pojęcie stanu a sama szlachta czeska “interpretowała swoje pochodzenie rodowe” wiążąc je w warunkach dwujęzyczności z niemieckim *Geschlecht*. W języku polskim znaczenie ‘ród’ dla *szlachty* nie zostało nigdzie poświadczony w słownikach; zostało ono stworzone sztucznie przez K. Szajnochę (1976a: 231). Interpretował on bowiem zwrot *z tej szlachty* jako synonim grup *tego herbu / klejnotu, tego rodu*. To jednak nie była właściwa interpretacja. W średniowiecznej Polsce istniały bowiem określenia dla ‘rodów heraldycznych’, w jakie łączyła się powstająca *szlachta*, ale określenia te były albo słowiańskie (*ród, rodzina, krew, pokolenie, plemię*) albo używano dla tego pojęcia przenośnie zapożyczeń związanych z terminami odnoszącymi się do ‘herbu’ (T. Czarnecki 1996b: 279–303). Podobnie więc, jak w języku czeskim, ‘polska szlachta’ mogła wyjaśniać swoje pochodzenie jako rodowe dopiero wtedy, kiedy już ostatecznie ustalił się termin dla jej stanu (np. w XV w. lub nieco później – w XVI i XVII w., w czasach Sarmatyzmu)! Mało prawdopodobne – ze względu na historię kształtowania się ‘stanu szlacheckiego’ w Polsce – byłoby przy tym utworzenie ogólnego terminu ‘szlachta’ odnoszącego się pierwotnie wyłącznie do ‘rodów’, tzn.: ‘możnych’, ‘szlachty wyższej’ i dopiero wtórnie przeniesionego na tzw. ‘szlachtę niższą’. Decydującą rolę w powstaniu grupy społecznej ‘szlachta’ odegrali przecież nie *możni panowie*, a bardzo liczna *drobna szlachta*. (por. A. Gąsiorowski, który w *Dziejach Polski do 1501* 1993: I 191 twierdził, że tronem formującego się stanu szlacheckiego było średnie rycerstwo).

4. Propozycja nowej etymologii

4.1. Termin *szlachta* pochodzi z języka niemieckiego. Źródłem wyrazu jest przymiotnik tego języka brzmiący jako średnio-wysoko-niemieckie *sleht* lub wczesnonowo-niemieckie *schlecht* (historia wyrazu niemieckiego zob. J.W. Grimm 1854: IX 519–540) Wyraz ten to przymiotnik w pierwotnym znaczeniu ‘gładki, ‘równy’, ‘wyrównany’. Dziś wyraz *schlecht* odpowiada przede wszystkim polskim słowom: przy-

miotnikowi 'zły', przysłówkowi 'źle'. W swojej historii posiadał przymiotnik ten bardzo dużo znaczeń. Słownik J.W. Grimma (1854: IX 519–540) notuje ich aż siedemnaście. Do języków czeskiego i polskiego nie mogły zostać przejęte wszystkie odcienie znaczeniowe słowa; wybrano dwa znaczenia przymiotnika, wykorzystując wyraz jako terminy w odniesieniu do charakterystyki społeczeństwa i jego prawa. W znaczeniu wymienionym w porządku jako 14 wyraz niemiecki stosowany był jako termin charakteryzujący grupy społeczne: Średnio-wysoko-niemieckie *sleht*, wczesno-wysoko-nowo-niemieckie *schlecht* charakteryzował status grup społeczeństwa niemieckiego tego okresu, określał ich pozycję w danej grupie, ich pochodzenie i stan zamożności jako 'niższy od innych warstw danej grupy' (w różnym rozumieniu tego pojęcia). Słownik J.W. Grimma dokładnie podaje (J.W. Grimm 1854, IX: 519–540):

1) Wyraz odnosił się do osób i określał ogólnie ich 'niską' pozycję stanową: *schlecht* = *arm* 'biedny', *schlecht* = *gemain* 'prosty'.

2) Wyraz charakteryzował ludzi według ich pochodzenia: *schlecht* = *unedel* = *ignobilis* 'nieszlachetny', *slechtes herkommen* = *ignobilitas* 'nieszlachetne urodzenie'.

3) Wyraz określał precyzyjnie niższą pozycję w danej grupie społecznej w stosunku do innych członków tej grupy; w tym odcieniu znaczeniowym używany był przede wszystkim (ale nie tylko) dla charakterystyki *nobilis* 'dobrze urodzonych': *schlechte ritter* 'zwykli rycerze', tzn. 'rycerze nie sprawujący żadnych urzędów', *schlechte edelleute* "zwykli" 'dobrze urodzeni /szlachcice/ w przeciwieństwie do hrabiów i baronów', *schlechter graf* 'hrabia, który nie był ani margrabią ani landgrafem', *schlechter kriegsman* = *miles caligatus* – 'prosty, zwykły rycerz, często biedny, bo nie posiadający właściwego ekwipunku', *schlechter burger* 'zwykły, nieuzbrojony mieszczanin'.

4) Wyraz charakteryzował ludzi ze względu na ich 'zwyczajność', 'pospolitość': *schlechter dieb* – zwyczajny, pospolity złodziej.

Należy dodać, że w znaczeniu 3) wyraz niemiecki zanotowany został też w innych słownikach niemieckich. J.H. Campe – bardzo stary słownik literackiego języka niemieckiego z przełomu XVIII i XIX w. (J.H. Campe 1965: IV 471) – pisze, że *ein schlechter Edelmann* to 'zwykły szlachcic, który nie jest nikim innym jak tylko szlachcicem'. Słowniki gwarowe obszaru górnoniemieckiego: dialektów bawarskich (A. Schmeller 1927: 603) i szwabskich (G. Fischer 1920: V 908) wymieniają to znaczenie pisząc odpowiednio: a) (*ge*)*schlechte rittermäßige Leute* tzn. 'zwykli ludzie rycerscy'; (o pojęciu ludzie rycerscy dyskutowali często historycy polscy; zob. T. Jurek 1998: 172, A. Bogucki 1996: 186) chodzi tu o jedno z określeń szlachciców (w dialektach bawarskich bardzo często używano wymiennie bez różnicy znaczenia niemieckie przymiotniki *schlechte* i *geschlechte*); b) *ein schlechter Edelmann* – czyli: 'prosty, zwykły szlachcic'. Słownik języka niemieckiego J.C.A. Heysego (1968: II 708) pisze, że górnoniemieckie *ein schlechter Edelmann* to *ein gewöhnlicher* 'zwykły' szlachcic.

W znaczeniu 12 notowanym w słowniku J.W. Grimma (1854) wyraz niemiecki *schlecht* wskazywał natomiast na 'jednolitość, jednorodność' porządku prawnego, mógł więc wskazywać też na właściwość 'uporządkowanie pod względem praw-

nym' charakteru grupy społecznej (por. średnio-wysoko-niemiecki czasownik *slehten* 'jedno ze znaczeń: ustanowić jakieś prawo', średnio-wysoko-niemiecki rzeczownik *slehte* – wskazujący na 'ujednoczenie', 'zrównanie' – M. Lexer 1872: II 967).

Wyżej wymieniona grupa wyrazów typu *slechthe ritter / slechte edelleute* mogła więc być w tym czasie w języku niemieckim "interpretowana" podwójnie: jako 'niższa w stosunku do sprawujących urzędy rycerzy / dobrze urodzonych' oraz jako 'ujednoczona pod względem prawnym grupa rycerstwa / 'dobrze urodzonych'.

4.2. Aby w przekonujący sposób wyjaśnić konieczność zapożyczenia tak swoiście rozumianego terminu niemieckiego, trzeba przedstawić historię określeń używanych w Średniowiecznej Polsce od początku powstania tego państwa do czasów Kazimierza Wielkiego dla tych warstw społecznych, z których narodziła się późniejsza *szlachta*.. Autor niniejszego artykułu podaje tu swój punkt widzenia na wyżej wymieniony temat. Pogląd ten powstał w oparciu o prace historyków polskich: A. Boguckiego 1996, K. Buczka 1978, A. Brücknera, 1957: I. 320, *Dziejów Polski do roku 1501* 1993; Z. Glogera 1958; J. Górczyńskiego/ S. Kochanowskiego 1994, *Historii Polski* 1964; J. Jedlickiego 1968, T. Jurka 1998, J. Z. Kaczmarczyka 1948, H. Łowmiańskiego 1985: III / VI, J. Maciszewskiego 1985, K. Niesieckiego 1839, *Encyklopedii Szlacheckiej* 1935, *Słownika Starożytności Słowiańskich* 1966: R 620–624, K. Szajnochy 1876a, 1876b, 1969, J. Szymańskiego 1993, M. Wojciechowskiej/ Z. Wojciechowskiego, *Polska Piastów Polska Jagiellonów* 1946, J. Wyrzomskiego 1985, 1986, 1999, *Dzieje Polski Piastowskiej (VIII w. – 1370) Wielka Historia Polski* 1999, A. Zajączkowskiego, *Szlachta polska*, i wielu innych; por. też przedstawienie problemu w: T. Czarnecki 1999: 127–135.

4.2.1. Od początków państwa polskiego rozróżniane były zapewne dwie warstwy "średniowiecznego rycerstwa" – ludzi skupionych wokół władcy, mających prowadzić wojny zaczepne i obronne. Nie wiemy, jak to tych ludzi w owym czasie nazywano. Aby nie wywoływać skojarzeń do czasów późniejszych, użyty tu zostanie neutralny termin wojownik /liczba mnoga: wojownicy/ a nie znany w badaniach historyków termin rycerz / rycerstwo /. Zatem możemy chyba wyróżnić tzw. wojowników rodowych (członków drużyny władcy powoływanej dla prowadzenia wojen; wraz ze swoimi rodzinami tworzących grupy społeczne, które zwykło się nazwać 'rodami') i wojowników szeregowych (zbieranych okazji przez władcę dla walki i obrony). Terminami używanymi dla tych grup były zapewne odpowiednio **wiciądz* i *wój*, przy czym w obrębie pierwszej grupy występowali już chyba wojownicy rodowi pełniący funkcje (urzędy) zlecone im przez władcę; znany był w tym czasie już zarówno *wojewoda* jak i *żupan*.. W XI w. pojawił się też w dokumentach dla wojowników rodowych łaciński termin. Byli to tzw. *nobiles* – późniejsi 'szlachetnie urodzeni', też: 'dobrze, odpowiednio, właściwie urodzeni', tzn. charakteryzujący się wspólnym 'rodowym' pochodzeniem'. Już jednak chyba na przełomie XI i XII w. **wiciądz* (zachowany do dziś tylko w znaczeniach przenośnych w wyrazach typu *zwycięzca*, *zwycięzać*, *zwycięstwo* A. Brückner 1927: 658–659) przestał być używany. Pojawił się nowy polski termin – odpowiednik dla łacińskiego *nobilis*. Wyraz ten brzmiał w liczbie pojedynczej *włodyka* lub *władyka* (według czeskiego *vladika*) i w liczbie mnogiej zapewne: *włodycy / władycy* lub *włodyko-*

wie / władykowie; termin ten był przy tym starym tworem słowiańskim mającym pierwotnie znaczenie ‘książę’, tzn. oznaczającym ‘władcę czyli osobę, która włada jakimś obszarem’. Bardzo wczesnie musiał jednak wyraz ten stracić swoje dawne znaczenie, wyparty bowiem został przez zapożyczone określenie dla władcy *ksiądz* a potem przez derywat tego słowa *ksiązę*. W ten sposób *włodyka* mógł stać się tylko ‘dobrze urodzonym, tym, co włada nadaną ziemią przez władcę-księcia (ten odcień znaczeniowy, wraz z formą z *a* rozwinął się chyba pod wpływem czeskim, bowiem takie znaczenie jest w Czechach wcześniej niż w Polsce zaświadczone; pośrednio też świadczy o tym średnio-wysoko-niemieckie *vladeke, vladike* ‘szlachetnie urodzony = ein Adliger’ (M. Lexer 1930: 290), pochodzące z czeskiego).

4.2.2. Na przełomie XII i XIII wieku *włodyka* był zapewne jeszcze terminem jednoznacznym, był określeniem grupy *nobiles*; już jednak w ciągu XIII w. wystąpiły tendencje do rozszerzenia zakresu użycia wyrazu i uogólnienia jego znaczenia jako *miles*, tzn. jako ‘wojownika-rycerza średniowiecznego’ niezależnie od pochodzenia: zarówno rodowego jak i szeregowego. (por. B. Zientara 1997: 79, który interpretował łaciński termin *milites* używając sformułowania: “po polsku zwani pierwotnie wojami lub, później, włodykami”).

W czasach rozdrobnienia feudalnego wojownicy rodowi i szeregowi dostawali od książąt na mocy prawa (tzw. *jus militare*) ziemię i inne przywileje. Prawo tak rozumianych *włodyków* – znane z historii jako *prawo włodziecze* – było bowiem tylko jakiś czas dla ‘odpowiednio urodzonych’, stało się z czasem nie tylko *jus nobilis* ale objęło inne grupy poza zasięgiem ‘odpowiedniego urodzenia’, tzw. warstwy *ignobiles*. Dla tak rozumianych wojowników nie wystarczał już więc tylko jeden termin. Ze stp. wyrazem *włodyka* zaczęły konkurować inne określenia, wskazujące na różne cechy zarówno *miles* jak i *nobilis*:

1) Dla oznaczania najznamienitszej grupy *milites – nobiles*, mających duże znaczenie, zasiadających bowiem na urządach nadawanych przez księcia zaczął się upowszechniać w drugiej połowie XIII wieku termin *panowie* (wyraz *pan* powstał tak jak w języku czeskim z dawnego zapożyczonego – wcześniej wspomnianego *župan*). *Panowie* znani byli szczególnie w Małopolsce (por. określenie *pan krakowski* w znaczeniu ‘kasztelan krakowski’) i tam możliwe zestawienie *pan włodyka* było używane coraz rzadziej, tym samym termin *włodyka* ulegał z czasem semantycznej degradacji.

2) Na przełomie XII i XIII w. na Zachodzie Europy modnym terminem dla pasowanego wojownika średniowiecznego pochodzącego z *nobiles* stał się francuski *chevalier*, średnio-dolno-niemiecki *riddere*, średnio-wysoko-niemiecki *ritter*. Ten to termin przywędrował nieco później do Polski jako staropolski *rycerz / rycierz*. Nie wiemy, kiedy obie formy wyrazu (w 1441 r. pod wpływem czeskim pojawia się też jednorazowy *rzycierz*) przyszły do Polski; najwcześniejsze ich zapisy pojawiają się dopiero w XIV i XV w. (1338 imię własne *Rycerzyk*, 1399: *rycierz*, XV w. *rycerz* Słownik Staropolski, *Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*); mogą one wskazywać na źródła średnio-wysoko-niemieckie *rittaere* lub średnio-wysoko-niemieckie *rîtaere*, przy czym *rycierz* chyba został zapożyczony wprost z niemieckiego (o formie nie wspomina już *Słownik staropolski* a cytują ją *Kartoteka tego Słownika* i W. Kaestner 1939, a w XVI w. derywat *rycierski* pojawia się u M. Basaj 1966, 70)

a *rycerz* ze względu na *c* poprzez język czeski (co nie jest przekształceniem pod wpływem *pancerz*, *kacierz*, a specyficznym rozwojem zwarto-szczelinowej $\acute{c} > c$ w dialektach Moraw). Obie formy (także ich liczba mnoga *rycerze* / **rycierze* oraz derywaty *rycerstwo* / **rycierstwo*), będące w użyciu zapewne od przełomu XIII/XIV w. oznaczały początkowo tylko wybranego ‘pasowanego’ *milesa*, ale bardzo szybko zaczęły być używane z odcieniem *nobilis* (przede wszystkim jako przymiot *panów*: *rycerz* = *baro*, ale niekiedy też i zwykłych *włodyków*: *rycerz* = *nobilis* – świadczy o tym właśnie wczesny derywat *rycerzyk*, który można tylko tak interpretować).

3) Brakowało jednak jednoznacznego terminu oznaczającego ‘zwykłego, przeciętnego’ (“średniego”) *nobilis*, bowiem stp. *włodyka* bez dodatków typu *pan*, *rycerz* (tzn. w zestawieniach typu *pan włodyka* / *rycerz włodyka*) był wieloznaczny: mógł oznaczać ‘wojownika rodowego’ zarówno na urządzie jak i bez urzędu oraz także ‘wojownika szeregowego’ (w XII i XIII w. rozróżniano już przecież precyzyjne w terminologii łacińskiej *miles nobilis* / *ignobilis*; por. trójpartycję (podział *milites* na trzy grupy) tych nazw (H. Łowmiański 1985: 610) w Kronice Kadłubka: *plures nobilem – mediocres nobiles – ignobiles*, w tzw. Księdze Henrykowskiej: *nobilem – mediocres – infimes* lub i w akcie księcia Kazimierza Kujawskiego z 1252 r.: *miles functus – miles simplex – miles fictivus non de genere*). Istniała więc konieczność utworzenia właśnie takiego rodzaju terminu a precyzyjne określenie istniało właśnie w języku niemieckim jako grupa syntaktyczna typu *schlechte ritter* / *edelleute* ‘zwyczajni, przeciętni, “średni” nie pełniący urzędów dobrze urodzeni rycerze / szlachcice’; były to przecież dokładne odpowiedniki terminów: *nobiles mediocres* / *miles simplex*.

4.3. To nowe zapożyczenie z języka niemieckiego pojawiło się w języku polskim zapewne jeszcze w pierwszej połowie XIVw. (może w latach 1340 – 1350?).

4.3.1. Fonetyka wyrazu i jego źródło w języku niemieckim wskazują bowiem wyraźnie, że pierwotna postać zapożyczenia to tylko *ślachta*, dopiero z czasem przekształcana powoli w *szlachta*:

1) Zapożyczenie nastąpiło bowiem w czasie, gdy w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich nie istniała jeszcze w nagłosie spółgłoska *sch*; grupę *sl* wymawiano tak jak pisano (ta sytuacja istniała do roku 1400, zob. T. Czarnecki 1993b: 234–235).

2) Przymiotnik *sleht* posiadał do tego samogłoskę \ddot{e} (tzw. pierwotne germańskie *e*), która w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich na tym obszarze (bardzo często w tej pozycji przed *ch* właśnie w języku niemieckim Krakowa) od ok. 1250 (T. Czarnecki 1993b: 213) przechodziła w *a* – samogłoskę przednią, którą język polski mógł substytuować tylko jako *a*.

3) Zapożyczenie nastąpiło dopiero po 1300 roku, gdy niemieckie *l* substytowano w tej pozycji już nie jako *l* i gdy już tylko istniała możliwość zastąpienia tej spółgłoski przez polskie jeszcze półmiękkie *l'*. (T. Czarnecki 1993b: 219–220) Mogła więc powstać tylko grupę nagłosowa *śl*, tego rodzaju *l'* spowodowało bowiem asymilację $s > ś$. Z biegiem czasu powstało odczucie, że grupa *śl* odzwierciedla wymowę gwarową (formę z mazurzeniem); grupa ta więc z biegiem czasu zmieniała się w *szl* (możliwe są też inne przyczyny tego zjawiska, np. “nieprzerwany kontakt z fonetyką źródła niemieckiego czy też wpływ czeski /o tym zob. niżej/) i do dziś w języku

literackim dotrwała tylko postać *szlachta* (pogląd G. G. Korbuta 1893: paragraf 52, że *ślachta* to forma pierwotna a *szlachta* to forma wtórna, krytykowany przez W. Kaestnera 1939: par 203, byłby więc słuszny) a tylko w gwarach zachowała się postać z *śl*.

4) “Niezwykły wygłos” wyrazu – końcówka w liczbie pojedynczej: *-a* i w liczbie mnogiej *-y* albo też *-a* można natomiast wyjaśnić w sposób następujący:

a) Podstawą zapożyczenia nie był zaś sam przymiotnik *schlecht* a grupy wyrazowe z tym przymiotnikiem typu (*der / ein schlechte (r) Edelmann / Ritter, (die) schlechte (n) Edelleute/Ritter* (zob. wyżej) “interpretowane swoiście” w języku polskim najpierw jako hybrydy **ślachta włodyka / rycerz* i w liczbie mnogiej **ślachta włodykowie / rycerze* a potem jako “wyrazy swojskie” w liczbie pojedynczej jako *ślachta włodyka / rycerz* czy też *włodyka / rycerz ślachta* i odpowiednio w liczbie mnogiej też jako *ślachta / ślachty włodykowie / rycerze* lub *włodykowie / rycerze ślachta / ślachty* (por. A. Brückner 1990: II 595, który tworzy dla XIV i XV w. termin *szlachta – rycerze*). Ponieważ wyrazy *włodyka / rycerz // włodykowie / rycerze* używane były jako terminy wieloznaczne, z czasem w związku z ustalaniem się precyzyjnego znaczenia terminu szybko “zrezygnowano” z dodawania tych słów i w ten sposób powstały formy *ślachta / ślachty*, które z przymiotnika przekształciły się zatem w rzeczownik (charakterystyczne, że w dokumentach XIV i XV w. te dwa wyrazy *ślachta / rycerze* stoją jednak bardzo często obok siebie lub są niekiedy rozdzielane spójnikami *i / a*).

b) Dla liczby pojedynczej i liczby mnogiej niemieckiego *schlecht* w powyższych grupach wyrazowych powstały zatem następujące możliwości substytucji końcówek:

1/ W wyżej wymienionych formach niemieckich *der schlechte* i *ein schlechter* zastąpiono zatem *-e* końcówką *-a*, typową substytucją dla niemieckiego *-e* i możliwą substytucją dla formantu *-er*, i tak powstała forma stp. *szlachta* rzeczownik liczby pojedynczej (który mógł należeć do deklinacji typu wyrazów sfery pokrewnej: tak jak wyrazy słowiańskie *wojewoda, sędzia*, właśnie tak jak wyraz *włodyka* czy też jak pochodzące z języka niemieckiego, zapożyczone w XIV i XV w. wyrazy oznaczające ‘stopnie szlachectwa’: *barczalka* /< średnio-wysoko-niemieckiego *barschalke/*, *ściercalka* /< średnio-wysoko-niemieckiego *schîrschalke/*);

2/ W formie niemieckiej *schlechte* końcówki zredukowane *-e* mogło być albo zastąpiono fonetycznie podobnym *y* i rozumiane jako końcówka liczby mnogiej *-y* (mogła powstać forma liczby mnogiej *ślachty* i dopasować się “idealnie” do formy liczby pojedynczej *ślachta*) albo substytuowane przez *-a* czyli rozumiane jak inne wyrazy z tego rodzaju formantem (a więc forma *ślachta* mogła się też odnosić do liczby mnogiej lub do liczby podwójnej – w związku z adideacją do rzeczowników typu *bracia*, o czym świadczy kilka zaświadczeń wyrazu *ślachta* w XV w. (zob. *Słownik staropolski* 1953). W kombinacji z rodzajnikiem określonym *die schlechten* końcówki *-en* mogło zostać też zastąpione polskim *-a* (tego rodzaju substytucja możliwa była dla zapożyczeń pochodzących z niemieckich dialektów Śląska i z języka niemieckiego w Krakowie), a więc i w tym przypadku powstała forma *ślachta* mogła się odnosić do liczby mnogiej.

4.3.2. W drugiej połowie XIV w. Kazimierz Wielki uporządkował – w specyficzny sposób – status prawny ‘stanu rycerskiego *włodyków*’ ówczesnej Polski. ‘Rycerstwo’ średniowieczne pojęte jako *włodycy – militia* ‘grupa społeczna z powinnością służby wojskowej’ (takie nazwanie tej grupy XIV wieku zakłada też A. Bogucki 196: 171) określone zostało w tzw. Statutach Wiślickich odrębnie dla Wielkopolski i Małopolski:

1) W Małopolsce były aż trzy *różne* grupy *włodyków*. To rozróżnienie było widoczne w wielkości głów szczyzny: za ‘rycerza’ właściwie urodzonego – *nobilis* płacono aż 60 marek, za tzw. *scartabella* – rycerza świeżo podniesionego do godności *nobilis* (później – dopiero w XV w. – zwanego po prostu *włodyką* albo obcymi zapożyczeniami: *ścierciałką* czy też *barczałką*) 30 marek, a za tzw. rycerza “pomocniczego”, pochodzącego z warstwy sołtysów i zobowiązanego do obrony (później w XV w. zwanego niekiedy *panoszą*) tylko 15 marek. Grupa *włodyków – nobilem* pojmowana jako *miles famosus*, nazwana też nowym terminem *slachta* obejmowała przy tym dwie warstwy: ‘*milesów* sprawujących urząd’ i ‘*milesów* bez urzędu’, tzn. *panów – włodyków i ślachty – włodyków* (odpowiadała zaś ta grupa zarówno *miles functus* jak i *miles simplex* aktu Kazimierza Kujawskiego z 1252 r. (tak przypuszczał H. Łowmiański 1985: VI 613). Nieprzekonywujące są natomiast rozważania J. Wyrozumskiego 1999: 213–214, 276 wskazujące na paralelizm ustrojowy obu dokumentów – Kazimierza Kujawskiego i jego wnuka Kazimierza Wielkiego, wyróżniając trzy warstwy rycerstwa polskiego: dostojników (pochodzących z rodów, a więc według niego późniejszą szlachtę, *włodyków* i rycerzy fikcyjnych) jak i wcześniejszym *plures nobiles* i *mediocres* Kroniki Kadłubka). Widzimy więc, że stosowanie terminu *slachta* zostało tu rozszerzone na wszystkich ‘*włodyków rodowych*’ (a nie tylko na ‘zwykłych, przeciętnych, średnich’ /=*mediocres*/, tzn. bez urzędu. Było to na terenie Małopolski zrozumiałe:

a) Granica między dwoma grupami była bowiem i tak płynna, często w obrębie tego samego rodu czy też rodziny była zmienna (podobnie H. Łowmiański 1985: VI 613, przypis 1488) (w rodzinie jeden brat od drugiego różnić się mógł urzędem, a i ‘funkcją urzędu’ mógł czasami członek rodziny utracić, w tym wypadku nie przedstawiał być jednak ‘członkiem rodu’). Ważniejsze było przy tym wymienienie “niższej grupy”, która z punktu widzenia prawa była stabilna i reprezentatywna dla całej warstwy ‘*włodyków rodowych*’ (podobnie tak też w języku czeskim, gdzie nazwania ‘całej szlachty’ powstawały od nazwań tzw. ‘szlachty niższej’ A. Bogucki 1996: 166).

b) Zachowana bowiem została zasada sformułowana w Kodeksie dla tych grup *włodyków*, że *rody szlacheckie zawsze wywodzą pochodzenie od swoich przodków* (jest to późniejsze XV-wieczne tłumaczenie łacińskiego: *Nobilitas stirpes ex progenitoribus earum originem semper ducunt*).

c) Król Kazimierz Wielki był przy tym za ujednoczeniem obu grup i nie wyodrębnianiem prawnym grupy *panów* (podobnie jak jego siostrzeniec Ludwik Wielki na Węgrzech, który dokonał zrównania ‘szlachty węgierskiej’ w roku 1355 oraz cesarz Karol IV w Czechach, którego próby ujednoczenia ‘szlachty czeskiej’ jednak nie powiodły się na sejmie w Pradze w 1351 r.).

d) Ten termin łaciński użyty przez Kazimierza Wielkiego jest znamieny; król zwrócił tu uwagę na typowe, tzn. niepasowane rycerstwo rodowe, które w tym czasie przeważało (w dokumentach łacińskich tego okresu rozróżniani byli: ‘rycerz pasowany – *miles strenuus* i rycerz niepasowany – *miles famosus* (zob. G. Klimecka 1999: 263). Przeciwwstawienie rodzajów rycerzy rodowych pasowanych i niepasowanych jest widoczne jeszcze w dokumencie Janusza Mazowieckiego z 1390 roku (cytowane według K. Szajnochy), gdzie łacińskie terminy *strenuus* i *nobilis* tłumaczone są jako *passani* i *szlachetni*. Wynika to stąd, że polski termin *szlachta rycerz* odzwierciedlał dokładnie niemieckie wyrażenie *schlechter ritter*, wskazujące także na typowe w tym okresie niepasowane rycerstwo rodowe. Raz jeszcze potwierdza ten fakt słuszność naszej etymologii, wywodzącej wyraz *szlachta* nie od określenia rodów a od określenia rodzaju – zwykłego, przeciętnego czyli średniego rycerstwa rodowego.

2) W Wielkopolsce istniała natomiast jedna *jednolita* grupa *włodyków* (za zabicie takiego ‘rycerza’ płaciło się główszczyzną 30 marek). Tu odpowiedni artykuł Kodeksu mówił zamiast o *nobilitas* tylko o *jus militare* tej grupy. Sądzymy więc, że w tej części Polski (obok wieloznacznego terminu *włodyki*) szybko mogło się upowszechnić nowe zapożyczenie *ślachta*, mające przecież w swym niemieckim wzorze znaczenie wskazujące na ‘jednolitość grupy społecznej pod względem prawnym’. W tej części kraju proces zastępowania “starego terminu” zachodził jednak wolniej niż w Małopolsce i do końca XIV w. *włodyka* używany był jeszcze jako ogólny termin oznaczający *milesa* (A. Bogucki 1996: 171).

3) Podobnie było na Mazowszu, gdzie *włodyka* używany był jeszcze jako *miles* w XV w., mimo, że znane było już z pewnością nowe określenie *ślachta*.

4) Że w tych obu częściach Polski - zarówno w Wielkopolsce jak i na Mazowszu – odnosiła się *ślachta* do wszystkich grup *milesów* – wojowników średniowiecznych (nie tylko do *nobilis* ale też do *ignobilis*), świadczą następujące fakty używania tego wyrazu:

a) Najwcześniejsze zaświadczenia wyrazu *ślachta* w roku 1374 i w 1390 występują właśnie w Wielkopolsce. Zaświadczenie z roku 1374 jako imię własne (*Stanislao dicto slahta, vicario ecclesie minores Gnesnensis: Słownik Staropolskich Nazw Osobowych*) mówi o “żywołności” wyrazu na tym terenie: musiał być tam on powszechnie znany i używany i to przede wszystkim w pierwotnym znaczeniu “drobny szlachcic”.

b) Fonetyczną odmianę wyrazu *ślachta* wymienia K. Szajnocha opisując ‘stan szlachecki’ przełomu XIV i XV w. w Wielkopolsce i na Mazowszu i wielkopolskiego rycerza nie pełniącego urzędów (w przyszłości nazywana będzie taka grupa rycerstwa “drobną szlachtą”) określa w sposób specyficzny: *szlachcic chodackowy*; (K. Szajnocha 1876b) odpowiadało by to dokładnie łacińskiemu *miles caligatus* i niem. *slechter kriegsman*!

c) Z Wielkopolski lub z Mazowsza zachowało się w gwarach niezwykle znaczenie wyrazu: *ślachta* jako ‘miejsce, gdzie mieszka drobna szlachta’.

4.3.3. Po śmierci Kazimierza Wielkiego wyraz *ślachta* był zapewne coraz częściej używany na całym obszarze Polski:

1) Już chyba w latach siedemdziesiątych utworzono derywat terminu *ślachta*. Był to stp. *szlachcic / ślachcic* – wyraz zapisany od 1399 r., znany jednak o wiele wcześniej (już w 1388 r. zaświadczony jako zapożyczenie w staroruskim: T. Czarnecki 1999: 116, 132). Został utworzony on od stp. *ślachty* – rzeczownika liczby pojedynczej za pomocą formantu *-icz* (niezwykle fonetycznie *ślachcicz* przekształcone zostało w prostszą formę *ślachcic*) z pierwotnym znaczeniem ‘potomek *ślachty*’, tzn. w języku dzisiejszym ‘syn szlachcica’. Szybko jednak powstało nowe znaczenie *nobilis* (syn *ślachty* ‘szlachcica’ był bowiem prawdziwym ‘szlachcicem’, najważniejsza była przecież w tym czasie zasada pochodzenia) i został zapoczątkowany proces wypierania *ślachty* z jego pierwotnego znaczenia ‘członka stanu szlacheckiego’; jednocześnie stp. *ślachcic* mimo możliwej formy *ślachcice* mógł stać się uzupełnieniem do stp. *ślachta* używanego w liczbie mnogiej.

2) Po śmierci Kazimierza Wielkiego jego następcą Ludwik Węgierski (który, jak o tym była mowa wyżej, na Węgrzech był zwolennikiem ‘jednolitej szlachty’) w celu zapewnienia tronu jego córkom wydał w 1374 tzw. Przywilej Koszycki dotyczący “całej szlachty” (zwolnienie tej grupy z opłat na rzecz króla prócz jednolitych 2 groszy z łanu!). Nie dowiemy się zapewne, jakiego terminu polskiego użył ten król dla oznaczenia tej grupy (w dokumencie użyte zostały łac. *nobiles, militia*), ale możemy przypuszczać, że znany już termin *ślachta* stosowany już powszechnie, wykorzystany został przez niego (król znał dobrze język niemiecki i bardzo chętnie się nim posługiwał) po to, aby podkreślić ‘zrównanie’ grup tego stanu w Polsce (podobnie jak wcześniej na Węgrzech). Charakterystyczny jest np. fragment tekstu (przetłumaczony niestety na język polski dopiero w XV w. – w czasie, gdy wyraz *ślachta / szlachta* używany był już powszechnie jako termin dla utworzonego stanu):

(...) dlatego my, Ludwik z łaski Bożej węgierski, polski (...) król (...) na tośmy się obietnicami...i przywilejami naszymi szlachcie Królestwa Polskiego zobowiązali, że po zejściu naszym z tego świata potomstwo nasze mężczyńskiej płci (...) mają mieć (...). Potem za zwoleniem rycerstwa i panów szlachty...córki nasze, gdyby nie była płeć mężczyńska sobie za pany i dziedzice Królestwa Polskiego przyjęli (...), cytowany tylko wybiórczo (według K. Szajnochy 1969: 186–187),

w którym występują dwa odcienie znaczeniowe tego wyrazu: najpierw jako terminu ogólnego (już chyba dla podkreślenia ‘zrównania’ grup powstającego stanu), a potem stojącego obok ‘rycerstwa’ jakby uzupełniającego treściowo ten ostatni termin (podobną interpretację tych wyrazów można zaobserwować już w tzw. Przywileju budzińskim Ludwika I Wielkiego dla szlachty polskiej z roku 1355, zob. J. Wyrozumski 1999: 354).

Powtarzała się ta sytuacja w czasach późniejszych (zarówno jeszcze w XIV w. jak i w XV w.; można to zaobserwować w wielu poświadczeniach użycia omawianego wyrazu). Dostrzegł ten fakt już K. Szajnocha w swym dziele o Jadwidze i Jagielle (K. Szajnocha 1969: 504–505) i wysnuł wniosek, że *szlachta* jest w tym czasie wyrazem znaczeniowo podporządkowanym *rycerzom, rycerstwu*: oznacza niższy “stopień porządku społecznego” w stosunku do tej grupy, tzn. ‘rycerze’ to wyróżnia-

jący się przedstawiciele tego stanu – ‘panowie królestwa’ w przeciwieństwie do ‘prostej szlachty’.

3) Kilkanaście lat później (1390) zaświadczenie wyrazu miało już jednak znaczenie *nobilitas* a to posługując się już dzisiejszą terminologią można zrozumieć jako ‘szlachectwo’, ‘szlacheckość’:

a) Ludzie z takiej grupy społecznej mogli bowiem w tym czasie powiedzieć o sobie (mogli się wreszcie “samookreślić”): *Jesteśmy ślachtą czy też jestem ślachtą*, a używany termin *ślachta* interpretowany był przy tym jako przymiot *równości prawnej* w obrębie powstającego stanu (najważniejsza cecha polskiej szlachty charakterystyczna dla niej na przestrzeni wieków, jak mówi do dziś piękne przysłowie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*).

b) Błyskawiczny rozwój znaczenia polskiego terminu *ślachta / szlachta* w abstrakcyjnym znaczeniu *nobilitas* miał jeszcze jedną przyczynę. Stp. *szlachta*, używana często w liczbie mnogiej na określenie ‘ludzi dobrze urodzonych’ mogła zostać “skojarzona” (na terenie Małopolski i Wielkopolski kontakt polszczyzny z językiem niemieckim był w owych czasach powszechny) z dwoma wyrazami niemieckimi: z rzeczownikiem wczesno-nowo-wysoko-niemieckim *geschlecht* ‘rodem dobrze urodzonych’ i z przymiotnikiem wczesno-nowo-wysoko-niemieckim *geschlacht* ‘dobrze urodzonym’ (o tych wyrazach zob. J.W. Grimm 1854: IV.I.II. 3897, 3903) które miały w dialekcie wschodnio-środkowo-niemieckim formy bardzo podobne fonetycznie do postaci wyrazu polskiego: brzmiące bowiem w tym języku jako **gschlacht / *schlacht*.

c) Tego rodzaju “interpretacje” terminu *ślachta / szlachta* mogły spowodować, że wyraz stał się szybko precyzyjnym oznaczaniem ‘przymiotów szlachty’. Połączone zostały bowiem w tym terminie dwie najważniejsze cechy tego późniejszego stanu: *równość i pochodzenie*.

4.3.4. Przełom XIV/XV w. i pierwsza połowa XV w. charakteryzowały się dalszym rozwojem znaczeniowym staropolskiego *szlachta / ślachta*: W wyniku zdobywania dalszych przywilejów ta grupa społeczna zyskała precyzyjny termin; coraz powszechniejszym stało się używanie tego wyrazu w odniesieniu do ludzi należących do powstającego w tym czasie ‘stanu’ i szybko mógł on zyskać nowe znaczenie - stać się określeniem tego stanu. “Starsze” znaczenia wyrazu przejęły z czasem derywaty: *Ślachta / szlachta* jako ‘przymiot stanowy’ zastąpiony został przez wciąż “nowy łańcuch” tworzących się derywatów: *szlachta* > *szlachetność* > *szlachectwo* > *szlacheckość*. Konkurowały ze sobą też nowe przymiotniki tworzone od wyrazu *szlachta*: *szlachetny* – *szlachciny* – *szlachciński* > *szlachecki*. Pierwszy z nich wraz z rzeczownikiem *szlachetność* bardzo szybko (już koniec XIV w.) przyjął znaczenie abstrakcyjne ‘bardzo pochlebnej charakterystyki człowieka’; dwa inne zaginęły w przeciągu czasu, powszechną cechą nowego stanu wyrażał od tego czasu tylko *szlachecki*. Od wyrazu *szlachta* w zależności od jego znaczeń utworzono w XV – XVII w. w formie derywatów słowotwórczych dalsze jego odmiany, np.: jako zdrobnienia i zgrubienia dla określenia ‘szlachcica’: *szlachetka*, *szlachciura*, *szlachtuń* itp., lub jako formacje hybrydalne wzorowane na modnych językach XV – XVII w. – niemieckim, łacinie i francuskim: *szlaga* (ze *szlachty* powstało zgrubienie skojarzone z wczesno-nowo-wysoko-niemieckiego *schlage* ‘ród’), zmienione w *szlachta*

(odzwierciedlające chyba dialektalną wymowę niemieckiego *schlage*), w *szlagon* (przekształcenie wyrazu *szlaga* przy pomocy łacińskiej końcówki *-on*) i *szlagoneria* (utworzone od tych ostatnich wyrazów według modnych zapożyczeń z francuskim przyrostkiem *-eria*). Coraz rzadsze stawało się i w ciągu XV w. zanikło używanie wyrazów *włodyka*, *rycerz* / *rycerstwo* jako określeń powstającego stanu szlacheckiego. W ciągu XV w. zastąpione zostały te wyrazy w tym znaczeniu przez *szlachtę*: *włodyka* stał się z początku określeniem (a potem przestał być używany) dla *miles ignobilis*, a *rycerz* stał się pojęciem ‘walczącego wojownika ze *szlachty*’ a potem (gdy już po 1450 ‘szlachta’ nie spełniała czynności wojskowych) tylko ‘symbolem mężności szlachcica’.

4.4. Proponując powyższą etymologię *szlachty* nie poruszyliśmy kwestii formy czeskiej *šlechta*, której postać fonetyczna wskazuje, że jej źródłem mógłby być też niemiecki przymiotnik *schlechte* (tego rodzaju etymologia wyjaśniałaby w sposób przekonujący “tajemnicze” *e* języka czeskiego; na terenie Czech średni-wysokoniemieckie *ě* nie przechodziło bowiem w *a*, a zachowało się jako *e*). Czy forma czeska *šlechta* odegrała rolę pośrednika dla przejścia *szlachty* z języka niemieckiego? Na to pytanie trudno jednoznacznie odpowiedzieć:

1) Zdecydowanie przeciw pośrednictwu czeskiemu przemawia różnica fonetyczna samogłoski rdzennej obu wyrazów *szlachta* i *šlechta*. Nikt z dotychczasowych badaczy etymologii omawianego terminu nie objaśnił, dlaczego oba języki różnią się w tej kwestii, jeżeliby miały zapożyczyć wyraz z tego samego źródła niemieckiego!

2) Z drugiej strony nie można nie zauważyć faktów obu języków przemawiających może nie za pośrednictwem, ale na pewno za zależnością procesu adaptacji nowego zapożyczenia niemieckiego w Polsce od gotowych już (bo dużo wcześniej w języku czeskim – już na przełomie XIII i XIV w. poświadczonych (o tym zob. A. Bogucki 1996: 198) “wzorów” języka czeskiego. Uderza wprost zgodna końcówka *-a* zapożyczenia w języku czeskim i polskim; paralelne są też wszystkie znaczenia (zapewne też ich rozwój) *šlechty* / *szlachty* w obu językach; zdumiewają - jak widać z zestawienia form obu języków – bardzo podobne niektóre derywaty (zostały one wymienione przez T. Czarneckiego 1999: 116–117) od *šlechty* / *szlachty* (*šlechtnost* – *szlachetność*, *šlechtný* – *szlachetny*, *šlechtně* – *szlachetnie*, *šlechtic* – *szlachcic*, *šlechtický* – *szlachecki*, *šlechtičnost* – *szlachetność*, *šlechtictvo* – *szlachectwo*, *šlachtaun* – *szlachtuj*, *šlechtik* – *szlachci* (*u*)*k*). Są też w języku polskim trzy przypadki form z *e*, świadczące o wpływie czeskim: jednorazowa *šlechta* / *szlechta* XV wieku, zaświadczone w kilku miejscach *szlehcic*, *szlechetny* / *szlechatny*, *šlechcina* / *szlachcina*. Wpływ podobnego fonetycznie czeskiego *šlechta* mógł też zdecydować o “zwycięstwie” polskiej formy *szlachta* nad pierwotną postacią fonetyczną *šlachta*.

3) Mimo wszystko uważamy, że polska *šlachta* / *szlachta* jest samodzielnym zapożyczeniem języka polskiego. Taki termin powstał (tzn. w formie pisanej pojawił się po raz pierwszy) w Małopolsce: przejęto formę języka niemieckiego, której fonetyka odzwierciedlała typowe cechy gwar języka niemieckiego tego okresu w Polsce (przejście *e > a* !). Niewykluczona była przy takim to przejściu (np. w kręgach dworu Kazimierza Wielkiego czy też kancelarii krakowskich) znajomość paralelnego

terminu czeskiego (który powstał zapewne w podobny sposób – choć nieco wcześniej – jak w języku polskim; historia rozwoju czeskiej szlachty i użycia terminu *šlechta* jest jednak trochę inna jak w języku polskim: 1/ w Czechach powstały ostatecznie na przełomie XIV i XV w. dwie odmiany szlachty: wyższa i niższa, stanowiące jakby kontynuację rycerstwa rodowego i szeregowego z uwzględnieniem niemieckiej zasady lenności ‘panów’ i ‘włodyków’ (zob. T. Jurek 1996: 176; por. też A. Bogucki 1996: 2) jednak i tu wyraz *šlechta* nie mógł wywodzić się z określenia rodu, był on najpierw w XIII w. jednym z wielu nazwań ‘szlachty’, dopiero później (właśnie na przełomie XIV i XV w.) stał się określeniem ‘szlachty wyższej’, nie przestając być ogólnym terminem dla obu grup ‘szlachty’) i może to też w pewnym stopniu wpłynęło na decyzję o zapożyczeniu; podjęty został jednak świadomy wybór formy języka niemieckiego a nie czeskiego. W trakcie procesu przystosowawczego wyrazu niemieckiego do systemu języka polskiego język czeski (którego wpływy na polszczyznę tego okresu nie mogą pozostać niezauważone) odegrał na pewno rolę wspomagającą tego rodzaju adaptację, przyczyniając się w dużym stopniu do tego, że wyraz niemiecki stał się w Polsce bardzo ważnym terminem, charakterystycznym od późnego Średniowiecza specyfiką życia społeczeństwa tego kraju.

4.5. Recenzent poprzedniego artykułu na temat pochodzenia *szlachty* napisał w swej ocenie, że choć argumenty dowodzące nowej etymologii tego wyrazu przekonują, to trudno uwierzyć, żeby źródłem tego rzeczownika mógł być przymiotnik, bo tego typu zapożyczeń nie wykazuje słownictwo języka polskiego pochodzenia niemieckiego. Można jednak wskazać na “bardzo podobne” czy też ‘paralelne’ zapożyczenie języka staropolskiego z niemieckiego: To wyraz *gmin*, będący kontynuacją niemieckiego przymiotnika średnio-wysoko-niemieckiego *gemein*, a precyzyjnie formułując: wyrażenia średnio-wysoko-niemieckiego: *Die gemeinen menschen* /*liute* ‘zwykli, prości ludzie’, przejętego od niemieckich dialektów na Śląsku, jak o tym świadczy krótkie *i* wyrazu polskiego (niemiecko-ślaskie: *de gmeenn* > *gmen* > *gmin* (o tym T. Czarnecki 1993b: 215), a dokładniej: *Die gemeinen menschen* > *gminni ludzie* > *gmin*. Takiego rodzaju przejście *szlachty* z języka niemieckiego mogło się więc zdarzyć!

4.6. Dowodem na to, że powyższa propozycja etymologii polskiej *szlachty* jest prawidłowa, może być też chyba fakt, że niemieckie *schlecht*, w formie obocznej *schlicht* (o tych wyrazach zob. J.W. Grimm 1854: IX. 519–540, 665–666) zostało zapożyczony raz jeszcze do języka polskiego w znaczeniu związanym ze ‘szlachtą: W 17 wieku występuje w Pamiętnikach Paska rzeczownik *szlichta* (według A. Brücknera 1927: 550) mająca znaczenie ‘prosta szlachta, mająca niepewne pochodzenie’. Można dla tego wyrazu znaleźć podobny wzór w języku niemieckim *schlichte Edelleute* (tak jak wcześniej przed dwoma wiekami: *schlechte edelleute*), mający ze względu na rozwój semantyki niemieckich wyrazów *schlecht*, *schlicht* już jednak odcień pejoratywny.

3. Uwagi o pochodzeniu terminu *szlachta* (1)

W związku z publikacją artykułu A. Boguckiego „O pochodzeniu terminu *szlachta*” (A. Bogucki 2002) chciałbym raz jeszcze powrócić do problemu etymologii tego wyrazu (zob. T. Czarnecki 1999, 2000). Na powyższy temat zamierzam napisać dwa oddzielne artykuły. W artykułach tych w polemicznej formie w stosunku do poglądów A. Boguckiego zajmę się ponownie dotychczasowymi objaśnieniami pochodzenia terminu *szlachta* i zgłoszoną przez mnie przed rokiem propozycją nowej etymologii wyrazu.

W niniejszym artykule zostanie raz jeszcze wyjaśnione, dlaczego termin *szlachta* nie może pochodzić z niemieckiej rodziny wyrazów *slahta*, *slahte*, *slehte*, *Geschlecht*, natomiast w drugim artykule, planowanym do następnego tomu Gdańskich Studiów z Dziejów Średniowiecza, zostaną podane dalsze argumenty dowodzące, że etymologia, którą zaproponowana została przeze mnie w dwóch poprzednich rozprawach na ten temat, może być słuszna i powinna być zaakceptowana przez etymologów: zarówno językoznawców jak i historyków.

1. O dotychczasowej etymologii *szlachty*

1.1. Powszechność i wiarygodność dotychczasowej etymologii *szlachty*

1.1.1. Na początku artykułu o *szlachcie* A. Bogucki pisze, że mimo powszechności poglądu, że wyraz ten „pochodzi ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta* lub średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* (= ród)” (...) tezę tę zakwestionował T. Czarnecki” (A. Bogucki 2002: 1).

W zdaniach tych wyraźnie widać, że krytyka starej etymologii i propozycja nowego pochodzenia terminu *szlachta* budzi zdziwienie tego znanego historyka.

Pogląd o pochodzeniu *szlachty* ze źródła niemieckiego *slahta* / *slahte* znany był bowiem językoznawcom od więcej niż 100 lat (już w czasach F. Miklosicha taka etymologia była powszechna zob. F. Miklosich 1886: 341), a także historycy najmniej od czasów K. Szajnocha (1876a) bez zastrzeżeń przyjmowali taką etymologię. Zdaniem autora niniejszego artykułu przypadek etymologii *szlachty* to jeszcze jeden z przykładów dogmatu poglądów, rozpowszechnionych bezkrytycznie zarówno w językoznawstwie jak i w historii. Takiego rodzaju dogmat można jednak zakwestionować, jeżeli dostrzeże się jego mankamenty i niedoskonałości, dotyczące nie tylko strony językowej etymologii, lecz też tła historyczno-kulturowego powstania tego terminu.

1.1.2. Doszedłem do takiej to konkluzji po długim okresie zajmowania się problemem pochodzenia *szlachty*. Przed dwoma laty na temat tego wyrazu planowałem napisać krótki artykuł o problemie pośrednictwa czeskiego wyrazu *šlehta* w przejściu źródła niemieckiego *slahta* / *slahte* / *slehte* (pisałem wcześniej – jednakże bez wyjaśnienia różnic fonetycznych – o możliwości pochodzenia wyrazu *szlachta* za pośrednictwem czeskiego słowa *šlechta* ze sporadycznie występującej w znaczeniu ‘rodu’ formy średnio-wysoko-niemieckiej *slehte*; zob. T. Czarnecki 1999: 119–120, 2000: 42–43, 1993a: 130–131). Artykuł ten miał być zamieszczony w Księdze Pa-

miątkowej poświęconej 70-leciu slawisty warszawskiego profesora J. Siatkowskiego (uczony ten jako jedyny kwestionował wobec różnych form *szlachta* – *šlechta* pośrednictwo czeskie w przejściu wyrazu niemieckiego i dopuszczał jedynie w tym przypadku wpływ semantyczny tego języka: J. Siatkowskiego 1996: 80). Do napisania takiego artykułu jednak nie doszło; zebrany materiał przyniósł bowiem inne rozstrzygnięcie – propozycję nowej etymologii, ponieważ wobec problemów natury fonetycznej i znaczeniowej „stara etymologia” wydawała się mi być bardzo mało prawdopodobna.

1.1.3. O niemożności wywodzenia polskiego wyrazu *szlachta* ze źródła niemieckiego *slahtha / slahte / slehte / Geschlecht* autor niniejszego artykułu napisał już bardzo wiele w swych dwóch poprzednich rozprawach (T. Czarnecki 1999: 123–124). Na tym miejscu powtórzy on tylko raz jeszcze, że w przypadku takiej etymologii istnieją trudności z wytłumaczeniem osobliwości zapożyczenia: a) chronologii przejścia tego słowa do języka polskiego; b) właściwości fonetycznych terminu; c) problemu pośrednictwa języka czeskiego w przejściu wyrazu polskiego; d) nowego znaczenia wyrazu *szlachta* w stosunku do jej źródła niemieckiego, adekwatnie odzwierciedlającego historię tworzenia się stanu szlacheckiego w Polsce (T. Czarnecki 1999, 2000).

Do żadnej z tych osobliwości zapożyczenia nie odniósł się zaś przekonywająco A. Bogucki pisząc swój polemiczny artykuł o *szlachcie* (A. Bogucki 2002).

1.2. Forma czeska *šlechta* a źródła wyrazu polskiego *szlachta* - niemieckie *slahtha / slahte / slehte / Geschlecht*

1.2.1. Píše A. Bogucki:

Nie jest przekonywający argument T. Czarneckiego, że przeciw pośrednictwu czeskiemu w recepcji wyrazu *szlachta* przemawia różnica fonetyczna samogłoski rdzennej obu wyrazów: *šlechta* (głoska *e*) i *szlachta* (głoska *a*). Takie różnice bowiem występują zarówno między pokrewnymi wyrazami, jak i między przypadkami tego samego wyrazu, np. czeskie *kral*, a staropolskie *krol*, nowopolskie *król* (głoski *a*, *o*, *u*), *ksiądz* – *księdza*, *Książę* – *księcia* (głoski *a*, *e*) (A. Bogucki 2002: 3).

Przytoczone przez A. Boguckiego przykłady alternacji samogłosek nie mają jednak nic wspólnego z różnicą fonetyczną wyrazów *šlehtha* i *szlachta*. Chodzi tu o różny rozwój historyczny form polskich i czeskich wyrazów; przykłady ilustrują bowiem albo inne wyniki procesów wzdłużenia samogłosek w języku czeskim i polskim (*Kral* – *krol* – *król*) albo tzw. wzdłużenie zastępcze języka polskiego (*ksiądz* – *księdza*, *książe* – *księcia*). Anachronizmem z punktu widzenia językoznawstwa jest dopatrywanie się w przypadku wyrazów *šlehtha* i *šlachta / szlachta* paralelizmu rozwoju fonetycznego obu języków: czeskiego i polskiego. Różnica fonetyczna czeskiego *šlechta* i polskiego *šlachta / > / szlachta* mogłaby natomiast wynikać z czego innego: albo z innego źródła czeskiego wyrazu niż polskiego (dla czeskiego: *slehte / Geschlecht*, dla polskiego: *slahtha / slahte*) albo z tego samego źródła zarówno dla czeskiego i polskiego wyrazu, którym byłyby odpowiednio *slahtha / slahte / slehte / Geschlecht*, jednak z przekształceniami fonetycznymi na terenie obu języków: a) na terenie czeskim: *a* > *e* (w przypadku źródła *slahtha / slahte*),

b) na terenie polskim $e > a$ i $\check{s} > \acute{s} > sz$ (w przypadku źródła *slchte / Geschlecht*): Przyjmując pośrednictwo czeskiej formy *šlechta* w przejściu niem. *slchte / slehte* trzeba by było przy tym wytłumaczyć, dlaczego Czesi zmienili samogłoskę rdzenną wyrazu niemieckiego a Polacy „jakby im na przekór” powrócili do „pierwotnej formy” z samogłoską *a*: *slahte > šlechta > ślachta/szlachta*. Tego rodzaju przekształcenia nie byłyby jednak możliwe do wytłumaczenia (o tych problemach T. Czarnecki 1999, 2000). Do żadnej z tych możliwości nie odniósł się A. Bogucki, porównując osobliwości fonetyczne formy czeskiej i polskiej (A. Bogucki 2002: 1–11).

1.2.2. Jest to jednak dla autora niniejszego artykułu po części zrozumiałe. Idąc dalej w tych rozważaniach, trzeba by bowiem postawić tezę, że czeska forma *šlechta* ze względów fonetycznych nie może być ani kontynuacją niemieckich *slachta / slahte / Geschlecht* ani pośrednikiem w przejściu tych form w języku polskim i w powstaniu najpierw *ślachty* a potem *szlachty*.

A. Bogucki bez wyjaśnienia fonetyki wyrazów założył jednak, że czeska *šlechta* pochodzi z niemieckiego *slachta / slahte* i jest pośrednikiem w przejściu *ślachty / szlachty* przez język polski.

Autor niniejszego artykułu pisał natomiast dokładnie o tym problemie w dwóch poprzednich rozprawach poświęconych terminowi *szlachta* i między innymi dlatego, że nie znalazł właściwego wyjaśnienia tych fonetycznych zawilości, był zmuszony poszukać innego wspólnego źródła niż niemieckich wyrazów *slachta / slahte* dla czeskiego *šlechta* i polskiego *szlachta*.

1.2.3. A. Bogucki pisze dalej w swym artykule, że o pośrednictwie czeskiej formy *šlechta* dla polskiego terminu *szlachta* świadczy, że:

bezpośrednio z języka czeskiego zapożyczili Polacy także szereg innych terminów pochodzenia niemieckiego, np. *burgrabia, herb, hetman, hrabia, man (=wasal), rycerz* (A. Bogucki 2002: 3).

Nie jest to jednak przekonujący argument na pośrednictwo czeskiej *šlechty*. Przede wszystkim nie jest zrozumiałe, dlaczego A. Bogucki wymienił właśnie te wyrazy. Problem pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu terminu *szlachta* i pośrednicząca rola języka czeskiego w zapożyczeniu wyżej wymienionych wyrazów nie mają ze sobą nic wspólnego: a) Z powodów fonetycznych nie można przyjmować pośrednictwa dla polskich wyrazów *burgrabia, hetman*, czeskie formy brzmią bowiem odpowiednio: *purkrabie, hejtman*. b) Przypadek pośrednictwa czeskiego dla polskiego wyrazu *herb* jest bardzo skomplikowany (jest to zarówno niemieckie jak i czeskie zapożyczenia języka polskiego) został dokładnie wyjaśniony na innym miejscu (T. Czarnecki 1993c). Tylko wyrazy *hrabia, man* i *rycerz* (pośrednictwo tego ostatniego wyrazu zostało właśnie wykazane w dwóch rozprawach o terminie *szlachta* T. Czarnecki 1999: 128–129, 2000: 52) przeszły do Polski poprzez medium czeskie, ale i te przypadki nie udowadniają konieczności pośrednictwa czeskiego *šlechta* dla polskiego terminu *szlachta*.

1.2.4. W tym samym fragmencie swego artykułu A. Bogucki stwierdza, że:

za pośrednictwem czeskim przemawiają także te same derywaty: *šlechtic – szlachcic, šlechtny – szlachetny, šlechtnost – szlachetność* itd. Tożsamość derywatów dostrzega też T. Czarnecki (...) (A. Bogucki 2002: 3).

Rzeczywiście w obu swoich obszernych artykułach na temat *szlachty* nie pominąłem tego faktu. Napisałem jednak, że jest to przejaw nie pośrednictwa, ale na pewno zależności procesu adaptacyjnego nowego zapożyczenia niemieckiego w Polsce od gotowych już wzorów języka czeskiego: Przy powstawaniu rodziny wyrazowej polskiego terminu *szlachta* nie przejmowano mechanicznie derywatów czeskich (jak to twierdzi A. Bogucki 2002: 3: nie musieli oni bowiem tworzyć derywatów; wystarczyło przecież przyswoić sobie odpowiednie słowa czeskie”), a tworzono samodzielnie słowa tylko wzorując się – ale nie zawsze – na języku czeskim. Wśród derywatów *szlachty* były zarówno formy bardzo podobne jak i bardzo różne w stosunku do derywatów czeskiej *šlechty* (derywaty tych wyrazów zob. T. Czarnecki 1999: 116–117). W trakcie tego procesu język czeski, którego wpływy na polszczyznę tego okresu nie mogą pozostać niezauważone, odegrał niewątpliwie rolę wspomagającą adaptację terminu *szlachta*. Nie był jednak w tym przypadku językiem pośrednikiem przy przejściu formy niemieckiej tego terminu, a tylko przyczynił się, że wyraz *szlachta* stał się w Polsce bardzo ważnym określeniem, charakteryzującym późnośredniowieczną specyfikę życia społeczeństwa tego kraju (T. Czarnecki 1999: 135, 2000: 61–62).

1.3. Pojęcie rodu i problem zapożyczenia niemieckich wyrazów *slahta* / *slahte*

1.3.1. Moda czy konieczność zapożyczenia niemieckiego ze znaczeniem ‘rodu’

1.3.1. Słusznie natomiast twierdzi A. Bogucki, że „w innych językach (chodzi tu między innymi o sąsiednie język słowiański-serbsko-chorwacki) nazwy elity społecznej miały związek z rodem, urodzeniem, pochodzeniem, dziedzictwem”..., ponieważ „szlachcice serbscy i chorwaccy byli określani jako *plemici* i *plemstwo* (...)” (A. Bogucki 2002: 4).

To jednak nie świadczy o tym, że języki czeski i polski musiały przyjąć „niemiecką nazwę rodu (*slahta*, *slahte*)” (A. Bogucki 2002: 4). Taki termin nie był konieczny w tych językach, bowiem najpóźniej na przełomie XI/XII wieku pojawiło się w obu tych językach nowe rodzime określenie oznaczające *nobilis*. Był to czeski *vladika*, polski *włodyka*, a wyraz ten przynajmniej do drugiej połowy XIII wieku oznaczał w obu językach „dobrze urodzonego, tego, co władza nadaną ziemią przez księcia”. (T. Czarnecki 1999: 127–128, 2000: 50–51). Nie jest więc prawdopodobne, jak to sugeruje A. Bogucki, że zapożyczenie niemieckie „już we wczesnym średniowieczu oznaczało człowieka szlachetnie urodzonego”, tzn. że na przełomie XII/XIII wieku, tzn. około 1200 roku (A. Bogucki 2002: 3), pojawił się tu obcy termin dla całej grupy *nobiles*, a śrwn. *slahte* przekształcono najpierw w czeską formę *šlechta* a potem w różną od niej formę *šlachta* / *szlachta* .

1.3.2. Żaden z badaczy zajmujących się problemem pochodzenia *šlechty* / *szlachty* nie udowodnił poza tym, że tego rodzaju cudzoziemska pożyczka mogła być modą późnego Średniowiecza. Przecież niemiecki wyraz *slahta*, *slahte* był tylko jednym z wielu terminów ‘rodu’ i nigdy nie oznaczał ‘rodu szlachetnie urodzonych’ – było to osobliwością innych słów niemieckich – rodziny wyrazów *Adel* / *edel* / *Adlige* / *Edelmann*. Dlaczego żaden z tych wyrazów, modnych w języku niemieckim tego okresu dla określenia *nobiles* w warunkach dwujęzyczności germańsko-słowiańskiej nie został zapożyczony ani do języka czeskiego ani do polskiego? Dlaczego miało zostać przejęte właśnie niemieckie określenie *slahta*, *slahte*,

przecież w przypadku takiego zapożyczenia musiałyby się z jakiegoś powodu dokonać w języku czeskim zmiana znaczenia ‘ród’ > ‘ród szlachtetnie urodzonych’? Na tego rodzaju pytania nie odpowiedział dotychczas żaden z etymologów. Także przykłady na zapożyczenia, których „recepja nie była konieczna”, podawane jako argumenty mody cudzoziemskiej przez A. Boguckiego nie wyjaśniają istoty problemu pochodzenia *szlachty* / *šlechty* i autor niniejszego artykułu nie rozumie, po co one w ogóle zostały wymienione (chodzi tu o: a) niemieckie nazwy siedzib czeskich możnowładców typu *Cimburk, Kunstat, Lemberg...* b) wyrazy typu *purkrabie, hejtmán, man*: A. Bogucki 2002: 4). Przecież były to określenia, których powstanie było w warunkach bilingwizmu czesko-niemieckiego zrozumiałe; była to więc na tym terenie raczej nie moda, ale konieczność.

1.3.2. Znaczenie ‘rodu’ i jego rozwój u zapożyczenia niemieckiego

1.3.2.1. W swym artykule A. Bogucki 2002: 4 podaje dokładnie znaczenia polskiej *szlachty* i czeskiej *šlechty*, wskazując słusznie na paralelizm tych znaczeń: 1/ nobilitas = stan, grupa społeczna, 2/ nobilis = osoba należąca do tej grupy, 3/ nobilitas = przynależność do stanu szlacheckiego, pochodzenie szlacheckie, szlachectwo. Nie wiadomo jednak przy tym dla czytelnika tego artykułu, czy cyfry wskazujące na te znaczenia /1–3/ znamionują kolejność ich pojawiania się w tych językach. W tym samym artykule (kilka zdań wcześniej) A. Bogucki twierdzi jednak, że: „we wcześniejszym średniowieczu (A. Bogucki 2002: 4), a na innym miejscu sugeruje czas zapożyczenia około 1200 (A. Bogucki 2002: 3): „wyraz *šlechta* oznaczał już (...) człowieka szlachtetnie urodzonego” (A. Bogucki 2002: 4), a więc przypuszcza, że pierwotnym znaczeniem zapożyczenia było znaczenie 2/ = nobilis. Jakże więc z kolektywnego znaczenia *slahte* ‘ród, ludzie należący do tej grupy – do rodu’ mogło powstać znaczenie właściwe dla jednostki – dla nobilis, osoby należącej do szlachtetnego rodu? A. Bogucki nic na ten temat nie mówi, zresztą nic w tym dziwnego, bo tej zmiany znaczenia nie objaśnił dotychczas żaden z etymologów! Gdyby jednak założyć, że pierwotnym znaczeniem zapożyczenia wbrew sugestii A. Boguckiego było znaczenie 1/, to jak i dlaczego u tej samej formy terminu rozwinęło też się znaczenie jednostkowe /znaczenie 2/)? Znow nikt z badaczy nie wyjaśnił tego rodzaju fenomenu. Moim zdaniem obu możliwości pojawiania się kolejności znaczeń zapożyczenia przy tym źródle zapożyczenia – kolektywnym rzeczowniku niemieckim nie można po prostu przekonywająco wyjaśnić: a) Za pierwotnym znaczeniem jednostkowym zapożyczenia przemawiałoby szybkie pojawienie się jego derywatu: *šlechtic /szlachcic*: to syn *šlechty /szlachty*. Ale jak w tym wypadku wytłumaczyć konieczność przejścia przy zapożyczeniu terminu od znaczenia kolektywnego do jednostkowego? b) Za pierwotnym znaczeniem kolektywnym przemawiałoby mimo wszystko źródło niemieckie, ale jak w tym wypadku można by wytłumaczyć „bardzo stary” odcień znaczenia jednostkowego występujący u tej samej formy (o tym zob. T. Czarnecki 1999: 123, 2000: 46)?

1.3.2.2. A. Bogucki wskazuje jeszcze na jeden odcień znaczenia zapożyczenia „ideał moralny odziedziczony po przodkach” (A. Bogucki 2002: 4–5). Charakterystyczne, że to znaczenie występuje tylko w języku czeskim, a nie ma go w języku polskim. Takie znaczenie dałoby się wytłumaczyć, źródło niemieckie *slahte* mogło

je przecież posiadać. Ale wobec braku wyjaśnienia różnicy fonetycznej form *slahte* i *šlechta* nie jest to żaden przekonujący argument dla tego rodzaju zapożyczenia języka czeskiego!

2. Wnioski

1. Jak wynika z powyższych rozważań (wobec trudności z wytłumaczeniem osobliwości zarówno fonetycznych jak i znaczeniowych zapożyczenia) jest wątpliwe, aby źródłem czeskiego wyrazu *šlechta* i polskiego *ślachta/szlachta* było którekolwiek ze słów niemieckich: *slahta / slahte / slehte / Geschlecht*.

2. Dlatego też argumenty A. Boguckiego, mające przemawiać za zapożyczeniem wyrazów niemieckich *slahta / slahte* w Czechach i w Polsce (a tu tylko za pośrednictwem języka czeskiego) nie są dla autora niniejszego artykułu przekonujące.

3. Konieczne są zatem dalsze badania nad etymologią polskiej szlachty. Nieodzowne jest znalezienie albo pewnych i niepodważalnych argumentów dla powszechnie przyjmowanego zapożyczenia niemieckiego *slahta / slahte* albo znalezienie innej, bardziej przekonującej etymologii. W zapowiedzianym drugim artykule o pochodzeniu szlachty taka etymologia – w polemicznej formie z poglądami A. Boguckiego i po pewnej jej modyfikacji (w stosunku do poprzednich artykułów na ten temat) – zostanie raz jeszcze przedłożona.

4. Uwagi o pochodzeniu terminu *szlachta* (2)

W niniejszym artykule przedkładam druga część uwag (pierwszą część uwag przedłożyłem w artykule T. Czarnecki 2002) dotyczącą problemów związanych z etymologią terminu *szlachta*. Na stronach artykułu zamierzam zatem: a) ustosunkować się do krytyki, jaką zaprezentował A. Bogucki 2002 w stosunku do mojej propozycji nowej etymologii *szlachty*; b) zmodyfikować etymologię omawianego terminu, którą wcześniej zaproponowałem, wysuwając przy tym dalsze argumenty, dowodzące, że jest to etymologia słuszna; c) przeciwstawić argumenty dla obu możliwości pochodzenia *szlachty* - zarówno dla dotychczasowej „starej etymologii”, jak i dla zmodyfikowanej „nowej etymologii” tego terminu i w ten sposób uzasadnić, że odrzucona być powinna właśnie ta pierwsza etymologia, a zaakceptowana tylko ta druga etymologia terminu.

1. Odpowiedź na krytykę nowej etymologii *szlachty*

1.1. A. Bogucki w swym wyżej wspomnianym artykule (A. Bogucki 2002) ustosunkowuje się kilkakrotnie bardzo krytycznie do mojej propozycji etymologii *szlachty*. Cytuje przy tym niestety tylko „wybiórczo” znaczenia niemieckiego przymiotnika *slecht / schlecht*, mającego być podstawą tej etymologii. Tego rodzaju zestawienie znaczeń niemieckiego przymiotnika podawane przez tego badacza jako *biedny, prosty, zwykły* (A. Bogucki 2002: 373) nie pojawiło się zaś ani razu w artykułach dla wyjaśnienia nowej etymologii *szlachty*.

Jako autor tych artykułów, proponując nową etymologię tego wyrazu, odwoływałem się jedynie do dwóch kręgów znaczeń niemieckiego przymiotnika – w użyciu tego wyrazu zarówno jako terminu socjologicznego, jak i też terminu prawnego, tzn.: a) do określenia w zakresie warstwy *nobilów* (używam tego wyrazu łacińskiego z fleksją polską, podobnie jak Łowmiański 1985: 606).

Dla niższej pozycji ich grupy (*schlecht* pojmowane było jako swojego rodzaju określenie niższych *nobilów*); b) do określenia ujednociającego różne grupy *nobilów* (*schlecht* rozumiany był jako ujednociony pod względem prawnym określenie osoby z warstwy *nobilów*, tzn. jako określenie przeciętnego przedstawiciela tej grupy: T. Czarnecki 2000: 46, 1999: 126).

Poza tym niemieckie znaczenia przymiotnika *schlecht* wymienione przeze mnie nie miały odcienia pejoratywnego, a wprost przeciwnie wskazywały na pozytywny charakter zapożyczonego terminu. Zestawienie tego rodzaju znaczeń jak *biedny, prosty, zwykły* naprowadza zaś czytelnika od razu na przypuszczenie, że zapożyczenie miało od razu odcień negatywny i w ten sposób osłabia wiarygodność proponowanej etymologii. Pejoratywności wymienionych znaczeń niemieckiego przymiotnika *schlecht* nie potwierdzają jednak w żadnym stopniu słowniki historyczne języka niemieckiego (T. Czarnecki 1999: 126).

1.2. Nie przekonuje mnie przede wszystkim zdecydowane stwierdzenie A. Boguckiego, że nowa etymologia *szlachty* nie jest prawdopodobna.

1.2.1. A o tym, że nowa etymologia nie jest prawdopodobna, pisze A. Bogucki zarówno w swym artykule (A. Bogucki 2002) jak i w przypisach nowowydanej książki (A. Bogucki 2001) o określeniach polskiego rycerstwa w Średniowieczu. Cytuję tu jego zdania zarówno z artykułu jak i książki. W artykule historyk ten podaje:

Nie jest prawdopodobna teza T. Czarneckiego, że wyraz szlachta pochodzi z niem. sleht lub schlecht (= biedny, prosty, zwykły) (...). Wyraz szlachta bowiem oznaczał w XIV wieku wyższą warstwę rycerstwa (...) (A. Bogucki 2002: 380).

Podobnie utrzymuje A. Bogucki w swojej książce, zmieniając przy tym nieco znaczenia niemieckiej podstawy etymologii:

Nie jest prawdopodobna jego teza, że wyraz szlachta pochodzi z niem. schlecht (= niższy, prosty); Szlachtą bowiem nazywane było w XIV wieku wyższe rycerstwo (A. Bogucki 2001: 121).

1.2.2. Ale ten sam historyk – A. Bogucki zarówno w swoim artykule (A. Bogucki 2002: 376), jak i w swojej książce (A. Bogucki 2001: 123) twierdzi, że czeski termin *šlehta* – podstawa polskiej *szlachty* – został zapożyczony z języka niemieckiego już na początku XIII wieku. A właśnie w tym to wieku możliwe było moim zdaniem zapożyczenie wyrazu niemieckiego *schlecht* do języka czeskiego w znaczeniu określonym jako *niższy, zwykły*. W cesarstwie niemieckim widoczny był bowiem już w XIII w. (o tym to wieku i o podziale niemieckich nobilów w tym czasie na dwie klasy mówi *Brockhaus Enzyklopädie* 1992: 131–132). podział *nobilów* na tzw. *nobilów wyższych* (niemieckie określenia dla tej grupy były różne, np. *Hochadel / hochgeboren*; por. występujące w Pieśni Nibelungów (utworu z około 1200 r.) określenie trzech braci Kriemhildy – głównej bohaterki tego utworu - jako *der arde hôhe erborn* ‘według pochodzenia wysoko urodzonych’), to znaczy: *nobilów* bezpośrednio zależnych od cesarza, przede wszystkim terytorialnych książąt niemieckich

i na tzw. *nobilów niższych* (niemieckie określenia tej grupy też nie były ustalone; możliwe były tu np. określenia *Landadel / Kleinadel / niederer Adel / niedrig geboren*, a zapewne też gwarowo – w bawarskim lub szwabskim (por. późniejsze znaczenia niemieckich grup wyrazowych z tych dialektów: *(ge)schlechte rittermäßige Leute* ‘zwykli ludzie rycerscy’, *ein schlechter Edelmann* ‘prosty, zwykły szlachcic’ cytowane przeze mnie w artykule proponującym nową etymologię *szlachty*: T. Czarnecki 1999: 126) – używano sformułowań typu: *schlechter Adel / schlecht geboren* Por. późniejsze czeskie *šlechtně urozený* i polskie *szlachetnie urodzony*), to znaczy: *nobilów* zależnych bezpośrednio od tych władców terytorialnych i tylko pośrednio od cesarza. Cechy jako kraj lenny cesarstwa mogły mieć w tym czasie według lennego prawa niemieckiego tylko jednego przedstawiciela *nobilów wyższych*; mógł być nim oczywiście król Czech jako terytorialny władca kraju cesarstwa niemieckiego, a inni *nobilowie* czescy według tego samego prawa – podobnie jak *dobrze urodzeni* innych krajów cesarstwa – mogli być w tym czasie traktowani według niemieckiego prawa lennego tylko jako *niżsi, zwykli*. Także w Polsce tego ro-

dzaju zapożyczenie terminu było możliwe; tu mogła się powtórzyć w późniejszym okresie ta sama zasada przejścia niemieckiego wyrazu *sleht* (o czasie i o powodach tego rodzaju zapożyczenia piszę poniżej).

1.2.3. W poprzednich dwóch artykułach zastanawiając się nad właściwą interpretacją niemieckiego terminu *sleht* określiłem (muszę to szczerze przyznać) niezbyt poprawnie pierwotne znaczenie polskie przy przejściu zapożyczenia tego wyrazu. Mówiłem między innymi o znaczeniu terminu *niższy w stosunku do sprawującego urząd* (T. Czarnecki 2000: 49, 1999: 127, 129) i chyba tego rodzaju ujęcie (a tego rodzaju ujęcie było moją próbą krytyki poglądu wielu historyków, szczególnie polskich, jakoby termin *szlachta* związany był z rodami ‘urzędniczymi’; zob. T. Czarnecki 1999: 122, 2000: 45) spowodowało słuszną krytykę A. Boguckiego. Jednak tylko dzięki krytyce tego wnikliwego badacza dotarłem po dokładniejszym oglądnięciu znaczeń niemieckiego terminu do właściwej interpretacji pierwotnego znaczenia czeskiego / polskiego zapożyczenia jako *niższego nobila* według lennego prawa niemieckiego.

1.3. Niezrozumiałe jest też dla mnie stwierdzenie A. Boguckiego, że ja zakładałem w nowej etymologii, że termin *szlachta* był najpierw przymiotnikiem, a potem przekształcił się w rzeczownik. W dwu miejscach swego artykułu pisał A. Bogucki:

a) Nie jest prawdopodobny domysł T. Czarneckiego, że wyraz *szlachta* był pierwotnie przymiotnikiem; w źródłach czeskich i polskich nie ma żadnego śladu takiego przymiotnika (A. Bogucki 2002: 376),

b) Nie ma podstaw źródłowych domysł, że był on pierwotnie przymiotnikiem (A. Bogucki 2002: 380).

W swych artykułach o etymologii *szlachty* nie podałem jednak nigdzie informacji, że wyraz ten był pierwotnie przymiotnikiem. Twierdziłem tylko, że przymiotnikiem było źródło niemieckie polskiego terminu – wyraz *schlecht* (mogę dziś jeszcze precyzyjniej podać, że w tekstach niemieckich mógł występować ten wyraz też w funkcji przysłówka). Nie wiemy jednak przy tym, jaka część mowy powstała po zapożyczeniu wyrazu *schlecht* do języków czeskiego i polskiego. Jeżeli zapożyczenie do tych języków dokonało się w taki sposób, jak opisałem (a teraz jestem nieco sceptycznie nastawiony wobec takiej możliwości!), to był to od razu rzeczownik, a nie przymiotnik (**szlachta władyka* w języku polskim byłaby grupą wyrazów mającą znaczenie łączne: *szlachta* i *władyka* T. Czarnecki 1999: 130, 2000: 54). Ale była jeszcze jedna możliwość zapożyczenia. O tej możliwości nie wspomniałem w żadnym z obu artykułów; w drugim artykule wskazałem tylko na paralelizm w przekształceniu niemieckiego przymiotnika *gemein* i w powstaniu polskich rzeczowników *gmin* i *gmina*: z wyrazu niemieckiego utworzony został przymiotnik *gminny* a dopiero potem z tego przymiotnika rzeczowniki *gmin* i *gmina*. T. Czarnecki 2000: 62–63) Podobnie mogło być w przypadku zapożyczenia niemieckiego przymiotnika *schlecht*: W obu językach mógł powstać najpierw przymiotnik: odpowiednio *šlechety* i *ślachety*; a na drodze derywacji wstecznej dopiero w późniejszym czasie utworzono rzeczownik *šlechta* / *ślachta*. Przecież zarówno w źródłach czeskich

i polskich przymiotnik tego rodzaju był zaświadczony: a) w języku czeskim bardzo

wcześniej – około 1300, a więc równocześnie z rzeczownikami *šlechta* i *šlechtic*, i do tego już w znaczeniu przenośnym – podaje ten fakt właśnie A. Bogucki 2001: 133 (które musiało niewątpliwie rozwinąć się wcześniej ze znaczenia konkretnego, dotyczącego *nobilów*), b) w języku polskim w końcu XIV wieku (1399) – też w znaczeniu przenośnym prawie równocześnie z pierwszymi poświadczeniami rzeczowników *šlachta* (1390) i *šlachcic* (1396): *Słownik staropolski* 1953: VIII 567–572. Można też dodać, że ten to przymiotnik miał w historii obu języków też użycie rzeczownikowe i dla oznaczania przedstawiciela *nobilów* był bardzo często synonimem dwóch wyżej wspomnianych słowiańskich rzeczowników, np. w tekście czeskiej biblii połowy XIV w., gdzie odpowiednikami łacińskiego (...) *rex nobilis est* były wszystkie trzy wspomniane wyżej terminy: (...) *šlehta jest král* (...) / *jest šlechetny král*... / *král šlehtic jest* (cytowany według artykułu: V. Chládkova 1977: 232).

1.4. Inne uwagi krytyczne A. Boguckiego 2002 pomijam, np. krytyka dotycząca mojej koncepcji łacińskiego wyrazu *famosus* jest przekonywająca, ale mój sposób rozumienia wyrazu łacińskiego nie był istotny dla prawidłowego odczytania użycia niemieckiego wyrazu *slecht* / *schlecht*, którego poszukiwałem.

2. Modyfikacja nowej etymologii *szlachty*

2.1. Ogólne wyjaśnienie modyfikacji etymologii

2.1.1. Na skutek krytyki A. Boguckiego 2002 moja propozycja nowej etymologii *szlachty* ulega istotnej modyfikacji. Dokonuję tej modyfikacji w niniejszym artykule w następujący sposób: a) W inny sposób objaśniam pojawienie się tego ważnego terminu na terenie Czech i Polski. b) Precyzyjniej określam pierwotne znaczenie zapożyczenia niemieckiego w tych dwóch krajach. c) Inaczej tłumaczę powstawanie różnych form terminu, mimo samodzielnej „niemiecko brzmiącej” formy języka polskiego, nie wykluczam oddziaływania języka czeskiego na powstawanie dalszych odmian tej formy jako analogicznych derywatów. d) Nie wyjaśniam przy tym dokładnie wszystkich okoliczności towarzyszących zapożyczeniu nowego terminu; niniejsza modyfikacja etymologii *szlachty* musi być tylko zrozumiana jako uzupełnienie wyjaśnień pochodzenia terminu danych przeze mnie wcześniej w dwóch poprzednio napisanych artykułach na ten temat, jeśli treść tych artykułów nie przeczy temu, co zostało w niniejszym artykule opublikowane (sądzę jednak, że nie wszystkie moje pomysły „pierwszej etymologii” – szczególnie dla polskiej formy *szlachta* – zdezaktualizowały się).

2.1.2. Mimo tego, że A. Bogucki nie dopuszcza możliwości nowej etymologii tego terminu i pozostaje przy tradycyjnej interpretacji pochodzenia *szlachty*, sformułowane tu hipotezy wyjaśniające pojawienie się nowego określenia *nobilów* w Czechach i w Polsce mogą być moim zdaniem językoznawczym uzupełnieniem wartościowych obserwacji historycznych poczynionych zarówno w artykułach i w nowej książce A. Boguckiego – we wnikliwych studiach tego badacza, dotyczących historii staroczeskiego wyrazu *šlechta* i staropolskiego słowa *szlachta* Precyzyjne były np. ustalenia tego historyka dotyczące używania staropolskiego wyrazu *włodyka* (a także jego odpowiednika staroczeskiej formy *vladika*) i odgraniczenia znaczenia tego słowa od znaczenia, jakie mógł mieć staropolski termin *szlachta* (zob. A. Bogucki 1996: 196, 2001b: 191, 2001a: 61).

2.1.3. Ponieważ w dwóch poprzednich artykułach na temat pochodzenia *szlachty* nie wyjaśniałem możliwej adaptacji tego wyrazu na terenie Czech, zajmę się najpierw wyjaśnieniem etymologii czeskiego słowa *šlehta*, a potem dopiero dokonam modyfikacji pochodzenia polskiego wyrazu *szlachta*.

2.2. To samo źródło niemieckie dla staroczeskiego *šlehty* i staropolskiej *szlachty* i możliwości rekonstrukcji tego źródła

2.2.1. Staroczeska *šlehta* i staropolska *szlachta* mają to samo źródło niemieckie. Jest to niemiecki przymiotnik brzmiący dzisiaj w tym języku jako *schlecht*. Mimo tego faktu formy wyrazów obu języków różnią się od siebie fonetycznie. Powodem tej różnicy jest różny czas zapożyczenia i różne od siebie formy dialektów niemieckich służące jako źródła zapożyczenia dla obu wymienionych wyżej języków słowiańskich.

2.2.2. Na podstawie form wyrazów *šlechta* i *szlachta* i czasu ich pojawiania się w zabytkach języka czeskiego i polskiego nie można ustalić, kiedy nastąpiło zapożyczenie niemieckie do tych języków i jaka była postać pierwotna tych zapożyczeń. Ustalenie tych dwóch rzeczy jest możliwe tylko wtedy, jeśli oprzemy się na rekonstrukcji, związanej z jednej strony ze stroną fonetyczną wyrazów czeskiego i polskiego, a z drugiej strony z realiami historycznymi, wyjaśniającymi przyczynę tak niezwykłego zapożyczenia terminu zarówno w Czechach jak i w Polsce.

2.3. Średnio-wysoko-niemieckie *sléht* podstawą powstania staroczeskiego terminu *šlechta*

2.3.1. Staroczeska *šlechta* pojawia się w zabytkach języka czeskiego na początku 14 wieku w znaczeniu: a) abstrakcyjna cecha przysługująca ‘szlachetnie urodzonym’ w tym kraju, b) zbiór ludzi posiadający tę cechę. Nieco później ok. 1350 Klarret notuje trzecie znaczenie wyrazu *šlechta* ‘baro’, tzn. ‘czeski wielmoża’ z grupy ‘szlachetnie urodzonych, bezpośrednio podległy królowi’. Na początku 14 wieku zaświadczone są też inne wyrazy związane z rdzeniem *šlecht-*: przymiotniki *šlechtny* i *prešlechtny* oraz rzeczownik *šlechtic*. Te zaświadczenia podają V. Chládkova 1977: 229–237 i A. Bogucki 2001a: 70, 97, 107, 120–121.

2.3.2. Przyjmujemy, że niemiecki przymiotnik *sléht* został zapożyczony do języka czeskiego najpóźniej w połowie XIII wieku. Przymiotnik ten został zaadaptowany do języka czeskiego najpierw w pozycji przydawkowej z końcówką *-ny* jako **šlechtny* > *šlechtny*, a potem w pozycji orzecznikowej jako *šlecheten* (taką formę zaświadcza J. Jungmann 1838: IV 481); wzorem dla tego typu adaptacji były zapewne formy niemieckie tego rzeczownika z końcówką *-en* typu *schlechten* (por. dzisiejsze niemieckie: *die schlechten*, *den schlechten*): *schlechten* > *šlechtny* / *šlechtny*.

2.3.3. Takiego rodzaju zapożyczenie przymiotnika niemieckiego potrzebne było dla dokładnego określenia charakteru grupy *nobilów* w Czechach XIII wieku. Na podstawie niemieckiego prawa lennego obowiązującego w tym kraju władca Czech jako terytorialny książę niemiecki, posiadający od 1205 – 1212 godność elektora cesarskiego, a nieco wcześniej od 1198 dziedziczny tytuł króla, należał do grupy *nobilów wyższych* Cesarstwa Niemieckiego. Brak było jednak w Czechach precyzyjnego określenia dla niższej warstwy *nobilów* (tzn. *nobilów*, bezpośrednio zależnych od króla czeskiego); termin czeski *vladika* odnosił się bowiem w tym czasie

według prawa rycerskiego tego kraju nie tylko do rycerzy z grupy *nobilów* ale też do tzw. rycerzy służebnych, wywodzących się z *nie-nobilów* (tzn. do grupy *ignobiles*). W Niemczech w XIII wieku jednym z określeń dla *nobilów niższych* były wyrażenia typu *slehte edelleute*. Tego rodzaju wyrażenia odnosiły się dokładnie mówiąc do grupy *nobilów* zależnych bezpośrednio od władców terytorialnych krajów Cesarstwa Niemieckiego i dlatego mogły zostać zaadaptowane w Czechach, kraju zależnym według prawa lennego od Niemiec.

2.3.4. Nieodzowne więc było zapożyczenie tego osobliwego określenia: *Slehter edelmann* pojawił się w Czechach jako grupa wyrazów *šlechety vladika*. Takie określenie rycerza odnosiło się przecież do rodzaju *nobilów*, bezpośrednio zależnych w prawie lennym od króla czeskiego, posiadających dla siebie i swego ‘rodu’ uprawnienia dziedziczne i przyjmujących w tym czasie oznaki dziedziczności (późniejsze *herby / erby* (o związkach wyrazów czeskich *herb, erb* i polskiego *herb* zob. T. Czarnecki 1996b: 279–303). Termin ten był jednak w użyciu niewygodny, składał się bowiem z dwóch wyrazów i szybko został „skrócony” do rzeczownika rodzaju męskiego *šlehta*, o analogicznej deklinacji co *vladika* tzn. z wyrażenia *šlechety vladika* powstał prosty wyraz *šlehta*.

2.3.5. Z biegiem czasu utworzony został derywat nowego rzeczownika *šlehta: šlechtic*. Pierwotnie miał ten ostatni rzeczownik jako twór patronimiczny znaczenie ‘syn *nobila* – syn *šlehty*’, bardzo szybko jednak stał się on synonimem dla terminu *šlehta*, bowiem dla grupy *nobilów* charakterystyczna była ‘dziedziczność’: *šlechtic* - syn *šlehty* był także *šlehtą*. Oczywiście nadal w użyciu był także przymiotnik *šlechety* i te trzy nowe terminy dla czeskich *nobilów* odczuwane były jeszcze długo jako wyrazy bliskoznaczne (zob. wyżej wspomniany tekst z biblii czeskiej XIV wieku).

2.3.6. Konieczne były jednak dla czeskich *dobrze urodzonych* dalsze odcienie znaczeniowe związane z nowym terminem *šlechety*. Nieodzowne było wyrażenie rzeczownikiem zarówno nowego charakteru (nowej cechy) czeskich *nobilów* jak też precyzyjne określenie za pomocą rzeczownika zbioru osób będących tego rodzaju czeskimi *nobilami*. Ponieważ w języku niemieckim istniał dla obu tych wyżej wymienionych pojęć termin *Adel* posłużono się w języku czeskim także jednym tylko sposobem utworzenia od przymiotnika *šlechety* jednocześnie dwóch wyżej wymienionych odcieni znaczeniowych: od „rdzenia” tego przymiotnika *šlech (e)t-* utworzono derywat wsteczny (paradygmatyczny) z formantem *-a* (lub podobnym formantem – *ota*) mogący wyrażać u rzeczowników w tym języku zarówno abstrakcyjną przymiotnikową cechę jak i zbiorowość (kolektywność). Tak powstał czeski rzeczownik rodzaju żeńskiego **šlecheta* (lub **šlecheta*) i uproszczony w *šlechta* (w drugim przypadku mogło wystąpić tu zjawisko tzw. haplologii, tzn. skrótu wyrazu mającego podobne sylaby: *šleche (to)ta > šlechta*) miał on oba wymienione wyżej znaczenia: *charakter czeskich nobilów* i *grupa czeskich nobilów*, zaś końcówka *-a* „uproszczonego” wyrazu *šlechta* (< *šlecht -a*) mogła być jednocześnie zrozumiana jako zastępstwo końcówki *-e* niemieckich wyrazów dla tej cechy *nobilów*: *die Schlechte (der Adel), schlechte (Adel)*.

W ten sposób więc w jednym terminie *šlechta* połączono trzy potrzebne znaczenia dla określenia czeskich *nobilów*: a) nazwanie jednostki tego rodzaju *nobilów* wyrażone rzeczownikiem rodzaju męskiego (*ten*) *šlechta* (i mający synonimy *šlecht-*

ic, *šlechety*); b) charakter tych *nobilów* wyrażony rzeczownikiem rodzaju żeńskiego (*ta*) *šlechta*; c) nazwanie grupy tych *nobilów* wyrażone tą samą formą żeńską rzeczownika (*ta*) *šlechta*. Taka „trójznaczność” wyrazowa zdarza się w językach słowiańskich często; por. podobny twór języka polskiego *bieda* mający do dziś (zob. W. Doroszewski 1958: I. 494–495) tego samego rodzaju znaczenia: 1) cecha ludzi, 2) kolektyw ludzi niezamożnych, 3) człowiek niezamożny. To samo można też powiedzieć o abstrakcyjnych rzeczownikach polskich z *-ota*: *miernota*, *lichota* itp.

2.3.7. Określenie charakteru czeskich *nobilów* mogło jednak z biegiem czasu ulec zmianom. Moim zdaniem takie zmiany nastąpiły od połowy 14. w., kiedy władca Czech Karol Luksemburski jako Karol IV został najpierw królem, a następnie cesarzem Niemiec. Tego rodzaju władca Czech nie musiał być już określany jako jeden z *nobilów wyższych*, nie podlegał on bowiem niemieckiemu prawu lennemu. Od tego czasu możliwe było więc wprowadzenie rozróżnienia czeskich *nobilów* na wzór niemiecki jako *nobilów wyższych* i *nobilów niższych*. Terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* mogły odnosić się właśnie od tego czasu do grupy wielmożów bezpośrednio zależnych w prawie lennym od władcy czeskiego – cesarza niemieckiego (znanych często pod łacińskim terminem *baro*). Tylko dla tej to grupy czeskich możnowładców możliwe było bowiem uzyskanie na wzór niemiecki statusu *nobilów wyższych*. Terminy (*ta*) *šlechta* / (*ten*) *šlechety* charakteryzowały w tym czasie nadal ogólnie czeskich *nobilów* ze względu na ich cechę jakościową i ilościową (*nobilitas* / *nobilis*). Natomiast termin *vladika*, którego użycie, jak wyżej wspominaliśmy, związane było wcześniej według czeskiego prawa rycerskiego nie tylko z *nobilami* ale też z *nie-nobilami*, mógł być wykorzystany dla określania przedstawiciela grupy *nobilów niższych*. Dlatego też w drugiej połowie XIV w. w Czechach przeciwstawiano w użyciu wyraźnie terminy (*ten*) *šlechta*, *šlechtic* z terminem *vladika*. Cały wiek trwały dążenia czeskich wielmożów, aby uzyskać prawny status *nobilów wyższych*, dopiero jednak w drugiej połowie XV w. ustalone zostały dwa stany czeskich *dobrze urodzonych*. Podział ten naśladował dwie klasy niemieckich *nobilów* odzwierciedlał precyzyjnie stare przeciwieństwo w obrębie rycerstwa Czech, istniejące na terenie tego kraju od XII w., a mianowicie różnice między czeskimi wielmożami i zwykłym rycerstwem tego kraju. Por. stwierdzenie T. Jurka o rozwoju *nobilów* w okresie średniowiecza w Czechach:

W Czechach doszło ostatecznie (w XV w.) do ukształtowania się dwóch odrębnych stanów szlacheckich (panowie i władcy), ale zjawisko to nie przypomina dwustanowości szlachty w Niemczech. Czeski dualizm jest raczej odległą kontynuacją dawnego podziału na urzędniczą elitę i prostych wojów. Proces rozwoju rycerstwa i szlachty w Czechach jest zresztą niesłychanie skomplikowany, z racji nakładania się na stary pokład stosunków słowiańskich wpływów niemieckich, choćby w postaci prawa lennego (...) (T. Jurek 1998: 176).

Nie interpretowano jednak już tego podziału na podstawie niemieckiego prawa lennego (stosowanie tego prawa w tym czasie nie było już potrzebne). Terminami dla przedstawicieli czeskich *nobilów wyższych* i *nobilów niższych* stały się odpowiednio wyrazy: *pán* i *vladika* / *ritieř*, a słowo (*ta*) *šlechta* (oznaczające przecież zawsze cechę czeskich *nobilów* i ogół tych *nobilów*) stało się ostatecznym abstrak-

cyjnym określeniem obu klas *dobrze urodzonych* tego kraju (*nižša / vyžša šlechta*) – synonimem niemieckiego *Adel*.

2.4. Średnio-wysoko-niemiecki *sleht* podstawą powstania staropolskiego terminu *szlachta*

2.4.1. Staropolska *szlachta* pojawia się w tekstach polskich dużo później niż jego staroczeski odpowiednik *šlechta* (o zaświadczeniach form związanych z terminem *szlachta* zob.: *Słownik staropolski* 1953: VIII. 567–572; T. Czarnecki 1999: 114–117: 3, A. Bogucki 2001a: 126–127).

Chyba dopiero w 60-tych latach 14 w. została użyta w Kodeksie Kazimierza Wielkiego forma *slahte* w znaczeniu jednostki należącej do nobilów. Te same pierwotne znaczenie miały zapewne zaświadczone nieco później już jako imiona własne: *Šlachta* (1374) i *Szlachta* (1378). Znaczenie *nobilitas* ‘cecha *szlachty*’ poświadczane zostało dla formy *šlachta* dopiero w 1390 r.; prawie równocześnie w tym okresie występują już wyżej wspomniane wyrazy *šlachcic* (1396) i *šlachetny* (1399) a dopiero w pierwszej połowie XV w. (ok. 1430?) pojawia się zastosowanie formy *šlachta* jako określenia kolektywnej grupy *nobilów* (a z tego wykształci się dopiero z biegiem czasu abstrakcyjna nazwa stanu *szlachta*). Zob. wyżej o analogicznych znaczeniach innych rzeczowników polskich tego samego typu.

2.4.2. Z tego zestawienia (do tego nieco różnego od zestawienia pierwszych poświadczeń czeskiej *šlechty*!) nie można jednak wywnioskować, że zapożyczenie terminu wprost z niemieckiego lub przez język czeski nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIV w. Naszym zdaniem tego rodzaju zapożyczenie było o wiele wcześniejsze. Dokonało się ono przypuszczalnie na przełomie XIII/XIV w., a możliwe, że jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIII w. (podobny czas zapożyczenia przyjmuje też chyba Z. Wojciechowski, chociaż wychodzi od całkiem odmiennej koncepcji powstania terminu jako określenia ‘rodów urzędniczych’, M. Wojciechowska/Z. Wojciechowski 1947: 122–123, Z. Wojciechowski 1948: 195).

W tym czasie bowiem wystąpiła w Polsce podobna sytuacja, jaka była dużo wcześniej w Czechach i jaka wtedy spowodowała tam przejście niemieckiego terminu. Otóż w roku 1291 król Czech Wacław II zajął Małopolskę i złożył hołd cesarzowi niemieckiemu z tej części Polski; kilka lat później Wacław II zdobył Wielkopolskę, znów złożył hołd z tej części Polski i w 1300 roku koronował się na króla polskiego w Gnieźnie (Z. Wojciechowski 1948: 159). W ten sposób stał się Wacław II znów terytorialnym władcą ziem podległym Cesarstwu Niemieckiemu, a więc według lennego prawa tego cesarstwa tzw. *nobilem wyższym*, a podlegli mu od tego czasu *nobilowie polscy* mogli przyjąć termin niemiecki dla *niższej* grupy *urodzonych*. Mimo tego, że panowanie Wacławów czeskich trwało w Polsce krótko, termin przyjął się, ponieważ podobnie jak w Czechach precyzyjnie odzwierciedlał nowy charakter *nobilów*, nieznaną dotąd w Polsce (to chyba nie przypadek, że prawdopodobnie za czasów Wacława II przyjęto pierwsze określenie dla ‘herbu’ – wyraz *klejnot*; zob.: T. Czarnecki 1993c: 295–296. Por. powszechne w późniejszych wiekach użycie grupy wyrazów *klejnot szlachecki*).

2.4.3. Nowe zapożyczenie miało oczywiście od początku fonetykę właściwą językowi, z którego go przyjęto. Nie była to fonetyka czeska; nowe zapożyczenie polskie miało odzwierciedlać przecież nie czeski a niemiecki rodzaj nobilów. Zapo-

zyczenie nastąpiło prawdopodobnie ok. 1300 w Wielkopolsce (a może jeszcze wcześniej – ok. 1291 – w Małopolsce ?), a więc cechy fonetyczne polskiego terminu oddawały dokładnie cechy wschodnio-środkowo-niemieckich dialektów, jakie były w otoczeniu obszaru przejmowania wyrazu (dokładnie o fonetyce T. Czarnecki 1999: 129–130). Nie przejmowano przecież terminu od Czechów, tylko od Niemców, znajdujących się w Polsce i będących w otoczeniu króla czeskiego i polskiego. Nagłosowe *ś*, samogłoska *a* i palatalizacja spółgłoski *l* przy przejściu terminu, tzn. przekształcenie *sleht/slehte* w stp. *ślachetny/ślachetni* (podstawą zapożyczenia były podobnie jak w przypadku czeskim niemieckie formy *den slechten/die slechten*, ułatwiające adaptację z przyrostkiem *-ny/-ni*) były typowymi cechami fonetycznymi polskiego zapożyczenia tego okresu z wyżej wymienionych dialektów języka niemieckiego i cechy te mogą zostać wytłumaczone tylko na podstawie wymowy niemieckiej terminu a nie mogą być interpretowane na podstawie pośrednictwa języka czeskiego w przejściu tego terminu (T. Czarnecki 1000: 129).

2.4.4. Dalsza historia adaptacji niemieckiego terminu potoczyła się podobnie jak w Czechach i w tej to historii nie możemy już wykluczyć pośrednictwa języka czeskiego w rozwoju polskich form terminu, chociaż na pewno był też w języku polskim pewien niezależny rozwój tych form (T. Czarnecki 1999: 134–135).

2.3.4.1. Zetknięcie się ze polskim określeniem dla rycerstwa – *włodyką* i powstanie grupy wyrazów *ślachetny włodyka* spowodowało szybkie powstanie zapewne o wiele wcześniej w Wielkopolsce niż w Małopolsce terminu *ślachta* dla jednostki z grupy nobilów. Chyba już w pierwszej połowie XIV wieku był ten wyraz w Wielkopolsce używany, jeżeli właśnie z tego terenu mamy zaświadczenie terminu z 1374 r., ale już tylko w osobliwym użyciu w znaczeniu rodzaju przydomka (tzn. rodzaju imiona własnego): *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Gnesnensis* (T. Czarnecki 1999: 114, 2000: 57) Konkurował przy tym ten termin w Wielkopolsce dalej ze stp. *włodyką* i chyba był odczuwany jako obcy, bo innych zaświadczeń z tego okresu nie posiadamy. W Małopolsce wyraz zaświadczony jest dopiero w Kodeksie Kazimierza Wielkiego – tu pojawił się chyba pod wpływem czeskim w zmodyfikowanym znaczeniu *najwyższa grupa rycerstwa*. Dziwi jednak, że w tekście Kodeksu mamy do czynienia z dwoma formami tego rzeczownika w celowniku liczby pojedynczej oznaczającego jednostkę z grupy nobilów: najpierw forma *slahte* (czyżby to była forma podobna niemieckiej, świadcząca o obcości terminu?), a nieco poniżej *slachce* (tzn. dzisiejsze *szlachcie*: A. Bogucki 2001a: 126); *Słownik staropolski* 1953: VIII 572 „poprawia” jednak pierwszą formę i pod hasłem *ślachta* analogicznego tekstu z roku 1430 cytuje dwa razy *slachcze*.

2.3.4.2. Bardzo szybko, tak jak w języku czeskim (zapewne też pod wpływem tego języka) utworzone zostały od stp. wyrazów *ślachetny/ślachta* derywaty. Najwcześniej (*Słownik staropolski* 1953: VIII. 567–572) chyba stp. *slachcic* (zaświadczony 1396, ale już w zapożyczeniu staroruskim zapisany 1386) oraz jego żeński odpowiednik *slachcianka* (ten ostatni rzeczownik zaświadczony dopiero w XV w.). Patronimiczne końcówki: zarówno *-ic* / *-icz* jak i *-anka* tłumaczą pierwotne znaczenie tych słów: *slachcic* i *slachcianka* to odpowiednio syn i córka *ślachty*. Derywatem była też forma *(ta)ślachta*, po raz pierwszy zaświadczona 1390 w znaczeniu *nobilitas* ‘cecha dobrze urodzonego / dobrze urodzonych’. Powstała ona chyba po-

dobnie jak w języku czeskim (i nie wykluczone, że pod wpływem tego języka) jako wsteczny twór z formantem *-a* (lub rozszerzonym *-ota*): *šlach* (*e*)*tny* > **šlachet* (*ot*)*a* > **šlacht* (*ot*)*a* > **šlacht* (*at*)*a* > **šlach* (*ta*)*ta* > *šlachta*. Do dziś w języku polskim istnieje „dziwna” grupa wyrazów, mogąca odzwierciedlać tę „hipotetyczną” zmianę: *szlachta* *gołota*. Osobliwe też były sporadycznie występujące formy *šlachatny* ‘związany z szlachta’. Tak jak w języku czeskim, ale znacznie później, bo dopiero

w pierwszej połowie XV w. uzyskała ta forma drugie znaczenie ‘ogół ludzi posiadający wyżej wymienioną cechę’ i używana była zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej, a z tego znaczenia rozwinął się właśnie powoli w ciągu XV wieku nowy termin dla powstałego stanu *nobilów* średniowiecznej Polski (o możliwym dalszym rozwoju form i znaczenia zob.: T. Czarnecki 1999: 132–135, 2000: 68–61).

3. Stara i nowa etymologia *szlachty*

3.1. Cechy fonetyczne zapożyczenia a stara i nowa etymologii *szlachty*

3.1.1. Istnieją poważne trudności z wytłumaczeniem cech fonetycznych zapożyczenia: zarówno czeskiego terminu *šlechta* jak i polskiego *šlachta* / *szlachta* (czeskie *š* i *e* początku i środka wyrazu wobec odpowiednich polskich *ś/sz* i *a* przy wspólnej dla obu języków końcówce *-a*), jeżeli przyjmie się, że źródłem niemieckim tych form są wyrazy *slahta* / *slahte* / *Geschlecht*: a) Nie można znaleźć dokładnego odpowiednika fonetycznego języka niemieckiego, możliwego do wytłumaczenia dla obu języków. b) Nasuwa się wniosek, że czeskie *šlechta* i polskie *šlachta* / *szlachta* nie mogą być sprowadzone według ich pochodzenia do jednego źródła niemieckiego, a tylko do dwóch różnych odmian źródła (np. *slehte* / *slahte*). c) Mimo bardzo podobnego graficznie polskiego *szlachta* i niemieckiego *slahta* a wobec mniej podobnego czeskiego *šlechta* nie można przekonywująco wytłumaczyć, że postacie fonetyczne języka czeskiego i polskiego były przy tych wymienionych powyżej źródłach niemieckich formami pierwotnymi, tzn. takimi, które rzeczywiście z języka niemieckiego zapożyczono. O wszystkich tych problemach pisałem w artykułach poświęconych etymologii *szlachty*: T. Czarnecki 1999, 2000, 2002.

3.1.2. Przy przyjęciu zapożyczenia czeskiego *šlechta* i polskiego *šlachta* z proponowanego przeze mnie niemieckiego źródła – średnio-wysoko-niemieckiego *slecht* wszystkie cechy fonetyczne obu słowiańskich wyrazów dadzą się dokładnie wytłumaczyć: a) Różnice fonetyczne między proponowanym źródłem niemieckim a postaciami formalnymi języka czeskiego można właśnie wytłumaczyć przy przyjęciu tylko jednego źródła niemieckiego, którego przejęte zostało jednak do każdego języka słowiańskiego w innym czasie i z innych dialektów tego samego języka. b) Przy wskazaniu na nową etymologię formy zarówno czeską *šlechta* jak i polską *šlachta* / *szlachta* można interpretować jako pochodne od *šlechetny* / *šlachetny* i tylko wtórnie sprowadzającą się do niemieckiego *slecht*, a taka to interpretacja lepiej odzwierciedla historię powstawania terminu *szlachta* w obu językach (o tym poniżej).

3.1.3. Nowa etymologia *szlachty* tłumaczy więc przekonywująco cechy fonetyczne polskiego i czeskiego terminu; przy zachowaniu starej etymologii tego wyrazu trudności w objaśnieniu tych cech zarówno dla terminu polskiego jak i czeskiego

wydają się być według mnie z punktu widzenia językoznawstwa nie do przeczywienia.

3.2. Chronologia zapożyczenia w przypadku starej i nowej etymologii *szlachty*

3.2.1. Chronologia zapożyczenia dla starej etymologii nie może być dokładnie ustalona: niemożliwe jest ze względów fonetycznych przejście już staro-wysokoniemieckiej formy *slahta*, mało prawdopodobne z tych samych względów (przede wszystkim ze względu na końcówkę *-a*, co sugerowałoby zapożyczenie już w XII w.: do 1170 roku!) przejście średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*, *slehte* i wykluczone w ogóle ze względu na niemożliwość wytłumaczenia form słowiańskich przejście średnio-wysoko-niemieckiego *gesleht* (*e*). (zob. T. Czarnecki 1999, 2000, 2002).

4.2.2. Chronologia zapożyczenia średnio-wysoko-niemieckiego *sleht* dla nowej etymologii jest natomiast ze względów fonetycznych całkiem możliwa dla czasów związanych z realiami historycznymi potrzebnymi do określenia nowej jakości średniowiecznej grupy *nobilów* – w Czechach w połowie XIII wieku i w Polsce na przełomie XIII/XIV w.

3.3. Osobliwości znaczenia terminu *szlachta* a jej stara i nowa etymologia

3.3.1. Wyjaśnienie i udokumentowanie pierwotnego znaczenia terminu w języku czeskim i polskim a stara i nowa etymologia *szlachty*

3.3.1.1. W przypadku przyjęcia starej etymologii nie może być wyjaśnione pierwotne znaczenie terminów *šlechta* / *szlachta*: a) Dla formy *slahta* / *slahte* / *slehte* nie da się ustalić niemieckiego znaczenia wyjściowego możliwego dla zapożyczenia sformułowanego np. jako *ród szlachetny*, *zacny*, *dobry* (o tym to znaczeniu mówi A. Bogucki 2001a: 128, 134) natomiast przyjęcie zapożyczenia z formy *geslehte* mającej podobne znaczenie w słownikach średniowiecznych Niemiec jest mało prawdopodobne ze względów fonetycznych i chronologicznych (zobacz wyżej). b) Jak wynika z poprzednich części artykułu, niemieckie znaczenie wyjściowe dla formy tego języka *sleht* jest możliwe do ustalenia, a nowa etymologia *szlachty*, biorąc za swoją podstawę ten wyraz niemiecki możliwa jest do wytłumaczenia. c) Pierwotne znaczenie terminu *šlechta* / *šlachta* wyjaśnić może tylko nowa etymologia; średniowieczna forma niemiecka tej etymologii *-sleht* mająca w dialektach niemieckich (bawarskich) w tym znaczeniu oboczność *gesleht* (a jest to homonim wyrazu *gesleht* ‘ród’, ‘ród szlachecki’) ułatwia wytłumaczenie adaptacji obcego terminu w językach czeskim i polskim (dodatkowe skojarzenie obcego terminu z niemieckim pojęciem *rodu szlacheckiego*).

3.3.1.2. W przypadku przyjęcia starej etymologii *szlachty* pierwotne znaczenie terminu nie jest w słownikach niemieckich udokumentowane (T. Czarnecki 1999: 119–120, 123, 2000: 42–43, 46) nowa etymologia *szlachty* dokumentuje w wyraźny sposób socjologiczne użycie niemieckiego terminu *sleht* w dialektach bawarskich i szwabskich języka niemieckiego (T. Czarnecki 1999: 126, 2000: 48–49); wiadomo, że: a) zapożyczenia do czeskiego z niemieckiego tego okresu wykazują przede wszystkim cechy bawarskie, b) w otoczeniu Przemysławidów – a przede wszystkim Wacława II nie brak było Niemców pochodzenia bawarskiego i szwabskiego, którzy mogli ten termin rozpowszechnić; o Niemcach pochodzenia bawarskiego i szwab-

skiego w otoczeniu Wacława II wspomina B. Zientara (1984: 224) w swej charakterystyce tego króla jak władcy polskiego.

3.3.2. Rozwój znaczenia wyrazu *szlachta* a stara i nowa etymologia terminu

3.3.2.1. W przypadku przyjęcia starej etymologii *szlachty* nie sposób objaśnić, jak na terenie czeskim ze znaczenia *rodu*, właściwego dla niemieckiego *slah-ta / slahte / slehte* rozwinęło się znaczenie *ród zacny, szlachetny*. Interpretacja K. Szajnochy 1876a: 120, jakoby czeska *šlechta* od początku miała znaczenie *rodu*, z czasem uzyskała nowe znaczenie *rodu zacnego, szlachetnego* i tylko to ostatnie znaczenie przekazała polskiej formie *szlachta*, nie wytrzymuje krytyki. Przykłady podawane przez K. Szajnochę z drugiej połowy XIV w. dla wyrazu *šlechta* mają tylko znaczenie *ród wojowników / patriarchów starożytnych*, co niewątpliwie nie może być pierwotnym znaczeniem tego terminu, a tylko wytworzonym w jakiś czas po zapożyczeniu znaczeniem sekundarnym (przeniesionym z określenia czeskiej szlachty XIV w. (o tym też pisze V. Chládkova 1977: 232–233). W najwcześniejszych zaświadczeniach *šlechta* mająca oznaczać *zespół cech urodzonych* stoi bowiem w tekście obok wyrazu *rod ‘ród’*, jakby dopełniając wyraz ten znaczeniowo:

Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti swú šlechtu i rod pomnieti (V. Chládkova 1977: 230, A. Bogucki 2002: 370).

A właśnie nowa etymologia *szlachty / šlechty* z niem. *sleht* może wyjaśnić tę osobliwość: Przez termin *šlechta* wyrażony zostaje *nowy charakter nobilów* na terenie Czech, a późniejsze znaczenie *szlachetnego rodu* może rozwinąć się pod wpływem niezwykle podobnego fonetycznie niemieckiego *geslehte ‘ród, rząd szlachecki’*.

3.3.2.2. Przyjęcie starej etymologii i pierwotnego znaczenia terminu jako *zacnego, dobrego rodu* stwarza wrażenie interpretacji pochodzenia *szlachty* mogącej mieć charakter *błędnej koła*: Wychodzi się z hipotetycznego znaczenia i z tego ustala się dalszy rozwój znaczenia terminu, wyjaśnienie wszelkich osobliwości językowych terminu zostaje zaś podporządkowane temu rozwojowi (tu jeden przykład takiego rozumowania, występujące u czeskiego etymologa V. Machka: czeska forma *šlechta* musiała powstać z **šlachta*, bo potrzebne było znaczenie wyjściowe *‘ród zacny’*, a do tego pomocny był mający to znaczenie niemiecki *geslecht* i w języku czeskim powstała forma z rdzeniem mającym *e* a nie *a* V. Machek 1957: 506, V. Machek 1968: 616). Przyjęcie nowej etymologii terminu usuwa wrażenie interpretacji takiego rodzaju: ustalone pierwotne znaczenie terminu jest zgodne ze znaczeniem źródła niemieckiego, a wszelkie osobliwości językowe terminu dadzą się wytłumaczyć razem z rozwojem jego znaczenia zarówno w języku czeskim jak i polskim.

3.3.2.3. Podstawą starej etymologii jest przy tym pewna abstrakcja semantyczna: znaczenie *zacny rząd*, które dla źródeł niemieckich *slah-ta / slahte* nie jest udokumentowane. Postuluje się w przypadku tej etymologii rozwój tego abstrakcyjnego znaczenia terminu do kilku konkretnych określeń średniowiecznych *nobilów* – do określenia jednostki takiego *nobila*, do określenia całej grupy *nobilów* i z tych to określeń jakby powraca się znowu do abstrakcyjnego znaczenia nowo powstającego stanu *nobilów*. Nasuwa się szybko wniosek, że taki to rozwój znaczenia nie jest prawdopodobny: ponieważ jest nie do udowodnienia. W przypadku przyjęcia nowej

etymologii (dokładnie mówiąc: modyfikacji tej etymologii) można tego chaosu interpretacyjnego uniknąć. Przyjmuje się bowiem konkretne znaczenie udokumentowane dla źródła niemieckiego *niższy w grupie nobilów według prawa lennego* i z tej to podstawy stopniowo wyjaśnia się stopnie rozwoju tego znaczenia: najpierw nazwę *jednostki* tych *nobilów*, potem określenie *cechy* takiego rodzaju *nobilów* i równocześnie powstałe pojęcie *grupy* takich *nobilów* a dopiero później abstrakcyjne znaczenie *stanu nobilów*. Taki rozwój znaczeniowy od znaczenia konkretnego do abstrakcyjnego jest wielce prawdopodobny: ponieważ można go udowodnić. Wyjaśnienie w tylko ten sposób rozwoju znaczenia terminu w połączeniu z przekonującym wytłumaczeniem osobliwości językowych nie stwarza chaosu interpretacyjnego etymologii terminu i czyni tę etymologię wiarygodną.

3.4. Powód zapożyczenia terminu *szlachta* a stara i nowa etymologia wyrazu

3.4.1. Stara etymologia *szlachty* nie wyjaśnia powodu zapożyczenia tego wyrazu z języka niemieckiego zarówno dla formy czeskiej jak i polskiej. Nowa etymologia daje natomiast przekonujące objaśnienie przyczyny takiego zapożyczenia: Musiano zapożyczyć termin nie dla samego określenia *nobilów* (taki termin to w obu wymienionych językach był odpowiednio *vladika / wlodyka*), lecz dla określenia nowej jakości *nobilów*, jaka powszechna była już w tym czasie w Niemczech. Znamienne zdania sformułował na temat zapożyczenia *szlachty* polski etymolog F. Sławski, pozostając „oczywiście” przy „starej” interpretacji pochodzenia tego wyrazu: *Jak przeszczepiona z zachodu sama instytucja, tak i wyraz jest tradycyjną pożyczką z Niemiec* (F. Sławski 1981: 317). Przyjmując nową etymologię tego terminu można by tu dodać: Zapożyczono instytucję, jaka była wtedy w Niemczech i precyzyjny termin, dla tej instytucji, który przyjął się w Polsce mimo odmiennych stosunków feudalnych (chwilowa zależność lenna umożliwiła zapewne przyjęcie terminu). Stara etymologia terminu mówi natomiast tylko tyle, że z jakiegoś powodu słowiańscy *nobilowie* nazwali się *šlechtą / szlachtą* i chociaż mieli u siebie wyrażenia dla znaczenia *rodu* wybrali nie wiadomo dlaczego (pleonastycznie?) właśnie jeszcze jedną – do tego obcą – nazwę związaną z *rodem*. O tym już pisałem w pierwszej części uwag o pochodzeniu terminu (zob. T. Czarnecki 2002).

Można sformułować to jeszcze trochę inaczej: Nowa etymologia *szlachty* wyjaśnia realia historyczne tego czasu: dla nazwania nowej jakości *nobilów* wybrano określenie niższej warstwy *nobilów*, bo tylko taka charakterystyka czeskich (a potem polskich) *nobilów* była w sąsiedztwie niemieckim możliwa. I bardzo szybko pojęto tę nową jakość niemiecką jako ogólną cechę słowiańskich *nobilów*. Dlatego nie dziwi, że czeska (*ta*) *šlecht*a i polska (*ta*) *šlacht*a pojmowane były jako cecha całej grupy dobrze urodzonych zarówno Czech jak i Polki (a tylko (*ten*) *šlecht*a, *šlechtic* / (*ten*) *šlacht*a stały się przejściowo określeniem wyższej warstwy tej grupy) i w obu krajach stały się terminem stanowym określającym wszystkich *nobilów*. Stara etymologia *szlachty* nie wyjaśnia w pełni realiów historycznych czasu zapożyczenia: mówi tylko ogólnie, że zapożyczono określenie przypuszczalnie dla *wyższych nobilów* (choć o takim charakterze *nobilów* w czasie zapożyczenia zarówno w Czechach jak i w Polsce nie można chyba mówić), a potem z jakichś względów (przy tym nie wyjaśnionych) termin uległ deprecjacji znaczeniowej (a o deprecjacji znaczeniowej mówi właśnie A. Bogucki 2003: 379) i objął wszystkich *nobilów*.

3.4.2. Podsumowując wyjaśnienie powodu zapożyczenia terminu *szlachta* w starej i nowej etymologii terminu należy podkreślić: a) Nowa etymologia uwzględnia możliwą zależność ustroju feudalnego Czech i Polski od najbliższego ich sąsiada Niemiec, wskazuje jednak również na słowiańskie osobliwości rozwoju znaczenia terminu (dobrze widać w interpretacji tej etymologii istotny powód zapożyczenia). b) Stara etymologia nie w dostatecznym stopniu uwzględnia zależności feudalne Czech i Polski od Niemiec: starając się zaznaczyć „samodzielność” w interpretacji charakteru *nobilow* Czech i Polski podkreśla jedynie „cudzoziemskość” pożyczki i przypuszcza, że jakąś rolę odegrali w tych krajach w przyjęciu terminu obcy przybysze z Zachodu; istotny powód zapożyczenia nie jest w tej etymologii widoczny. Aby udowodnić tę „samodzielność”, wskazuje się jedynie na paralelizm rozwoju pojęcia rodu w innych językach słowiańskich (zob. np. F. Sławski 1981: 317): Na gruncie polskim i czeskim rozwinęło się sekundarne, przenośne znaczenie ‘ród szlachetny, dobry’. Podobny rozwój znaczenia śledzimy w rodzinie wyrazu plemię pierwotnie ‘ród’, w niektórych językach słowiańskich też ‘ród szlachetny’.

Ale mimo tak przytoczonego wyżej przez F. Sławskiego paralelizmu w rozwoju znaczenia nie widać w „starej etymologii” wyjaśnienia przyczyny tak „dziwnej” pożyczki (zastąpienia czegoś „starego i swojskiego” zupełnie „obcym i nieznanym”).

3.4.3. W starą etymologię bardzo długo wierzono, choć oderwana była ona od realiów historycznych i językowych tego czasu, trochę podobna była bowiem postać niemieckich form *slahta*, *slahte*, *slehte*, *gesleht* i słowiańskich *šlechta* / *šlachta*, a poza tym nie wszystko się zgadzało; nowa etymologia oparta jest na faktach historii, tak samo podobna jest niemiecka forma *sleht* i słowiańskie *šlechta* / *šlachta*, jej interpretacja poprawna jest zarówno z punktu widzenia językoznawstwa jak i historii i powinno się w tę etymologię uwierzyć i ją przyjąć.

3.5. Językoznawstwo i historia w sprawie etymologii *szlachty*

3.5.1. Na temat etymologii *szlachty* wypowiadało się wielu badaczy, zarówno historyków jak i językoznawców. Nie było jednak współpracy w wyjaśnianiu starej etymologii tego ważnego terminu. Zarówno historycy jak i językoznawcy bez zastrzeżeń przyjmowali dane drugiej strony i formułowali swoje opinie dotyczące tej etymologii: a) Mimo braku dostatecznego wyjaśnienia osobliwości fonetycznych, chronologicznych i znaczeniowych zapożyczenia przez językoznawców historycy według upodobań przyjmowali różne odmiany niemieckiego źródła terminu – staro-wysokoniemiecką formę *slahta*, średnio-wysoko-niemiecką *slahte* czy też nowo-wysoko-niemiecki wyraz *Geschlecht*. b) Mimo braku dostatecznego udokumentowania historii językoznawcy „trwali” przy starej etymologii (w zależności od upodobań przy różnych odmianach źródła niemieckiego terminu, tzn. form wymienionych wyżej), nie przejmując się trudnościami z wyjaśnieniem cech fonetycznych, chronologicznych i znaczeniowych zapożyczenia.

3.5.2. Jako językoznawca, a zarazem badacz interesujący się historią przedstawiłem w kilku artykułach nową propozycję etymologii terminu *szlachta*. Zdaję sobie przy tym sprawę, że mimo tej propozycji badania nad wyjaśnieniem wszystkich aspektów pochodzenia tego terminu muszą być prowadzone w dalszym ciągu. Wydaje mi się jednak, że modyfikacja tej etymologii zaprezentowana w niniejszym

artykule w dużym stopniu przybliżyła naukę do znalezienia ostatecznego rozwiązania zagadki, tzn. odpowiedzi na pytanie, skąd wziął się tak osobliwy termin języka czeskiego polskiego *šlechta* / *szlachta* dla oznaczania nowej jakości *nobilów* późnego średniowiecza.

3.5.3. W proponowanej modyfikacji etymologii tego terminu opierałem się bowiem zarówno na danych historycznych jak i językoznawczych: a) Oparłem się na dokumentacji historycznej zarówno wyrazów niemieckich, mających służyć jako podstawa zapożyczenia terminu jak i wyrazów słowiańskich (ich najstarszych zaświadczeń w języku czeskim i polskim). b) Wyjaśniłem najważniejsze osobliwości fonetyczne, chronologiczne i znaczeniowe zapożyczenia, starając się usunąć wszelkie trudności związane z dotychczasową etymologią terminu.

4. Wnioski końcowe

Niniejszy artykuł pokazał, że: a) nie powinno się więcej zarówno w badaniach językoznawczych jak i historycznych dotyczących *szlachty* opierać się na starej etymologii tego terminu; b) powinno się zajmować dalej tym zagadnieniem, wykorzystując modyfikację nowej etymologii terminu i uwzględniając w badaniach zarówno dane językowe oraz ich interpretację językoznawczą jak i dokumentację historii oraz wyjaśnienia historyków dotyczące faktów przeszłości odzwierciedlających się w języku.

5. Uwagi o pochodzeniu terminu *szlachta* (3)

W niniejszym artykule przedkładam ostatnią – trzecią część uwag dotyczącą problemów związanych z etymologią terminu *szlachta*. Pierwszą część uwag przedłożyłem w artykule T. Czarnecki 2002: 382–388. Druga część uwag została opublikowana w artykule T. Czarnecki 2003: 435–455.

Na stronach artykułu zamierzam: a) ustosunkować się do krytyki, jaką zaprezentował A. Bogucki 2003: 457–471 w stosunku do mojej ostatniej propozycji etymologii *szlachty*; b) na skutek krytyki A. Boguckiego ponownie zmodyfikować etymologię omawianego terminu, którą wcześniej zaproponowałem; c) podsumować dyskusję dotyczącą pochodzenia terminu *szlachta* i uzasadnić, że powinna zostać zaakceptowana zaproponowana przeze mnie „ponownie zmodyfikowana etymologia” terminu.

1. Odpowiedź na ponowną krytykę nowej etymologii *szlachty*

W swym wyżej wspomnianym artykule A. Bogucki ustosunkowuje się krytycznie do mojej propozycji nowej etymologii *szlachty*. Zajmuje się przy tym trzema aspektami tego problemu: a) pośrednictwem czeskim w przejmowaniu polskiego terminu *szlachta*; b) „nową etymologią” tego terminu; c) „starą etymologią *szlachty*” (A. Bogucki 2003: 457–471).

Moja odpowiedź na krytykę etymologii terminu *szlachta* będzie zatem dotyczyć kolejno trzech wymienionych wyżej zagadnień, związanych niewątpliwie z pochodzeniem terminu polskiego.

1.1. Problemy pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu terminu *szlachta*

1.1.1. A. Bogucki w swym artykule wysuwa istotne argumenty na rzecz pośrednictwa staroczeskiej formy *šlechta* w przejmowaniu polskiego terminu *szlachta* (referują te argumenty w następujących punktach):

- a) taką samą rangę w hierarchii nazw rycerstwa (A. Bogucki 2003: 461),
- b) kilka takich samych znaczeń i niektóre identyczne derywaty (A. Bogucki 2003: 461),
- c) wyraz czeski został zapożyczony wcześniej (A. Bogucki 2003: 461).

Stwierdza ten historyk także, że:

- d) tezie o czeskim pośrednictwie nie przeczą drobne różnice fonetyczne” form czeskiej i polskiej (A. Bogucki 2003: 461); e) „za bezpośrednie źródło polskiego terminu *szlachta* nie można uznać ani żadnej formy niemieckiej rodziny wyrazów *slahtha*, *slahthe*, *slehte*, *Geschlecht*, ani przymiotnika *sleht* – *schlecht* (A. Bogucki 2003: 461),

ponieważ:

- „te wyrazy (...) miały inne znaczenie niż termin *szlachta* i jego derywaty” (A. Bogucki 2003: 461), i „nie oznaczały „grupy społecznej, członka tej grupy ani przynależności do niej” (A. Bogucki 2003: 462)

1.1.2. Zgodziłbym się z tego rodzaju argumentacją, wyrażoną w punktach a), b) i c), gdyby zostało przekonywająco wyjaśnione (punkt d), na czym polega różnica samogłoski rdzennej *e / a* (i nagłosu spółgłoskowego *šl / śl / szl*) terminów *šlechta* i *szlachta / ślachta*. Tego rodzaju różnica samogłosek form czeskiej i polskiej nie da się wyjaśnić na terenie słowiańskim; pisałem już o tym wielokrotnie (zob. T. Czarnecki 1999: 121–124, 2000a: 43–44, 2002: 383–384, 2003: 447–449) i dlatego dziwi mnie dalsze dodawanie przykładów (wcześniej A. Bogucki proponował podobne rozwiązanie problemu, zob.: A. Bogucki 2002: 375–376; krytyka tego objaśnienia zob. T. Czarnecki 2002: 383), nie mających znaczenia dla rozwiązania tego problemu: pokazywanie przez A. Boguckiego, że:

różnica między niektórymi wyrazami czeskim a ich polskimi odpowiednikami polega na tym, że w słowach czeskich samogłoską rdzenną jest *-e*, a w polskich *-a*, np. *bělost–białość*, *bledy–blady*, *celý–cały*, *černý–czarny*, *děd–dziad*, *les–las*, *letat–latać*, *město–miasto*, *sedat–siadać*, *sled–śląd*, *vědomost–wiadomość* (A. Bogucki 2003: 461).

Ale tego rodzaju różnica nie ma nic wspólnego z formami *šlechta* i *szlachta*, to po prostu różna kontynuacja słowiańskiej samogłoski - długiego *ě*: tzw. „przegłos” *ě > a* w języku polskim i brak takiego przegłosu w czeskim. Niezrozumiałe jest przy tym dodatkowe objaśnienie autora artykułu, że:

zapewne Polacy także zapożyczony obcy wyraz wymawiali nieco inaczej niż Czesi, zamiast *šlechta* mówili *szlachta* lub *ślachta*. (A. Bogucki 2003: 461).

Przecież wymowa wyrazów obcych w danym języku polega na substytucji głosek formy wyjściowej, dającej zapożyczenie: Czesi musieli substytuować (zastępować) obce im głoski niemieckie swoimi dźwiękami, a Polacy, jeżeli przejęli wyraz nie od Niemców, a od Czechów zastępowali obce im głoski czeskie swoimi. Nie mogło być więc mowy o nieco innej wymowie tego samego źródła niemieckiego, chyba że oba języki samodzielnie zapożyczyły termin (temu zaś zaprzeczył A. Bogucki).

1.1.3. Tylko częściowo zgadzam się natomiast z argumentacją tego historyka, wyrażoną w punkcie e), że wyrazy *slahta*, *slahte*, *slehte*, *Geschlecht* i *sleht/schlecht* nie mogą stanowić bezpośredniego źródła wyrazu polskiego: 1/ Rzeczywiście *slahta*, *slahte*, *slehte* nie mają w tekstach niemieckich tego rodzaju znaczeń. 2/ Podobne znaczenia są jednak notowane w przypadku niemieckiego *Geschlecht* (trzeba by jednak wyjaśnić, jak z takiej postaci niemieckiej mogłyby powstać *šlechta* i *szlachta*). 3/ Konteksty użycia niemieckiego przymiotnika *sleht / schlecht* odnoszą się jednak do charakterystyki jednostki / grupy nobiliów średniowiecznych Niemiec (o tym już wielokrotnie pisałem; rozumiem, że nie było to dla A. Boguckiego jednak przekonywujące; ponowne dokładne i bardziej precyzyjne wyjaśnienie przedkładam poniżej).

1.1.4. Podsumowując polemikę na temat pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu terminu do języka polskiego pragnę stwierdzić: 1/ Fonetycznie forma tego terminu mogła mieć tylko źródło niemieckie; inaczej nie da się objaśnić obu oboczności polskich *szlachta / ślachta*. 2/ Język czeski mógł się jednak przyczynić do roz-

woju znaczenia tych form w języku polskim (tu przyznaję więc rację A. Boguckiemu) i w tym sensie tylko można mówić o pośrednictwie tego języka. 3/ Zaś rozwiązanie „sprzeczności niemiecko-czeskiej” pośrednictwa przedkładam poniżej w ponownej modyfikacji etymologii terminu *szlachta*.

1.2. Krytyka „nowej etymologii” terminu

1.2.1. W odpowiedzi na moją modyfikację pochodzenia *szlachty* A. Bogucki formułuje pogląd, że:

’nowa etymologia’ (...) także w zmodyfikowanej postaci budzi wątpliwości (A. Bogucki 2003: 463).

Badacz ten stwierdza, że:

- a) trudno uwierzyć, że przymiotniki *šlechetny* i *szlachetny* powstały wcześniej niż rzeczowniki *šlechta* i *szlachta* (A. Bogucki 2003: 463);
- b) nie uzasadniona została teza, „że wyrażenie *slehter edelmann* oznaczało w XIII w. nobilów bezpośrednio zależnych od książąt” (A. Bogucki 2003: 463);
- c) nie jest prawdopodobne przypuszczenie, że możnowładcy czescy i polscy (...) przyjęli nazwę określającą ich niższą pozycję (*sleht* > *šlechetny*) (A. Bogucki 2003: 464),

a dopiero :

z powodu wyboru Karola Luksemburskiego na króla Niemiec w 1346 (A. Bogucki 2003: 465)

terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* uzyskały wyższą niż poprzednio rangę i:

stały się określeniami wielmożów-nobilów wyższych (A. Bogucki 2003: 465);

d) źródłem wyrazu *šlechetny* nie mógł być (...) przymiotnik *sleht*, który określał niższą pozycję w danej grupie społecznej (A. Bogucki 2003: 465), już bowiem na początku XIV wieku (A. Bogucki 2003: 465)

wyraz *šlechetny*

umieszczany był nie tylko przy imionach rycerzy-nobilów, lecz także biskupów, książąt i królów (A. Bogucki 2003: 465);

e) w Czechach i Polsce nie rozwinęła się hierarchia lenna i dlatego nie można łączyć z nią recepcji wyrazów *šlechta* i *szlachta* (A. Bogucki 2003: 465),

f) nie można też datować recepcji polskiego wyrazu *szlachta* lub *szlachetny* tylko dlatego, że Wacław II jako władca Polski był wtedy lennikiem króla Niemiec (A. Bogucki 2003: 465).

1.2.2. Oczywiście, że trudno uwierzyć w to (i to potem udowodnić!), że wcześniej pojawił się przymiotnik *šlechetny* niż sam termin *šlechta* (krytyka wyrażona przez A. Boguckiego w 2.3.1. w punkcie a)). Zaproponowałem taką możliwość recepcji terminu niemieckiego w Czechach, ponieważ przymiotnik ten pojawił się w dokumentach od razu w znaczeniu przenośnym odnoszącym się do nobilów czeskich, a więc według mnie musiał (chyba) wcześniej mieć znaczenie konkretne,

określające tę grupę społeczeństwa. W językach słowiańskich tego typu przymiotniki z końcówką *-ny* nie musiały być konieczne derywatami odrzeczownikowymi. Znane są przecież przypadki najpierw zapożyczenia przymiotnika, jego adaptacji za pomocą tej końcówki, a dopiero potem utworzenia rzeczownika jako derywatu wstecznego, np. polskie *tandetny* > *tandeta*, *prywatny* > *prywata* itp. Oczywiście dziś nie upierałbym się, że tak być musiało w przypadku *šlechty* / *szlachty*; wtedy w ten „wygodny” sposób próbowałem wyjaśnić przede wszystkim trójznaczność tego terminu (*ten/ta*) *šlechta* / *szlachta*, myślę jednak, że da się ten „fenomen znaczeniowy” wyjaśnić inaczej, bardziej przekonująco (o tym poniżej w ponownej modyfikacji etymologii tego terminu).

1.2.3. Na zarzuty A. Boguckiego dotyczące punktów b), c), d), e), f) (zob. 2.2.1) spróbuję odpowiedzieć łącznie: Dotyczą one moim zdaniem jednego ważnego problemu „nowej etymologii”, a mianowicie mojej hipotezy, że nobilowie czescy mogli otrzymać termin używany przez niemiecką ‘szlachtę niższą’; to bowiem sugerowało znaczenie przymiotnika *sleht*. Pragnę przy tym podkreślić, że było to tylko przypuszczenie, nie udokumentowane ani w źródłach niemieckich, ani w czeskich; zdaję sobie sprawę, że nie wszystko było w moim wykładzie jasne i klarowne i postaram się na tym miejscu lepiej to objaśnić, jak to wtedy rozumiałem:

Wyobrażałem sobie bowiem pisząc poprzedni artykuł w 2002 roku (T. Czarnecki 2003), że termin dla czeskich nobilów został tej grupie społecznej narzucony przez Niemców; zaś według prawodawstwa niemieckiego tylko król czeski jako książę terytorialny niemiecki był nobilem wyższym, a poddana mu ‘szlachta’ jedynie nobilami niższymi. Ta zaś ‘szlachta’ to nie była tylko czeska „szlachta ‘wyższa’ ale i czeska ‘szlachta niższa’: innej ‘szlachty czeskiej’ jak ‘szlachty niższej’ z punktu widzenia prawa niemieckiego nie było. Dlatego też uważałem, że: 1/ wyrażenie *slechter edelmann* (rzeczywiście zaświadczone w języku dającym zapożyczenie dopiero w XV w. dla określenia niemieckiej ‘szlachty krajowej’ – tzw. Landadel) mogło oznaczać ‘nobilów bezpośrednio zależnych od książąt’ (ściślej: od terytorialnego księcia niemieckiego, jakim był król czeski); 2/ nobilowie czescy nie przyjęli dla siebie nazwy oznaczającej ich niższą pozycję, tylko otrzymali określenie naśladujące wzory niemieckiej ‘szlachty’, niezależnie od tego, jaki charakter miała ta ‘szlachta’ była (czy była wyższa czy niższa); 3/ dopiero od czasów wyboru Karola Luksemburskiego na króla Czech została stworzona możliwość prawna podziału ‘szlachty’ tego kraju na dwie odrębne klasy: wyższą i niższą, ponieważ król czeski (= cesarz niemiecki) nie musiał być już traktowany przez prawo niemieckie jako tzw. nobil wyższy; 4/ przymiotnik *šlechtny* mógł zatem odnosić się – wzorem niemieckiego *edel* – do wszystkich nobilów czeskich, tzn. też do książąt i królów tego kraju jako do nobilów wyższych (z punktu widzenia prawodawstwa niemieckiego); 5/ recepcję zapożyczenia terminu *šlechta* / *szlachta* nie należało łączyć z hierarchią lenną, rzeczywiście nierozwiniętą w tych krajach (tu byłem zgodny z A. Boguckim), tylko z faktem, że Wacław II – król Czech i Polski mógł być traktowany przez prawodawstwo niemieckie jako tzw. nobil wyższy a jego bezpośredni wasale – jako nobilowie niżsi (Czechy i Polska uważane były przecież za terytoria lenne, a na ich obszarach istniały przede wszystkim feudalne formy zależności typu alodialnego, i tylko nieliczne formy hierarchii lenne); 6) recepcja zapożyczenia terminu *szlachta*

lub *szlachetny* mogła dokonać się właśnie w czasie rządów Wacława II w Polsce – nie z powodu, że był on lennikiem króla niemieckiego, ale ze względu na powstanie „nieznanej do tej pory dla społeczeństwa polskiego sytuacji”, obrazującej niemieckie zróżnicowanie prawne średniowiecznej klasy nobilew; 7) sytuacja społeczno-prawna Czech – a za nimi Polski – była tego rodzaju, że mogły te kraje „mechanicznie” przenosić (choćby terminologicznie) obce im wzory podziału społeczeństwa na Zachodzie Europy i przejmować wyrazy odzwierciedlające te socjologiczne osobliwości.

Dziś jednak – w roku 2003 – nie formułowałbym takiego rodzaju hipotezy, wyjaśniającej przyczynę zapożyczenia przymiotnika *sleht*: 1/ Nie została ona przeze mnie na podstawie tekstów czeskich i polskich należycie udokumentowana. 2/ Nie wyjaśniała ona wszystkich osobliwości rozwoju znaczeniowego przymiotnika niemieckiego i ich słowiańskich odpowiedników, np.: a) pomijała użycie tego przymiotnika z wyrażeniami dla ‘niemieckiej szlachty wyższej’ typu (a w swych wcześniejszych badaniach nad etymologią *szlachty* nie zauważyłem w historycznych słownikach języka niemieckiego ani grupy wyrazowej *slehter herr* ani wyrazu *slechtig*): *slehter grâf*, *slehter herr*, *slechtig* (te wyrazy zostały zaświadczone w słowniku J.W. Grimma 1854 IX 533 *slehter grâf*, *slehter herr* i w słowniku średniowiecznej niemieczyzny G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963 II/2 391: *slechtig*. b) nie tłumaczyła wczesnego zastosowania czeskich odpowiedników w znaczeniu ‘wasala króla’, c) nie uwzględniała też „bliskich powiązań” znaczeniowych terminu czeskiego i polskiego z niemieckim *Geschlecht*.

Te trzy wymienione problemy postaram się rozwikłać w ponownej modyfikacji etymologii terminu *szlachta*.

1.3. Wiarygodność „starej etymologii” *szlachty*

1.3.1. Krytykując nową propozycję etymologii A. Bogucki 2003: wraca do starej interpretacji pochodzenia tego terminu – wskazującego na źródła niemieckie *slahta* /*slahte* /*slehte*. Nadmienia on przy tym, że ta etymologia pojawiła się już u Krome-ra, który w 1578 r. pisał, że:

ci którzy tworzą stan szlachecki vernacula autem lingua schliachta, a generis nobilitate mutuato, nisi fallor, a Germanis vocabulo (quasi Geschlechter) vocantur (A. Bogucki 2003: 465–466)

oraz że:

Stefan Kazikowski przetłumaczył te słowa następująco: w języku natomiast ojczystym zwą się szlachtą, od szlachetności rodu, przy czym, jeśli się nie mylę, wyraz ten zapożyczony został od Niemców (niby Geschlechter) (A. Bogucki 2003: 466).

Wysuwa też A. Bogucki przy tym wniosek, że:

już w XVI wieku dostrzegano (...) podobieństwo wyrazu szlachta do niemieckiej nazwy rodu (A. Bogucki 2003: 466)

Podobnie interpretuje pochodzenie terminu Z. Gloger 1958, który w swojej Encyklopedii Staropolskiej podaje, że:

zapożyczono nazwę dla tej instytucji od sąsiadów zachodnich, gdzie już pierwotnie istniała, a więc od niemieckiego wyrazu *Geschlecht* (Z. Gloger 1958: II 323)

oraz że:

nie myli się jednak Kromer, pisząc w XVI wieku, że szlachta zowie się od niemieckiego wyrazu *geschlechte* (Z. Gloger 1958: II 323) (sic!)

Inaczej interpretowany jest jednak termin ten w Słowniku M. S. S.B. Lindego 1854 (cytującego X. Chmielowskiego, Ateny 1, 369), u którego znajdujemy:

Kromer zaś twierdzi, że się zowią *Geschlechter*, tj. z podłych idący, że wielu podłych za odważne czyny szlachectwa odnieśli zaszczyt (S.B. Linde 1854: V 591).

Otóż dla tego rodzaju rozbieżności interpretacyjnych potrzebny jest głos germanisty: Niemieckie słowo *Geschlechter* miało trzy homonimiczne znaczenia: 1/ 'jeden z rodu (także 'szlacheckiego!')', 2/ 'rody (także 'szlacheckie', (tylko w liczbie mnogiej), 3/ razem z formą oboczną *schlechter* 'podły, zły', pierwotnie 'należący do niższej warstwy społecznej'. I stąd według mnie te tego rodzaju rozbieżności. Ale co rzeczywiście miał na myśli Kromer wskazując na wyraz *Geschlechter*? W każdym razie łączył pochodzenie wyrazu *szlachta* nie z formami *slahta*, *slahte*, *slehte*, a właśnie tylko z wyrazem *Geschlechter* (zastanawia, że wcześniej dla etymologii terminu zauważona została postać fonetyczna z *ge-*, a nie formy *slahta*, *slahte*, *slehte*).

1.3.2. Wyjaśnienie pochodzenia terminu staropolskiego przez A. Boguckiego zostało jednak nieco zmienione w stosunku do wcześniejszych jego opracowań tego tematu. Cytuję jego wywody streszczone we wnioskach artykułu:

Bardzo prawdopodobna jest dotychczasowa etymologia szlachty wiążąca ten wyraz z niemieckim określeniem rodu (*slahta*, *slahte*, *slehte*) (...). Najpóźniej na początku XIII w. z niem. *slahte* lub *slehte* powstał czeski wyraz *šlechta*. Zarówno wyraz niemiecki jak i czeski miały znaczenie 'ród w ogóle'. W XIV wieku z czes. *šlechta* został zapożyczony polski wyraz *szlachta* (lub *ślachta*), który nie miał już znaczenia 'ród w ogóle'. Wyrazy *šlechta* i *szlachta* oznaczały w XIV wieku pochodzenie z zacnego rodu oraz wyższą warstwę rycerstwa i jej członków...W ciągu XV wieku wyrazy *šlechta* i *szlachta* oraz *šlechtic* i *szlachcic* stały się określeniami całego rycerstwa (w Wielkopolsce już w końcu XIV wieku) (A. Bogucki 2003: 470).

Z wniosków tych wynika, że A. Bogucki: a) koncentruje się tylko na wybrane źródła wyrazu polskiego (nie rozstrzygając ostatecznie jednej postaci fonetycznej jako formy wyjściowej języka niemieckiego): tak jak w swoich wcześniejszych opracowaniach nie wspomina o niemieckiej formie *Geschlecht*, odrzuca także (po wahaniu) formę *slahta* i wskazuje na formy *slahte* lub *slehte* jako postaci języka niemieckiego, służące jako podstawę zapożyczenia; b) wraca do pierwotnej koncepcji K. Szajnochy (1876a) pochodzenia wyrazów słowiańskich z form niemieckich ze znaczeniem 'rodu', precyzując to znaczenie jako 'ród w ogóle' i rezygnuje z swej pierwotnej propozycji, jakoby formy te oznaczały 'ród zacny, członka zacnego ro-

du’; c) wskazuje na stosunkowo późne – od końca XIV wieku rozprzestrzenienie się terminu czeskiego i polskiego na całą warstwę szlachecką obu tych narodów.

Moim zdaniem w punkcie c) została postawiona interesująca teza, wymagałaby ona jednak dokładniejszego wyjaśnienia, dlaczego tak się stało. Poglądy A. Boguckiego wyrażone w punktach a) i b) nie wyjaśniają w dalszym ciągu ani fonetyki zapożyczeń ani przejść znaczeniowych, które zaszły przy tego rodzaju pożyczkach: można więc z nimi dalej krytycznie dyskutować.

1.3.3. A. Bogucki przede wszystkim nie wyjaśnia, z jakiej formy niemieckiej pochodzi czeska *šlechta*: z *slahte* czy z *slehte*. Tymczasem ani z formy *slahte* (czy ze *slahta*) ani z *slehte* nie można wywieść polskiej postaci z *a* – *szlachta*, jeżeli właśnie przyjmie się pośrednictwo czeskiej formy *šlechta*: a) W pierwszym przypadku nie wiadomo bowiem, jak mogłaby powstać forma czeska i dlaczego zmieniona byłaby ona w języku polskim, b) W drugim przypadku wiadomo, jak mogłaby powstać forma czeska (choć takie zapożyczenie byłoby mało prawdopodobne; postać niemiecka *slehte* jest zaświadczona w tekstach niemieckich pierwszej połowy XIII w. sporadycznie: dwa razy i do tego w zabytkach zachodnio-środkowo-niemieckich u pisarza, pozostającego pod wpływem języka dolno-niemieckiego (G.F. Benecke/W. Müller/ F. Zarncke II/2 1963: 390), takie zapożyczenie na odległość byłoby więc trudne do udowodnienia), ale w dalszym ciągu nie wiadomo, dlaczego język polski ma inną formę terminu niż język czeski.

Brak wyjaśnienia fonetyki tych zmian sprawia, że nie można powiedzieć, jak to twierdzi A. Bogucki, że: „jest to etymologia bardzo prawdopodobna” (A. Bogucki 2003: 470), a tylko ocenić ją jako etymologię mało wiarygodną.

1.3.4. Także na podstawie znaczenia *slahta* / *slahte* / *slehte* jako ‘grupy osób należących do jednej rodziny, zbioru krewnych’ nie da się wyprowadzić pierwotnego znaczenia czeskiej formy *šlechta*, ponieważ znaczenia ‘ród w ogóle’ dla tej to formy - mimo stwierdzenia A. Boguckiego - nie da się udowodnić na podstawie tekstów języka staroczeskiego: We wszystkich przykładach, cytowanych przez K. Szajnochę (1876a), a także przez V. Chładkową (1977: 231–232) (występują zaś te zaświadczenia stosunkowo późno – dopiero około 1350 roku!) chodzi tu rzeczywiście o tłumaczenie łacińskiego *genus*, który to wyraz oznacza w tekstach biblijnych (a w takich tekstach to jest zaświadczone) nie ‘ród w ogóle’ a ‘ród patriarchów biblijnych Izraela’, co jest z pewnością tylko sekundarnym przeniesieniem znaczenia ‘ród szlachecki’ dla tłumaczenia biblii (zob. też T. Czarnecki 2003: 450), a tego ostatniego znaczenia nie można wywieść z semantyki niemieckiego *slah-ta* / *slahte* / *slehte*,

a tylko z semantyki niemieckiego *gesleht* (o tym poniżej).

Powyższa etymologia widziana w aspekcie znaczeniowym wydaje się więc być także mało wiarygodna i w tym aspekcie nie można powiedzieć, że: „jest ona bardzo prawdopodobna” (A. Bogucki 2003: 470).

2. Ponowna modyfikacja etymologii *szlachty*

2.1. W swojej ponownej modyfikacji etymologii *szlachty* przyjmuję następujące założenia:

1) Trzeba bardziej przekonywająco wyjaśnić fenomen pośrednictwa czeskiej formy *šlechta*, nawet gdy postać fonetyczna terminu polskiego inaczej wygląda i jest zaświadczona w tekstach XIV w. jako *szlachta* / *ślachta*.

2) To czeskie pośrednictwo mogło powstać jednak tylko w warunkach wielojęzyczności słowiańsko-germańskiej. W takich to warunkach oba języki czeski i niemiecki nie mogą być rozpatrywane oddzielnie: Chodzi tu bowiem o termin niemiecki, odzwierciedlający nowe zjawisko z zakresu społeczeństwa, który zapożyczony został najpierw do języka czeskiego a później do języka polskiego.

3) Ponieważ zarówno polska *szlachta* / *ślachta* jak i czeska *šlechta* swoją strukturą fonetyczną bardziej wskazują na zapożyczenie z niemieckiego niż na twór słowiański i przy tym dla etymologii tych terminów z powodów fonetycznych nie są możliwe formy niemieckie ani z *a* (*slahta* / *slahte*), ani z *e* (tzn. z tzw. prymarnego czy też sekundarnego przegłosu staro-wysoko-niemieckiego *a* – w zależności od dialektów niemieckich – pisanego odpowiednio *e* i *ä*, a to zarówno dla *slehte* jak i dla *gesleht* / *Geschlecht*), pozostaje dla wyjaśnienia ich pochodzenia tylko jeszcze jeden podobny rdzeń wyrazów niemieckich, zawierający inną samogłoskę języka niemieckiego, mianowicie tzw. germańskie *e* – pisane jako *ë*, który dziś można stwierdzić w niemieckim wyrazie *schlecht*.

4) W niniejszym artykule podejmuję więc raz jeszcze próbę etymologii polskiego terminu *szlachta*, bazującą na wyżej wymienionym niemieckim rdzeniu *-sleht-*.

2.2. To samo źródło niemieckie dla terminów *šlehtha* i *szlachta*

Oba języki – czeski i polski – mają to samo źródło niemieckie dla swoich terminów. Jest to niemiecki przymiotnik średnio-wysoko-niemiecki *slēht*, brzmiący dzisiaj w tym języku jako *schlecht*. Mimo tego faktu formy wyrazów obu języków różnią się od siebie fonetycznie. Powodem tej różnicy jest różny czas zapożyczenia (wcześniej w czeskim, później w polskim) i różne od siebie formy dialektów niemieckich służące jako źródła zapożyczenia dla obu wymienionych wyżej języków słowiańskich.

2.3. Zapożyczenie średnio-wysoko-niemieckiego *slēht* do języka czeskiego

2.3.1. Podstawą pożyczki rdzenia *-sleht-* do języka czeskiego nie jest jednak sam przymiotnik *sleht*, tylko jedna z czterech grup wyrazowych, które zaświadczone są w słownikach języka niemieckiego: a) *slehter ritter*, b) *slehter edelman*, c) *slehter grâf*, d) *slehter herr* (J.W. Grimm 1854: IX 533, G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: II/2 391). Dwie pierwsze grupy wyrazowe nie określają dokładnie charakteru *nobila* ('wyższego' czy 'niższego'), dwie ostatnie grupy odnoszą się jednoznacznie do 'szlachcica wyższego': a) *Slehter grâf* to *grâf*, który nie jest ani markgrabią (Markgraf) ani landgrafem (Landgraf) ale tylko (zwykłym) hrabią (Graf). b) *Slehter herr* scharakteryzowany został dosyć precyzyjny w jednym późnym tekście języka wczesno-nowo-wysoko-niemieckiego w następującym zdaniu: *Vordes mein herr ein könig war, jetzt ist er ein schlecht herr ganz und gar* „Przedtem mój pan był królem, teraz jest tylko zwykłym panem” (J.W. Grimm 1854: IX 533). Z tego zdania wynika, że chodzi tu z pewnością o przedstawiciela szlachty wyższej – o tzw. swobodnego (wolnego) pana, który zależny jest od swego władcy i poza tym niezależny od nikogo, występuje bowiem jako wasal króla a w łacińskich tekstach odpowiada mu w średniowieczu termin (*liber*) *baro*. Trzeba też zauważyć,

że oba terminy określające nobilew wyższych – hrabiego i pana: *slehte grâfen* i *slehte herren* mają coś wspólnego – wyraz *slehte*, wnioskować należy, że chodzi o ‘zwykły’ ich charakter: to najniższa grupa wolnych panów – hrabia niższego rzędu i wolny pan bez urzędu.

2.3.2. W tekstach języka niemieckiego występują też inne odpowiedniki terminu łacińskiego (*liber*) *baro*: a) jednorazowy *slechtig* (w roku 1470 w słowniku łacińsko-czesko-niemieckim (G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: II/2 391), b) częsty (normalny) *frîer herr* (zob. Meyers Konversations-Lexikon 1893: VI, 859, hasło: *Freiherr*), c) skrócony *frîer* (zob. Meyers Konversations-Lexikon 1893: VI, 859, hasło: *Freiherr*); d) raz znajdujemy dla tego znaczenia też połączenie *slechter frier* (J.W. Grimm 1854: IX 533). To ostatnie połączenie jest niezwykle frapujące: oba wyrazy jakby uzupełniają się znaczeniowo i są przy tym synonimami (gdzie zaświadczona została bliskoznaczność znaczeniową niemieckich wyrazów *schlecht* i *frei*: J.W. Grimm 1854: IX 533), przy czym . to połączenie ma zarówno pleonastyczny jak i zarazem opisowy charakter). Z powyższego wnioskuję, że mogła istnieć też krótsza forma grupy wyrazowej *slechter herr* – sam wyraz *sleht* (*er*): Z tej formy powstał bowiem wyżej wspomniany *slechtig* – przez dodanie przyrostka *-ig*, a poza tym łatwe do wytłumaczenia jest przejście *slechter herr* > *slehterr* > *slechter* > *sleht*. Forma *sleht* (*er*) mogła się więc odnosić do określenia ‘wasala króla’, ‘wyższego szlachcica’ – (*liber*) *baro*.

2.3.3. W zabytkach języka czeskiego zapożyczenie rdzenia *-sleht-* pojawia się na początku 14 wieku jako: rzeczownik *šlechta*, przymiotnik *šlechetny* / *prešlechetny* oraz rzeczownik *šlechtic* (zaświadczenia podają: V. Chládkova 1977: 229–237, A. Bogucki 2001a: 70, 97, 107, 120–121). Wszystkie te formy występują w jednym czeskim zabytku, w tzw. Kronice Dalimila.

2.3.3.1. Przede wszystkim zaświadczona jest tu forma *šlechta*. Sądzę, że forma ta zostaje zapożyczona do języka czeskiego najwcześniej w połowie XIII wieku. Podstawą takiego zapożyczenia jest skrócona forma liczby mnogiej grupy wyrazowej *slehte* (*herren*): Z formy *slehte* łatwo można wytłumaczyć czeską postać *šlechta* (*-a* jest normalną substytucją obcej końcówki *-e*). Najwcześniejsze znaczenie tej postaci to zapewne *barones regni von Bohemia* = pierwsi (wyżsi) nobilew królestwa Czech. W Kronice Dalimila grupa ta przeciwstawiona jest chłopstwu (A. Bogucki 2003: 468), to jakby poddani króla wywodzący się z rodów, w przeciwieństwie do chłopów. Czy nie widzimy w tym przypadku częściowego zastępstwa dwuznacznego rzeczownika czeskiego *kmet*, określającego poddanego króla niezależnie, czy był to ‘chłop’ czy późniejszy ‘szlachcic’? O wyrazie *kmet* pisze A. Bogucki 2001a: 27–29. Potem w pierwszej połowie XIV w. w tzw. zabytku Alexandreida (poemacie na cześć Aleksandra Wielkiego) pojawia się nowe znaczenie ‘abstrakcyjna cecha pochodzenia, przysługująca szlachetnie urodzonym’ w tym kraju (A. Bogucki 2003: 460).

2.3.3.2. Bardzo szybko pojawiają się derywaty czeskiego terminu *šlechta*: a) *šlechtic*, b) *šlechetny* / *prešlechetny* A. Bogucki 2003: 458).

Struktura pierwszego wyrazu ze znaczeniem ‘członek rady królewskiej, jeden z pierwszych w królestwie’ wskazuje na naśladowanie budowy synonimicznego określenia dla (*liber*) *baro* – niemieckiego rzeczownika *slechtig* (zob. wyżej). U tego

ostatniego wyrazu, występuje zaś przynależnościowy przyrostek *-ig* (formę *slechtig* można interpretować tylko jako rozszerzenie niemieckiego *sleht*: *slechtig* należy do grupy *slehte*, jest przedstawicielem tej grupy; por. paralelne niemieckie *adel - adlige*) i odpowiednikiem tego przyrostka mógł być czeski przyrostek *-ic*, który ma przede wszystkim znaczenie patrymonialne, ale u którego możliwe jest także znaczenie przynależności. Trzeba zauważyć, że możliwa jest też inna interpretacja pochodzenia czeskiego wyrazu *šlechtic*: dokładniejsze oddanie niemieckiego *slechtig* (wymawianego w południowych dialektach niemieckich na końcu z spółgłoską [k]), jako *šlechtik* (w języku czeskim później zaświadczona jest taka forma, wskazująca na ‘drobnego szlachcica’, a więc z postaci *šlechtik* mógł powstać na drodze tzw. derywacji wstecznej *šlechtic*: *šlechtik* > **šlechtiček* > **šlechtič* > *šlechtic*). Oczywiście także bez wpływu niemieckiego, wprost z formy (*ten*) *šlechta* i tylko za pomocą patrymonialnego przyrostka *-ič/-ic* możliwe byłoby utworzenie derywatu *šlechtic*; jednak forma rodzaju męskiego (*ten*) *šlechta* nie jest jeszcze zaświadczona na początku XIV w., a dopiero około 1350 (zaswiadczone dopiero około 1350 r. u Klareta; por. A. Bogucki 2003: 459).

Drugi derywat *šlechetny / přešlechetny*, wskazujący pierwotnie na przymioty ‘szlachetnie urodzonego’, bardzo szybko uzyskuje znaczenie przenośne ‘szlachetny, prawy’ (A. Bogucki 2003: 465). W warunkach czesko-niemieckiej dwujęzyczności jest to zrozumiałe; w słownikach niemieckich Średniowiecza *sleht* notowany jest nie tylko jako określenie ‘niższego przedstawiciela grupy społecznej’, ale także w znaczeniach ‘prawy, pewny, niezawodny’ (J.W. Grimm 1854: IX 528, 533).

2.3.4. W warunkach dwujęzyczności czeskiej ‘szlachty wyższej’ nowe zapożyczenie *šlechta* rozszerza swój krąg znaczeniowy – dostaje się pod wpływ podobnego fonetycznie niemieckiego *gesleht*. Ten to rzeczownik niemiecki, brzmiący w dzisiejszym języku jako *Geschlecht*, używany przede wszystkim dla określenia ‘rodzaju naturalnego’, jest zaświadczony w Średniowieczu w znaczeniach, które nawiązują do cech nobilów. Wskazuje ten rzeczownik na: a) rodzinę szlachecką, ród szlachecki, b) (kolektywnie) ogół rodzin / rodów szlacheckich, c) pochodzenie szlacheckie, d) konkretnego przedstawiciela rodu szlacheckiego (J.W. Grimm 1854: IV. I .II. 3905–3907). Nie dziwi więc, że nowe zapożyczenie, które dwujęzyczna ‘szlachta wyższa’ Czech wymawia jako *šlechta* albo (jeszcze) jako *slehte* (ta niemiecka forma wyjściowa ma przy tym postać poboczną *geslehte*, która może być ‘interpretowana’ jako *geslehte* ‘rody’, tzn. jako liczba mnoga dla niemieckiego *gesleht*), od połowy XIV w. zaczyna być używana w nowych znaczeniach: a) przedstawiciel ‘szlachty wyższej’ – jeden z ‘baronów’ królestwa, b) żona barona królestwa, c) w biblijnych tekstach ‘ród patriarchów’, ‘urodzenie tej grupy’ i powoli od tego czasu (kiedy na określenie szlachty wyższej wybrany zostaje ‘krótszy’ termin *pán*) staje się ostatecznie na przełomie XIV i XV w. podstawą dla terminu, określającego ‘ogół czeskich nobilów’ (takie to znaczenie ma w tym czasie niemiecki *gesleht* jako synonim częstszego niemieckiego *adel*; zob. wyżej). Nic więc dziwnego, że język czeski nie przejął dla nowego określenia *nobilów* niemieckiego terminu *adel*, a tylko dopełnił znaczenia u istniejącego już terminu odnoszącego się do ‘baronów królestwa’. Stary związek z niemieckim określeniem *slehte (herren)* ‘barones’ zachowuje się jednak jeszcze jakiś czas i widoczny jest w tekstach tłumaczących tą niemiecką grupę: *páni*

šlechticovi (J. Hus), *šlechtny pán*, *šlechtic pán*, *pánove neb šlechtici*, *pány šlechtice* itp. (V. Chládkova 1977: 229–237, A. Bogucki 2001a: 55).

2.4. Zapożyczenie średnio-wysoko-niemieckiego *slēht* do języka polskiego

2.4.1. Staropolska *szlachta* pojawia się w tekstach (T. Czarnecki 2003: 444–445): a) w końcu lat sześćdziesiątych jako *slahte / slachce* (Dat. Sing) w znaczeniu ‘*nobilis*’ b) 1374 jako *Ślachta* i 1378 jako *Szlachta* jako ‘przydomki szlachciców’. c) 1390 jako *ślachta* w znaczeniu ‘pochodzenie szlacheckie’ = *nobilitas* d) dopiero w XV w., najwcześniej około 1423 jako *ślachta / szlachta* ‘grupa społeczna szlachta polska’. W tym samym czasie zaświadczone są też derywaty wyrazu: a) *ślachcic* ‘szlachcic’ (1396), ‘wasal = *vir feodalis* (1440); b) *ślachetny* ‘edel’ (1399), *ślachetny* ‘szlachecki’ (1419), *szlachetny* (XV w.) ‘szlachecki’.

2.4.2. Istnieją chyba dwie możliwości zapożyczenia niemieckiego przymiotnika *slēht* do języka polskiego: albo w czasie rządów w Polsce Waława II albo później – dopiero w czasie panowania króla Kazimierza Wielkiego. Rozpatrzmy „za i przeciw” tych dwu możliwości.

2.4.2.1. Pierwsza możliwość to zapożyczenie tego wyrazu w latach 1291–1305 (T. Czarnecki 2003: 445) (w Małopolsce od 1291 roku i w Wielkopolsce od roku 1300) podczas rządów Waława II w Polsce. Formę wyrazu określają przy tym towarzyszący królowi Waławowi Niemcy; niektórzy z towarzyszących mogli mieć cechy wymowy wschodnio-środkowo-niemieckiej – zastępstwo germańskiego *ē* przez samogłoskę niższą bardzo podobną do samogłoski *a*, palatalizującą (zmiękczejącą) przy tym poprzedzającą spółgłoskę. Dlaczego jednak nie ma w zabytkach języka polskiego żadnego dowodu na istnienie takich form, a pierwsze poświadczenia tych form pojawiają się dopiero 60–70 lat później? Nie ma też poświadczenia języku polskiego dla znaczenia wyjściowego form czeskich ‘*baro / barones*’. Tej możliwości zapożyczenia nie da się zatem udowodnić.

2.4.2.2. Druga możliwość to zapożyczenie w latach sześćdziesiątych XIV w. – u schyłku rządów Kazimierza Wielkiego. Niemiecko-czeskie terminy *šlechts* / *slēhte* // *slēchtig* / *šlechtic* odbywają przy tym długą wędrówkę przez trójjęzyczny (polsko-czesko-niemiecki) Śląsk do Polski: Zarówno fonetykę form z *a* jak i ich nagłos *śl-* można właśnie łatwo udowodnić poprzez osobliwości dialektów śląskich, które rozwijają germańskie *ē* do przedniego wyższego *a*, palatalizującego jeszcze poprzedzającą je spółgłoskę, stąd pierwotne zmiękczone formy polskie *ślachta / ślachcic* (w dialektach niemieckich Śląska przejście *sl > szl* nie jest jeszcze w tym czasie notowane; zostało ono przeprowadzone ostatecznie dopiero ok. 1400: T. Czarnecki 1993b: 219–220, 234–235). Znane są w tym czasie kontakty Kazimierza Wielkiego ze swoim siostrzeńcem Bolkiem Świdnickim i kontakty tego śląskiego księstwa z niemiecko-czeskim dworem Karola Czwartego – króla Czech i Niemiec.

2.4.2.3. Dla obu możliwości potrzebne jest więc pośrednictwo czeskie: Tylko u czeskiej formy *šlechts* / *slēhte* i u jej derywatów rozwijają się bowiem nowe znaczenia: ‘szlachta = *nobiles, nobilitas*’, ‘szlachcic = *nobilis*’, ‘szlacheckie pochodzenie = *nobilitas*’. Tego rodzaju znaczenia są zaświadczone w języku czeskim od drugiej połowy XIV w., jednak w języku mówionym mogły pojawić się wcześniej, brak tylko pisemnych poświadczeń. „Stare” znaczenie ‘*baro, barones*’ da się zrekonstru-

ować w języku polskim tylko w ograniczonym zakresie: a) W Małopolsce formy *slachte* / *slachce* pojawiają się dla scharakteryzowania ‘przedstawiciela najwyższej grupy’ późniejszej ‘szlachty’, a w Wielkopolsce forma *ślachta* dopiero pod koniec 14 w. od razu dla ‘charakterystyki pochodzenia całej grupy nobilów’. b) Na uwagę zasługuje też zaświadczona dopiero w roku 1440 forma *ślachcic* oddająca łacińskie ‘*vir feodalis*’ (zob. wyżej), a więc mająca „podobne znaczenie” jak ‘*baro*’; pojawia się ona w tzw. Ortylach Magdeburgskich, a więc w zabytku z osobliwościami niemieckiego języka Śląska.

Oba wyżej wymienione udokumentowane fakty rozwoju znaczenia zapożyczenia niemieckiego przemawiają za drugą możliwością.

2.4.2.4. O dalszych osobliwościach rozwoju form terminu polskiego pisałem już wcześniej i tu nie będę tego powtarzać. Ujmując krótko ten problem, stale widoczny jest zarówno fonetyczny (ustalenie się postaci z *sz* – *szlachta*, *szlachcic*) jak i semantyczny (powstanie nowych znaczeń) wpływ języka czeskiego na ich rozwój, a i morfologia dalszych derywatów terminu rozwija się często pod wpływem tego języka. Prześledzenie tego rodzaju procesów rozwoju wymagałoby jednak dalszych badań nad tematem, a tego w tym miejscu wykonać się nie da. Ogólnie można tylko stwierdzić, że pochodzenie terminu polskiego było bardzo skomplikowane i da się to pochodzenie objaśnić w następującym schemacie: niemieckie *slchte* (*herren*) > czeskie *šlechta* + znaczenia niemieckiego *geslecht* > czesko-niemieckie *šlechta* / *slchte* > polskie *ślachta* > polskie *szlachta*.

3. Wnioski

Niniejszy artykuł pokazał, że:

1) nie powinno się więcej, zarówno w badaniach językoznawczych jak i historycznych dotyczących *szlachty* opierać się na „zbyt prostej” – bowiem nie wyjaśniającej ani fonetyki ani semantyki zapożyczenia – „starej etymologii” tego terminu;

2) powinno się zajmować dalej tym zagadnieniem, wykorzystując „ponowną modyfikację” „nowej etymologii” terminu i uwzględniając w badaniach zarówno dane językowe oraz ich interpretację językoznawczą, jak i dokumentację historii oraz wyjaśnienia historyków, dotyczące faktów przeszłości odzwierciedlających się w języku;

3) droga zapożyczenia *szlachty* nie była tak prosta, jak wyobrażano sobie wcześniej i o tego rodzaju przejściu terminu nie można powiedzieć, że ma zdecydowany charakter pożyczki z jednego tylko języka (czeskiego lub niemieckiego): Termin języka polskiego *szlachta* jest pożyczką o charakterze „mieszanym”, pochodzącą zarówno z niemieckiego (ze względu na postać fonetyczną terminu) jak i z czeskiego (ze względu na znaczenia formy *šlechta* (podobny charakter ma też inne zapożyczenie *herb*; o tym T. Czarnecki 1996: 279–303).

Ostatnie sformułowane zdanie stanowi zarazem podsumowanie polemicznej dyskusji T. Czarneckiego i A. Boguckiego dotyczącej pochodzenia terminu *szlachta*.

6. Szlachta – kmić – włodyka – pan – rycerz

Niniejszy artykuł podejmuje próbę opisu wzajemnych relacji znaczeniowych wybranych średniowiecznych terminów feudalnych języka polskiego. Chodzi tu o wyjaśnienie zmian znaczeniowych wyrazów staropolskich *szlachta*, *kmić*, *włodyka*, *pan*, *rycerz*. Na stronach tego artykułu spróbuję dokonać wnikliwej charakterystyki przekształceń semantycznych wyżej wymienionych słów, tzn. zmian znaczeniowych, jakie musiały zajść podczas używania tych terminów w Polsce w okresie od XIII do XV wieku.

Ze względu na zakres tak scharakteryzowanego tematu (i przy tym też ze względu na objętość artykułu) w niniejszym studium poruszę przede wszystkim tylko jeden, mimo wszystko najważniejszy aspekt problemu: spróbuję przedstawić oddziaływanie znaczenia terminu *szlachta* na użycie wyrazów polskich *kmić*, *włodyka*, *pan*, *rycerz*, które było bez wątpienia widoczne w czasach Średniowiecza.

Opisując ten problem: 1) Ustosunkuję się do stanu badań na temat etymologii historii tych wyrazów. 2) Wyrażę swoje opinie dotyczące badań historyków nad tym zagadnieniem (przede wszystkim prac A. Boguckiego: 2001a, 1996: 165–200, 1999: 131–154, 2001b: 191–220, 2004: 19–45). 3) Podam także swoje propozycje dotyczące językoznawczych i historycznych aspektów relacji znaczeniowych wyżej wymienionych terminów.

Precyzyjniejsze wyjaśnienie wzajemnych relacji terminów *szlachta* – *kmić* – *włodyka* – *pan* – *rycerz* pozwoli moim zdaniem na lepsze umotywowanie zaproponowanej przez mnie etymologii i historii pierwszego wymienionego w tym zdaniu staropolskiego terminu – słowa znanego do dziś jako *szlachta*, który dla pozostałych tu wspomnianych wyrazów był „siłą napędową” ich dalszego rozwoju semantycznego.

1. Jeszcze o etymologii terminu *szlachta*

Etymologię tego terminu ustaliłem precyzyjnie w trzecim artykule (T. Czarnecki 2004a: 415–433) dotyczącym uwag na temat pochodzenia *szlachty* polemizując przy tym z poglądami A. Boguckiego (2002: 373–380, 2003: 457–471).

1) Niemieckie źródło terminu – grupa wyrazowa *slehte herren* została zapożyczona do języka czeskiego jako *šlehta*.

2) Funkcjonująca w warunkach dwujęzyczności feudalów Czech czesko-niemiecka forma *šlehta* / *slehte* uległa z czasem wpływowi znaczeniowemu podobnemu jej fonetycznie wyrazowi niemieckiemu *geslehte* i w ten sposób rozszerzyła swój zakres użycia jako termin związany z grupami organizacji stanowej średniowiecza, tzn. z rodami i ich herbami.

3) Poprzez Śląsk termin ten dotarł – przypuszczalnie dopiero w połowie XIV wieku – do Polski jako *ślachta*; następnie w ciągu następnego wieku ustaliła się postać fonetyczna *szlachta* i w tej to formie wyraz znany jest do chwili obecnej jako określenie stanu, który odegrał dużą rolę w historii Pierwszej Rzeczypospolitej.

4) Powyższa etymologia wskazuje przy tym, że droga zapożyczenia szlachty nie była tak prosta, jak wyobrażano sobie wcześniej, i o tego rodzaju przejściu terminu można powiedzieć, że jest to pożyczka o charakterze „mieszanym”, pochodząca zarówno z niemieckiego – ze względu na postać fonetyczną wyrazu polskiego, jak i z czeskiego – ze względu na znaczenie formy *šlehta* (T. Czarnecki 2004a).

Dziś jestem nadal za wykorzystywaniem tak sformułowanej etymologii terminu w badaniach historii stanów Średniowiecza; mogę bowiem podać dalsze argumenty, dowodzące, że tego rodzaju wyjaśnienie pochodzenia *szlachty* jest jedynie słuszne i że nie powinno się już więcej, zarówno w badaniach językoznawczych, jak i historycznych dotyczących tego terminu, opierać na „zbyt prostej” – nie wyjaśniającej bowiem ani fonetyki, ani semantyki zapożyczenia – ”starej etymologii” wyrazu (< *slahte* / *geslehte*):

1) We wcześniejszych wywodach dotyczących pochodzenia *szlachty* wysunąłem tylko „ostrożne” przypuszczenie, że przymiotnik *slehte* był synonimem innego niemieckiego wyrazu *vr̄ie* / *frei*, który w późniejszych czasach (od XIV w.) w grupie wyrazowej *vr̄ie herren* / *Freiherren* stał się tytułem ‘równym francuskiemu baronowi’. O tym, że tak było rzeczywiście świadczy np. *Słownik Niemiecko-Czeski* J. Jungmanna (1838), gdzie czeskie formy *šlehta* / *šlehtic* (odpowiadające przecież niemieckim *slehte* (*r*) / *slehtic*) tłumaczone są przez rodzime czeskie *svobodny pán* i przez niemieckie *Freiherr* (J. Jungmann 1838: IV 481). Potwierdza to raz jeszcze przypuszczenie wysunięte przeze mnie w ostatnim artykule, że *slehter herr* / *sletherr* / *slehter* mógł odnosić się do średniowiecznego określenia łacińskiego (*liber*) *baro* (T. Czarnecki 2004a: 427). Po prostu w czasie zapożyczenia termin oznaczający ‘baronów królestwa’ nie był jeszcze ustalony i panowała dowolność w wyborze przymiotnika dla określenia *liber* (niemieckie *sleht* albo niemieckie *vr̄ie*). Dopiero w 14 w. ‘średniowieczny baron’ w języku niemieckim uzyskał trwały termin *vr̄iherr* / *Freiherr*. Ale w tym czasie w języku czeskim „zadomowił się” już obcy termin *šlehta* i zyskał status określenia stanowego tego języka (T. Czarnecki 2004a: 426–427).

2) Wybór tak precyzyjnego terminu pierwotnie dla ‘pierwszych baronów Czech’ potwierdza trafnie teoria J. Kłoczowskiego 2003 o tworzeniu się ‘czeskiej szlachty’. Uczony ten zaznacza, że:

w Czechach od drugiej połowy XII wieku można wyraźnie obserwować tworzenie się niezależnej elity wielkich panów rozszerzających, także przez przejmowania na stałe dóbr książęcych, niezależne domeny z własnymi dziedzicznymi rezydencjami. W XIII wieku proces rozwinie się w pełni i szlachta stanie się niezależną siłą, z którą książęta-królowie zmuszeni się liczyć coraz bardziej (...) (J. Kłoczowski 2003: 142).

3) ‘Czeska szlachta’ objęła jednak dwie grupy prawne – zarówno późniejszych ‘panów’ jak i późniejszych ‘władków’. Wspólne dla tych obu grup było bowiem powiązanie z ‘rodami’. Stąd zapewne pochodziło „skojarzenie znaczeniowe” (przeprowadzone w warunkach dwujęzyczności niemiecko-czeskiej tej grupy społeczeństwa) z niemieckim terminem *geslehte*. Oba wyrazy *slehte* i *geslehte* były przy tym bardzo podobne fonetycznie, a do tego w języku dialektów górno-niemieckich za-

miast formy *slehte* używano zamiennie postaci obocznej *geslehte*. Poza tym niemieckie słowo *geslehte* ‘ród’ od początku XIV wieku odnosiło się w tym języku także do określenia ‘grup herbowych’, charakterystycznych właśnie dla rodów (*Deutsches Rechtswörterbuch* 1914: IV 446–448). Przyjmowanie stałych ‘herbów’ dla ‘rodów’, a potem dla ‘rodzin’ szło niewątpliwie od góry hierarchii feudalnej – od baronów królestwa do mniej znaczących rycerzy i termin pierwotnie rezerwowany dla ‘pierwszych królestwa’ stał się wspólnym dla wszystkich ‘posiadających herby’ i ‘pochodzących z rodów’.

4) Czeski termin *šlehta* mógł być więc prawie od początku jego używania (a zatem zaraz po zapożyczeniu) interpretowany „podwójnie”: Pierwsi królestwa Czech byli zarówno ‘poddanymi wolnymi’ – *slehte (herren)* – (w opozycji do ‘niewolnych chłopów’), jak i pochodzili z ‘rodów herbowych’ – (*ge*)*slehte*. Te obie właściwości mieli też mniej znaczący rycerze i mogli oni dla siebie wykorzystywać ten sam termin co ‘baronowie Czech’.

5) O tej „podwójnej interpretacji” może chyba świadczyć fragment tekstu staroczeskiego z *Alexandreidy* (tekst cytowany według A. Boguckiego 2002: 378; uczony ten interpretuje znaczenie wyrazu *šlehta* jako „określenie ideału moralnego odziedziczonyego po przodkach” i mówi, że:

wyraźne jest podobieństwo semantyczne wyrazu *šlehta* w tym znaczeniu do niemieckich nazw rodu /*slahta, slahte*’): Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svu šlehtu i rod pomneti (A. Bogucki 2002: 378).

Tu zachowało się bowiem „pierwotne rozgraniczenie” znaczeń wyrazów *šlehta* i ‘ród’. Nieprawdopodobne jest więc „pierwotne źródło” wyrazu czeskiego – niemieckie *geslehte*, odnoszące się właśnie tylko do ‘rodu’.

6) Nie dziwi więc, że wyraz czeski *šlehta*, pierwotnie związany z ‘czesкими baronami’ odwzorowywał dokładnie znaczenia niemieckiego *geslehte*: Znane były w historii tego wyrazu nie tylko warianty znaczeniowe odnoszące się do ‘szlachty’ (jak np. określenia dla grupy tych ludzi i dla poszczególnych przedstawicieli tej grupy, jak też określenia dla ‘wspólnych właściwości’ jako poddanych), ale też używane były specyficzne odcienie semantyczne, naśladujące niemieckie wyrażenia z niemieckim *Geschlechts-*; tak np. tłumaczenie niemieckiego *Geschlechtsvieh* (o tym wyrazie J.W. Grimm 1854: IV.1.2.3916) – określenie szczególnego ‘rodzaju bydła ubojowego’ po prostu pojawiło się w czeskim znów jako *šlehta* (J. Jungmann 1838).

7) Do Polski dotarł termin *szlachta* bez wątplenia drogą okrężną przez Śląsk. Do tego to bowiem kraju nad Odrą docierały wcześniej „nowości” feudalizmu Zachodu i powoli przedostawały się na teren królestwa polskiego. Charakterystyczna samogłoska *a* wyrazu *szlachta* odzwierciedlała przy tym typową wymowę śląskich dialektów. Inna sprawą jest ustalenie, gdzie dokonane zostało zapożyczenie, czy już do języka polskiego na Śląsku, czy też dopiero w Krakowie, kiedy w połowie XIV wieku kancelaria królewska użyła świadomie ten obcy termin. Zastanawia jednak w zaświadczeniach terminu rozbieżność w dwóch zapisach formy celownika liczby pojedynczej wyrazu *slachte / slachce* (dostępna jest nam ona niestety w odpisie z 1400 roku (zob. O. Blazer 1947: 138). Czyżby ten fakt mógł wskazywać, że

w pierwotnej – niedostępnej nam – wersji wymienione zostało jedynie obce słowo dwa razy jako *slachte* (nie jako celownik lecz po prostu jako wyraz niemiecki w mianowniku!), a w odpisie „poprawiono pośpiesznie” drugi raz jako *slachce*. W następnych odpisach, np. z roku 1430 zjawia się tylko dwa razy regularne „tłumaczone” *slachce* (O. Blazer 1947: 138–139). Interesujące jest też to, że w tym pierwszym odpisie wyraz *slachte* stał po prostu obok łacińskiego *famoso*, a w następnych odpisach jakby próbowano dokładniej uzasadnić jego pojawienie się w tekście dodając po słowie łacińskim „wyjaśniające” również łacińskie wyrażenia *vulgariter* albo *alias* (O. Blazer 1947: 139). To wszystko świadczy chyba, że wyraz odczuwany był w tym czasie (w połowie XIV w.) jako obcy, ale mimo tego szybko adaptował się do systemu języka polskiego i w ciągu kilkunastu lat stał się najważniejszym terminem stanowym tego języka.

2. *Kmieć – szlachta*

Wyraz *kmieć* nie jest wyrazem – jak to twierdzą niektórzy etymolodzy (zestawienie etymologii zob. F. Sławski 1952: II, 279–281; A. Bogucki 1999) – rdzennie słowiańskim, lecz tylko zapożyczeniem do języków słowiańskich, które było konieczne ze względu na pojęcia nowej kultury chrześcijańskiej. Termin został zapożyczony moim zdaniem najpierw do Południowej Słowiańszczyzny z łaciny (W. Boryś 2005: 239) chyba poprzez pośrednictwo jakiejś formy północnych Włoch kontynuującej przekształconą formę łacińską **cometis* i wywodzącej się z klasycznego łacińskiego *comes*, *comitis* oznaczającego ‘towarzysza zwłaszcza panującego lub wodza, osoba należąca do orszaku panującego’ (F. Sławski 1952: 279–281) Wydaje mi się, że termin ten na terenie Słowiańszczyzny miał od początku znaczenie zarówno feudalne jak i religijne: oznaczał zapewne ‘osobę, która była sługą’, tzn. określał ‘poddanego zarówno władcy jak i Boga’. Można to było przecież objaśnić w następujący sposób: a) towarzysz władcy to jego sługa, b) istniejące do dziś w języku polskim wyrażenie ‘sługa Boży’ było ważnym elementem pokazującym religijną zależność człowieka od Boga.

Formy języka południowo-słowiańskiego, mogące być podstawą ekspansji wyrazu do innych języków obszaru Słowiańszczyzny, oznaczały zarówno ‘feudała’ jak i ‘chłopa’: Staro-serbsko-chorwacka forma *kmet* odnosiła się bowiem do ‘bojara’, ‘możnowładcy’, ‘wasala’ a serbsko-chorwackie *kmet* używany był już tylko w znaczeniach ‘chłop, rolnik, sołtys’ itp. (F. Sławski 1952: II. 178–181). Można sobie więc wyobrazić, że wyraz wraz z innymi terminami chrześcijańskimi pochodzącymi z Akwilei rozpowszechnił się na terenie języków słowiańskich; słowo to może za pośrednictwem misji Braci Soluńskich Cyryla i Metodego dotarło w połowie IX wieku na teren Czech i Moraw (ma w tych językach charakter literacki), a stąd do Polski w czasie jej chrystianizacji w X wieku. Inaczej nie można by chyba objaśnić, dlaczego w większości języków słowiańskich nastąpiła zadziwiająca deprecjacja znaczeniowa, ponieważ ‘wielmoża, wysoki urzędnik’ przekształcił się w ‘przedniejszego chłopca’, a potem po prostu w ‘wieśniaka, rolnika’ (F. Sławski 1952: II. 178–181); o tym poniżej. Inne etymologie terminu nie przekonują mnie zarówno ze względów fonetycznych jak też znaczeniowych. Nieprzekonywające są: a) próba objaśnienia pochodzenia terminu jako wyrazu rodzimego (związanego ze rdzeniem

słowiańskim oznaczającym ‘ród’, ‘pień’), b) próba wywiedzenia wyrazu od greckiej formy odnoszącej się do ‘wieśniaka, chłop’a (F. Sławski 1952: II. 178–181). Nie zadawała też modyfikacja słowiańskiej etymologii rodzimej terminu zaproponowana przez historyka A. Boguckiego 1999. Badacz ten zakładał, że wyraz *kmieć* oznaczał pierwotnie ‘człowieka w ogóle’ a następnie zmienił swoje znaczenie i zaczął się odnosić do ‘człowieka sobie bliskiego, towarzysza’ a potem określał ‘człowieka zależnego’, ‘poddanego’. A. Bogucki nie wyjaśnił jednak przyczyn tak niezwykłego rozwoju semantycznego dokonanego na całym obszarze języków słowiańskich? Nie jest przecież zrozumiałe, dlaczego wyraz języka ogólnego, oznaczający po prostu ‘człowieka’, mógł stać się specyficznym terminem odnoszącym się do stosunków feudalnych tych obszarów? Nie zostało też w tej etymologii wyjaśnione, w jaki sposób mógł dokonać się tego rodzaju proces zmiany znaczeniowej (o innych etymologiach zob. też A. Bańcerowski 2000: 726–727, A. Brückner 1989: 239). W języku polskim wyraz znany jest w formie zlatynizowanej *kmeto* od 1246 roku. Dokładną historię znaczenia przedstawił dla polszczyzny bardzo przekonująco A. Bogucki (historia wyrazu zob. A. Bogucki 2001a: 27–29, A. Bańkowski 2000: 726–727) i nie będziemy tu jego wywodów powtarzać. Należy zwrócić uwagę tylko na kilka charakterystycznych momentów użycia wyrazu: a) W Bogurodzicy pojawiło się wyrażenie *Adamie ty Boży kmieciu* świadczące o religijnym wykorzystaniu terminu (nie był to przy tym rutenizm, jak twierdzi A. Bańkowski 2000: 726), a tylko moim zdaniem typowe użycie dla polszczyzny tego czasu. b) W dokumentach ksiąg lat 1284–1347 osoby należące do rycerstwa określane są jako *kmeto noster*. c) Pierwsze wzmianki o kmieciach-chłopach pochodzą z drugiej ćwierci XIII wieku. d) Wyraz przestał być używany w Polsce na oznaczenie rycerstwa około połowy XIV wieku i zaczął być wykorzystywany tylko dla określenia ‘chłopów osiadłych na pełnym gospodarstwie, w przeciwieństwie do zagrodników’ (A. Bogucki 2001a: 27–29):

W języku czeskim, ten dwuznaczny rzeczownik, oznaczający ‘poddanych króla, niezależnie od tego, czy był to chłop, czy wojownik, został dla „wyjaśnienia” pierwszego wariantu znaczenia zastąpiony przez precyzyjnie odnoszący się do baronów królestwa czeskiego termin *šlechta* (pisałem o tym w ostatnim artykule dotyczącym tego terminu T. Czarnecki 2004a: 427). Czyżby w języku polskim powtórzył się proces znany językowi czeskiemu?

Okolo połowy XIV wieku znany już był prawdopodobnie w Polsce termin *szlachta* i chyba znaczenie tego wyrazu spowodowało, że w tym samym czasie słowo *kmieć* zaczęło odnosić się już tylko do poddanych króla – chłopów i powoli – w ciągu lat drugiej połowy tego wieku zanikało używanie tego terminu dla określenia sług królewskich, pochodzących z rycerstwa (o tym też poniżej w części artykułu dotyczącego relacji *włodyka – szlachta* A. Bogucki 1999, 2001a).

3. *Włodyka – szlachta*

Włodyka, (występujący też w formie *władyka*, pochodzącej z czeskiego *vladika* o tej formie zob. J. Siatkowi 1965: 201–203) jest wyrazem, który powstał w czasach słowiańskiej wspólnoty językowej. Można przyjąć, że pierwotne znaczenie terminu,

na terenie, gdzie ukształtował się język polski, odnosiło się do ‘księcia’ (T. Czarniecki 2000: 50–51).

Wyraz ten oznaczał bowiem ‘władcę lub osobę, która rządzi (= ‘władza’) jakimś obszarem’. Bardzo wcześnie jednak musiał termin *włodyka* stracić swoje dawne znaczenie. Wyparte ono zostało przez zapożyczone określenie dla ‘władcy’: *ksiądz* a potem przez derywat tego ostatniego wyrazu: *książę*.

W ten sposób *włodyka* mógł stać się tylko ‘dobrze urodzonym, tym, który włada nadaną ziemią przez władcę-księcia’ (ten odcień znaczeniowy wraz z formą *a* rozwinął się chyba pod wpływem czeskim, bowiem takie znaczenie jest zaświadczone w Czechach wcześniej niż w Polsce).

Na przełomie XII i XIII w. *włodyka* był zapewne jeszcze terminem jednoznacznym, był określeniem grupy *nobilis* ‘wojowników rodowych’; już jednak w drugiej połowie XIII wieku wystąpiły tendencje do rozszerzenia zakresu użycia tego wyrazu i uogólnienia jego znaczenia jako *miles*, tzn. jako ‘wojownik-rycerz średniowieczny’ niezależnie od pochodzenia (tzn. zarówno jako *nobilis* – wojownik rodowy jak i jako *ignobilis* – wojownik szeregowy). W czasach rozdrobnienia feudalnego jednego i drugiego rodzaju wojownicy dostawali od swych książąt na mocy prawa ziemie i inne przywileje. Inaczej mówiąc: tak rozumianych *włodyków* obowiązywało prawo - *ius militare*, tzn. *prawo władcze* i objęło to prawo zarówno wojowników ‘odpowiednio urodzonych’ jak i grupy tych ludzi ‘poza zasięgiem odpowiedniego urodzenia’.

Tak pojmowane znaczenie terminu *włodyka* dotrwało aż do połowy XIV wieku. Król Kazimierz Wielki uporządkował jednak status prawny ‘średniowiecznego rycerstwa’ ówczesnej Polski. *Włodycy* – *militia* ‘grupa społeczna z powinnością służby wojskowej’ określani zostali w Statutach wydanych przez króla odrębnie dla Wielkopolski i dla Małopolski: a) W Wielkopolsce określone zostały prawa dla jednej jednolitej grupy *włodyków*, za zabicie rycerza z tej grupy obowiązywała główszczyzna w wysokości 30 marek. b) W Małopolsce ustalone zostały przez króla aż trzy grupy społeczne z powinnością służby wojskowej. W Kodeksie nie wymieniona została ogólna nazwa dla tych grup, ale ponieważ termin *włodyka* był wcześniej określeniem dla ‘średniowiecznego wojownika’, król nie wymienił tej polskiej nazwy, zadawałając się łacińskim terminem *miles*. Te trzy grupy *włodyków* rozróżniane były w Kodeksie według wielkości główszczyzny: za zabicie przedstawiciela pierwszej grupy ‘wojownika-mileśa’ określonego po łacinie jako *miles versus famosus* i nazwanego nowym terminem *slachte* obowiązywała stawka 60 marek, przedstawiciel drugiej grupy – tzw. *scartabellus* „wyceniony” został dużo niżej, za jego zabicie musiało się płacić 30 marek, a najniższą główszczyzną – tylko 15 marek ustalona została za zabicie przedstawiciela trzeciej grupy ‘rycerza pomocniczego, pochodzącego z warstwy sołtysów – chłopów’, wymienionego w Kodeksie za pomocą połączenia dwóch łacińskich słów *sculteto et kmetone* (T. Czarniecki 2000: 50–61).

Aby zrozumieć rozwój relacji znaczeniowych między oboma terminami – starym określeniem *włodyka* i nową nazwą *szlachta*, trzeba spróbować precyzyjnie wyjaśnić, do jakich grup *włodyków* odnosiły się łacińskie wyrażenia *sculteto et kmetone*, *scartabellus* / *miles famosus* (ten ostatni „specjalnie” wyróżniony dodatkowym

niemieckim określeniem *slachte*). W tej kwestii do dzisiejszego dnia istnieją niejednolite poglądy badaczy-historyków. A oto mój terażniejszy pogląd na ten temat:

1) *Miles versus famosus* można by zinterpretować, jeśli się chciało wyrazić w języku staropolskim XIV wieku, jako wyrażenie ‘najprzedniejszy mąż - wojownik’, tzn. jako ‘najbardziej znaczącego’ *włodykę* w tej grupie społecznej; dodatkowe niemieckie *slachte* podkreślałoby przy tym jego ‘najlepsze’ pochodzenie i ‘największy’ status feudalny tej grupy odróżniający się od innych *włodyków*. Nasuwałby się tu wniosek, że łacińskie określenie *versus famosus* i dodatkowe niemieckie *slachte* to w sumie precyzyjne wyjaśnienie znaczenia łacińskiej grupy *vir feodalis* (odnoszącej się do określenia ‘poddanego króla z znakomitego rodu) + szczególne wyróżnienie przedstawiciela tej grupy spośród innych ‘wojowników-władków’ (por. paralelnie czeskie *slavutny rytier* – polskie *slawetny rycerz* (o tym przeciwstawieniu zob. A. Bogucki 2001a: 148–149). Można by powiedzieć, że chodzi tu o kogoś, kto na Zachodzie Europy (przede wszystkim w Niemczech) nazywany był po 1350 roku *Uradel* ‘szlachcic według urodzenia i pochodzenia nieprzeciętny od niepamiętnych czasów’.

2) Łacińskie *scartabellus* to niewątpliwie także przedstawiciel grupy wojowników średniowiecznych. Rację mają więc badacze, którzy utożsamiają ten termin z *władyką*. Należy być chyba jednak ostrożnym i nie przypisywać temu ostatniemu staropolskiemu terminowi tego odcienia znaczeniowego, jaki miał ten wyraz na początku XV wieku. W latach 1368–1370, tzn. w czasie powstawania dokumentu króla Kazimierza Wielkiego łaciński *scartabellus* odpowiadał bowiem dokładnie niemieckiemu wyrazowi *Briefadel* (w tej kwestii zob. A. Brückner 1974: 358). Znały jest fakt, że po 1350 roku cesarz Karol IV powołał do życia w Cesarstwie Niemieckim instytucję ‘nobilizacji szlacheckiej’, a w 1360 roku odbył się na dworze cesarskim pierwszy akt tak rozumianego ‘wywyższenia społecznego’. Czyżby król Kazimierz Wielki chciał, aby powstała tego rodzaju polska ‘instytucja szlachecka’? A może tylko ten rodzaj *włodyki* został tu przyrównany do „nowej instytucji” szlacheckiej Zachodu? W każdym razie ten termin zarezerwowany został dla drugiej – dużo niższej niż pierwsza – grupy *włodyków* (za zabicie tego rodzaju przedstawiciela miano przecież płacić dwa razy niższą główszczyznę A. Bogucki 1997: 199).

3) Trzecią grupę średniowiecznych wojowników, określaną dokładnie kilkoma łacińskimi terminami *militii creato de sculteto et kmetone* tworzyły, jak to wyraził się A. Bogucki, *osoby nobilitowane, „uczynione włodykami”* (A. Bogucki 2004: 25). W każdym razie miała ta grupa także należeć do wojowników średniowiecznych – *włodyków*. Moim zdaniem mogła więc tego rodzaju grupa odpowiadać statusowi niemieckiego terminu *Kriegsadel* (czyli średniowiecznych wojowników powoływanych do walki przez władcę)

Z tego wynikałoby, że „trypartycję” *włodyków*, dokonaną (czy też tylko postulowaną?) przez króla Kazimierza Wielkiego w jego Kodeksie Małopolskim nie należy chyba utożsamiać z próbą podziału stanowego średniowiecznego rycerstwa, paralelnego do tego, jakiego usiłowano dokonać w Czechach, gdzie dopiero w XV w. powstały dwa odrębne prawnie stany – dwie grupy *šlechty*: ‘panowie’ i ‘władcy’:

1) W kodeksie króla Kazimierza Wielkiego chodziło przede wszystkim o podział na trzy rodzaje *władyków*, a nie o stworzenie dwóch stanów z jednego: oddzielnego dla panów małopolskich i dla innej ‘szlachty’.

2) Inna też była w obu wypadkach zasada podziału ‘średniowiecznego stanu rycerskiego’: W kodeksie obowiązywać miała zasada gradacji wojowników średniowiecznych (*slachte* to grupa ‘rodowa’; *włodycy* / *scartabelli* to osoby mogące się dostać na skutek nobilitacji króla do tej grupy, a trzeci wymieniony rodzaj średniowiecznego rycerstwa to ‘wojownicy nie-rodowi’ /dawni ‘szeregowi’/, jacy należeli od dawna i należeć mogli do *władyków*, jeżeli zechciał tylko król). Dlatego też słusznie sądzi A. Bogucki, że wojownicy średniowieczni Małopolski bez dodatkowej charakterystyki ich pochodzenia i statusu (tak jak dla grupy *slachte*) byli przede wszystkim „*władykami* pospolitymi” (A. Bogucki 2004: 29). Natomiast *włodycy* Czech dużo liczniejsi, niż im odpowiadający w Małopolsce *włodycy* (lub *władycy*), obejmowali dużo więcej rodzajów wojowników średniowiecznych tego kraju niż w Polsce. Inna była więc linia podziału *panów* i *władyków* czeskich i małopolskich. I to też przemawia, że w Małopolsce nie chodziło wcale o podział wojowników średniowiecznych na dwa odrębnie prawnie stany.

3) Zatem akt trypartycji *włodyków* w Kodeksie króla Kazimierza Wielkiego był naszym zdaniem przede wszystkim wyróżnieniem szczególnego statusu pierwszej ich grupy. Król Kazimierz Wielki był przecież za ujednoczeniem ‘średniowiecznego stanu rycerskiego’ i nie wydzielaniem prawnej grupy *panów* (podobnie jak jego siostrzeniec Ludwik Węgierski na Węgrzech, który dokonał zrównania ‘szlachty węgierskiej’, oraz cesarz Karol IV, którego próby ujednoczenia ‘szlachty czeskiej’ jednak nie powiodły się na sejmie w Pradze w 1351 r. (T. Czarnecki 2000: 56–57) Podział *włodyków* króla Kazimierza Wielkiego był więc tylko „swoistą próbą”, a do tego „eksperymentem” dostosowanym do potrzeb ówczesnego czasu, oraz powziętym dla rozwiązania problemu (mającego z pewnością charakter „kompromisowy”) trudnego precyzyjnego określenia ‘stanu średniowiecznych wojowników Polski’. Z tego też względu tego rodzaju podział nie mógł (na razie?) „dobrze zorganizować” wojowników średniowiecznych według zasady rodowej.

4) Nic więc dziwnego, że mimo wyróżnienia w szczególny sposób statusu nazywania *szlachta*, termin *władyka* pozostał dalej określeniem średniowiecznych wojowników. Zasada kształtowania stanowego według pochodzenia spowodowała jednak, że grupa średniowiecznych wojowników określanych dalej tym terminem zaczęła się w przeciągu czasu powoli zmniejszać.

Reasumując opis tych wszystkich uwarunkowań przeprowadzenia wyżej wspomnianej repartycji wojowników średniowiecznych, sądzę, że *włodycy* początku XV wieku obejmowali w Małopolsce osoby, należące według Kodeksu Kazimierza Wielkiego do dwóch ostatnich grup, ale pomniejszone o tych „średniowiecznych wojowników”, którzy w międzyczasie na skutek ‘nagany’ dostali się do stanu społecznego określanego w tym czasie już jako *szlachta*’.

W późniejszym czasie słowo *włodyka* było już używane coraz rzadziej i w końcu (XVI w.) wyraz ten stał się niepotrzebny i jako archaizm terminologiczny przestał być wykorzystywany. Jest to zrozumiałe: został on na terenie całej Polski zastąpiony przez inny termin – właśnie przez wyraz *szlachta*. Nie powstały, jak w Cze-

chach, dwie grupy prawne ‘wyższa i niższa szlachta’, tylko wykształciła się ‘jedna jednolita szlachta’. Proces zastępowania jednego terminu przez drugi trwał od początku pojawienia się wyrazu *szlachta* w języku polskim gdzieś do lat drugiej połowy XV wieku (T. Czarnecki 2000: 57).

Sądzę, że najszybciej chciała przyjąć nowy termin Małopolska; ale tu mimo tego faktu jeszcze przez kilkadziesiąt lat rozróżniano terminologicznie wyrazy *włodyka* i *szlachta*. W Wielkopolsce i na Mazowszu jeszcze przez długi czas (właśnie chyba jeszcze w 15 w.), stary termin *włodyka* i nowy *szlachta* były w obiegu równorzędne, a zwyciężył w połowie tego wieku oficjalny nowy termin, dlatego tylko, ponieważ odzwierciedlał obowiązujące od 1350 zasady ‘stanu rycerskiego’ średniowiecznej Polski – pochodzenie rodowe, a nie oddawał starych zasad - „wojowania dla władcy kraju”.

Termin *szlachta* według źródła jego pochodzenia wskazywał bowiem „z niemiecka” zarówno na „niezależność” (< niemieckiego *slehte* (*herren*) – tzn. na „wolność i równość (o tym, że wyraz *slachte* odnosił się też do ;równego człowieka’ pisałem już wcześniej: T. Czarnecki 2000: 49, 59)”; w przeciwieństwie do określenia innego stanu ‘chłopów’-, jak i na „odpowiednie pochodzenie” (< niemieckiego *geslehte*); termin *włodyka*, choć pradawny wyraz słowiański (i mimo tego w Polsce zastępowany, jak inne „wyrazy rządzenia” /*władca, władać*/ przez czeskie formę z *a* - jako *władyka* J. Siatkowskiej 1965) stał się zbędny, bo nie odzwierciedlał tych wymienionych wyżej dwóch przymiotów stanowych, a wyrażał stosunki feudalne już nieistotne dla czasu jego używania.

4. *Pan – szlachta*

Wyraz *pan* to termin, który nie jest ani starym tworem słowiańskim, ani swoistym skrótem wcześniejszego terminu *żupan*, tylko jak wiele polskich słów średniowiecznych, jest zapożyczeniem do języka polskiego.

O etymologii tego terminu pisałem już kilkakrotnie (T. Czarnecki 2005: 109–121) i tu tylko w krótkim schemacie mogę powtórzyć swoje wywody, które nie zmieniły się od czasu napisania ostatniego artykułu na ten temat; schemat ten łączy przy tym w swoisty sposób staropolskie terminy *pan* i *żupan*: *pan* < czeskie *pán* / *hpán* < średnio-wysoko-niemieckiego *gespan* / *gespân* ‘towarzysz’, oddającego w tekstach niemieckich łacińskie wyrazy ‘*compan*’, ‘*compagnon*’, ‘*collega*’, ‘*comes*’ < *span* ‘ts.’ < słoweńskiego *špan* < słowiańskiego **šьpanъ* (> *żupan*) < średnio-tureckiego *šupan* < tureckiego **čupan* (T. Czarnecki 2005: 122).

Powyższy schemat pokazuje, że:

1) *pan* i *żupan* przyszły różnymi drogami do Słowiańszczyzny i wywodzą się z jednego źródła (tureckiego?);

2) forma wyrazu języka polskiego *pan* musiała mieć ścisły związek z czeskim słowem *pán* / *hpán* (T. Czarnecki 2005: 122–123).

Historię użycia tego średniowiecznego terminu w Polsce można zaś przejąć od historyka A. Boguckiego na podstawie jego kilku prac, w których ten uczony dokładnie i precyzyjnie zestawiał występowanie obu związanych ze sobą wyrazów *żupan* i *pan*, dokonując tego w sposób przekonywający zarówno dla języka polskiego jak i czeskiego (A. Bogucki 2001a: 56–60). W niniejszym artykule skrótkowo podaję

tę historię, oczywiście jednak inaczej interpretując pochodzenie i wzajemny stosunek tych obu terminów:

Termin *pan* / *pán* pojawił się dopiero wtedy (w języku czeskim ok. 1250 r. – A. Bogucki 2001a: 51, w języku polskim w 1257 r. – A. Bogucki 2001a: 41), kiedy podobny do niego fonetycznie i bardzo bliski znaczeniowo *župan* wyszedł z użycia (w polskich tekstach 1264 r. – A. Bogucki 2001a: 50) i w czeskich w 1285 r. A. Bogucki 2001a: 34). Z tego bardzo „podobnego” czasu zaświadczeń terminów wynikałoby, że dwa wyrazy wspólne co do pochodzenia *župan* i *hpán* / *pán* spotkały się w języku czeskim. Nie jest więc czeski / polski *pán* / *pan* skrótem dłuższego *župana*, a tylko zastąpił, między innymi, że był krótszy i do tego podobny, ten ostatni wyraz. Wspólne dla obu terminów było odniesienie do łacińskiego *comesa* i to spowodowało, że terminologia średniowieczna mogła być kontynuowana. Oba terminy były wyrazami formalnie i znaczeniowo podobnymi, a krótszy *pan*, jak na to wskazują bardzo wczesne poświadczenia języka polskiego (1275 r.), wzbogacał oddawanie łacińskiego *comesa* podając bardziej dokładną charakterystykę ‘urzędnika dworskiego, np. *pan bobrowy*, *pan strożny* (A. Bogucki 2001a: 46). Bardzo szybko, najpierw w czeskim, a potem w polskim pod wpływem łacińskiego *dominus*, wypierającego z użycia wyraz *comes*, a także znanego i rozpowszechnionego niemieckiego *herr* uzyskał *pán* / *pan* status najważniejszego terminu, wskazującego na podobne osobliwości ustroju społecznego w okresie Średniowiecza w Czechach i w Polsce (T. Czarnecki 2005: 121–122)

Tak więc w Polsce dla oznaczania najznamienitszej grupy *miles – nobiles*, mających duże znaczenie, zasiadających bowiem na urządach nadawanych przez księcia, a potem przez króla, zaczął się upowszechniać w drugiej połowie XIII wieku termin *panowie*. *Panowie* znani byli szczególnie w Małopolsce (por. określenie *pan krakowski* w znaczeniu ‘kasztelan krakowski’) i stali się tam z czasem najważniejszą warstwą *szlachty*, choć nigdy nie osiągnęli, tak jak w Czechach, osobnego statusu prawnego. Na użycie terminu *pan* oddziaływała już bowiem w XIV w. nazwa najważniejszego stanu Polski – *szlachta*: 1) Znane stało się z czasem połączenie łącznikowe *panowie i szlachta*, przeciwstawiające znaczenia tych dwóch terminów (*pana* i *szlachcica*): *Panowie* byli tu terminem nadrzędnym, byli określeniem ‘szlachty wyższej’, której nigdy w sensie prawnym, jako odrębnego stanu w Polsce nie było; drugi wyraz zaś oznaczała w tym połączeniu ‘szlachtę drobną, pospolitą’ (więc nie znaczącą tyle, co ‘warstwa panów’). 2) Interesujące było też staropolskie połączenie *panowie szlachta*, które nie odnosiło się do *panów*, jako do najznamienitszej części stanu *szlacheckiego*, lecz dotyczyło „tytułu” całej szlachty. Każdy *szlachcic* mógł być tytułowany od okresu staropolskiego (zapewne już od końca XIV w.) właśnie jako *pan*. Określenia typu *pan szlachta* / *panowie szlachta*, *pan szlachcic* / *panowie szlachcice* były szeroko rozpowszechnione, stały się bardzo popularne i były bardzo często używane, a niekiedy też nadużywane na przestrzeni dziejów Pierwszej Rzeczypospolitej.

Skąd powstała tak wielka „tytułomania” polskiej szlachty? (Bańkowski 2000: II 491) Zdziałał tu bez wątpienia wpływ języka czeskiego, gdzie wyrażenia typu *pán šlechta* / *pány šlechta* / *pány šlechtice* / *pán šlechtic* były bardzo modne w okresie Średniowiecza, a także i w okresie późniejszym. Czeskie i polskie określenia powta-

rzały bowiem strukturę źródła terminu *šlechta / szlachta* – niemieckiej grupy wyrazowej *slehte herren*. Sądzę, że wielokrotne i długo-czasowe naśladowanie niemieckiego wyrażenia w języku czeskim i polskim, to jeszcze jeden dowód na to, że etymologia wywodząca termin *šlechta / szlachta* z niemieckiego źródła *slehte herren* była jedynie słuszna i że należałoby raz na zawsze odrzucić hipotezę, że podstawą dla utworzenia terminu w Czechach i w Polsce była rodzina wyrazów *slah-ta / slahte / slehte / geslehte* (choć to ostatnie słowo, jak już o tym pisałem, odegrało dużą rolę w kształtowaniu się znaczeń tego terminu).

Ponieważ szlachta odegrała wielką rolę w historii Polski i była najważniejszą częścią polskiej społeczności, nic dziwnego, że wyraz *pan* i jego derywaty (*pani, panie, panowie, państwo*) zaczęły w późniejszych wiekach pod wpływem terminu *szlachta* być używane jako wyrażenia grzecznościowe w zwracaniu się do każdej osoby, nie tylko do poszczególnego szlachcica czy też szlachcianki (Bańkowski 2000: II 491–492) I to był bez wątpienia jeszcze jeden efekt (chyba jednak ten ostatni?) oddziaływania terminu *szlachta* na używanie wyrazu *pan*. Dziś już w Polsce nie ma *szlachty* (ten stan został zniesiony w Konstytucji II Rzeczypospolitej); termin ten ma już charakter tylko historyczny, a polski język „wyróżnia się” mimo wszystko wśród innych języków „panowaniem gramatycznym”, tzn. uprzejmościowym stylem zwracania się do osób, odzwierciedlającym dawne cechy kultury szlacheckiej.

5. Rycerz – szlachta

Na przełomie XII i XIII w. na Zachodzie Europy modnym terminem dla pasowanego wojownika średniowiecznego pochodzącego z *nobiles* stał się francuski *chevalier*, średnio-dolno-niemiecki *riddere* i średnio-wysoko-niemiecki *ritter*. Ten to termin przywędrował nieco później do Polski jako staropolski *rycerz / rycierz*. Nie wiemy, kiedy obie formy wyrazu (w 1441 r. pod wpływem czeskim pojawia się też jednorazowy *rzycierz*) przyszyły do Polski; najwcześniejsze ich zapisy pojawiają się dopiero w XIV i XV w. (1338: *rycerzyk*, 1399: *rycierz*, SS – XV w. *rycerz*); mogą one wskazywać na źródła śrwn. *rittaere* lub śrwn. *ritaere*, przy czym *rycierz* chyba został zapożyczony wprost z niemieckiego (o formie nie wspomina już *Słownik Staropolski*, cytują ją jednak Materiały Kartoteki tego Słownika; wspomina o tej formie W. Kaestner w swej pracy o zapożyczeniach niemieckich w języku polskim, a w XVI w. derywat *rycierski* pojawia się u Krowickiego), a *rycerz* ze względu na *c* poprzez język czeski (co nie jest przekształceniem pod wpływem *pancerz, kacierz*, a specyficznym rozwojem zwarto-szczelinowej *ć > c* w dialektach Moraw). Obie formy (także ich liczba mnoga *rycerze / *rycierze* oraz derywaty *rycerstwo / *rycierstwo*), będące w użyciu zapewne od przełomu XIII/XIV w. oznaczały początkowo tylko wybranego ‘pasowanego’ *milesa*, ale bardzo szybko zaczęły być używane z odcieniem *nobilis* (przede wszystkim jako przymiot *panów*: *rycerz = baro*, ale niekiedy też i *włodyków*: *rycerz = nobilis* – świadczy o tym właśnie wczesny derywat *rycerzyk*, który można tylko tak interpretować).

O etymologii polskiego terminu *rycerz* pisałem, tak jak wyżej, w pierwszym artykule (T. Czarniecki 1999: 128–129), proponującym nową etymologię *szlachty*. Dziś na temat pochodzenia tego terminu mogę jeszcze dodać kilka uwag:

1) Zapożyczenie polskiego terminu miało charakter złożony; było to zatem tzw. zapożyczenie wielorakie (w niemieckim na to jest termin: *mehrfache Entlehnung*). Oznaczało tego typu zapożyczenie, że wyraz na przestrzeni krótkiego czasu (100 lat) przywędrował z Niemiec przez Czechy do Polski w różnych formach i dopiero w tym ostatnim kraju rozstrzygnięto, jak ma brzmieć jego postać fonetyczna. Ostatecznie zwyciężyła postać *rycerz*, niewątpliwie czeskiego pochodzenia, choć w Czechach była tego rodzaju odmiana niezbyt popularna. Sądzę, że o tym zdecydowała okrężna droga przejścia tej formy terminu: z Czech przez Morawy i Śląsk do Polski.

2) Nie do przyjęcia jest natomiast przypuszczenie, że najwcześniejszą formą w Polsce był wyraz brzmiący z niemiecka *ryter* (o tym A. Bogucki 2001a: 80; o formie *ryter* pisze też: K. Rymut 1997: 281–288), który został następnie spolszczony i zamienił się w dzisiejszą postać *rycerz*. Taka forma niemiecka była rzeczywiście możliwa, ale była to w tym przypadku tylko niemiecka nazwa zamku, a miejscowość, gdzie stał ten zamek, do dziś nazywa się *Rytro*. Po za tym forma ta miała w swej strukturze tylko jedno *t*; w niemieckim języku na początku XIV w. wymawiano jeszcze tzw. samogłoski podwójne, więc *tt* (< niemieckiego *ritter*) musiałyby więc brzmieć w polszczyźnie jako podwójne *tt* (jak np. w dzisiejszym wyrazie *motto*). Chodziło zatem w tym przypadku nie o pożyczkę ustną, a o tzw. efemeryczne zapożyczenie pisemne, które nie miało nic wspólnego z przejściem ważnego terminu średniowiecznej Polski.

3) Także sporadyczna forma *rzycierz* (napisana raz w literackim tekście pod wpływem czeskim) nie świadczy o tym, że zapożyczenie było bardzo wczesne (na przełomie XII i XIII w.). W tym to bowiem czasie formę *řitieř* musiał mieć jako zapożyczenie język czeski, ale źródłem tej odmiany było zapewne jeszcze niemieckie *řitaere* ‘jeździec’, bo modny twór *rittare*, *ritter* nie był jeszcze rozpowszechniony na terenie górnio-niemieckiego, skąd niewątpliwie musiał zostać zapożyczony wyraz ten do Czech (T. Czarnecki 1999: 128–129).

4) Nadal dla językoznawców jest zastanawiające, czy istniała w języku polskim forma *rycierz*. Kazimierz K. Rymut 1997: 281–288 przypuszcza że była ona możliwa, ale obok oboczności *rycerz* (a o tej to formie nie wspominają wcześniejsze badania językoznawców). W. Kaestner (cytowany według pracy T. Czarnecki 1999: 128) w swej pracy o zapożyczeniach niemieckich w języku polskim przyjmuje jednak tę formę: staropolskie *ci* (staropolskie zapisy *cye* / *czye* nie są jednak jednoznaczne i można je czytać jako składowe części form *rycierz*, *rycerz* i *rycerz*. Najszym zdaniem taka forma *rycierz* była możliwa, oddawała ona bowiem dokładnie fonetyczne osobliwości czeskiej postaci *řitieř*. M. Basaj 1966: 70 w swoim studium o języku pism Krowickiego XVI w. podaje przy tym formę przymiotnika *rycierski*. Reasumując, jeżeli taka forma została zapożyczona, to chyba wirtualnie do języka literatury XV w., będącego pod wpływem czeskim.

5) Najczęstszą formą przejętą do języka polskiego jest *rycerz*; obok tej postaci w XI i XVI w. pojawia się sporadyczne *rycyrz* (K. Rymut 1997: 281–288), powstałe w języku polskim na skutek oboczności morfologicznej *-erz* / *-yrz*). Skąd powstały takie niezwykle formy z *c*? Na to pytanie nie ma zadawalającej odpowiedzi językoznawców. Czeskie *řycieř*, mogące być źródłem tej formy polskiej jest sporadyczne i w dzisiejszym języku nie jest już używane (ogólnie postacią czeską jest dzisiejsze

rytír). Nasuwają się dwa rozwiązania: a) Czeskie gwary średniowiecznych Moraw „rozwinęły” inaczej spółgłoski zwarto-szczelinowe (afrykaty): Z miękkiego *ti* (podobnie brzmiące jak ówczesne polskie *ć* powstało półmiękkie *c'* (może odzwierciedla to forma czeska?) i stąd w dzisiejszej polszczyźnie twarde *c* (T. Czarnecki 1999: 128–129). Myślę, że droga przejścia ustnego czeskiej formy *rycieř*–na początku XIV wieku przez Morawy na Śląsk i do Krakowa była całkiem realna (o tym już wyżej). b) Mogła powstać dysymilacja *ryczarz* > *rycerz*. Skąd jednak powstałaby w języku czeskim forma *ryczieř*? Czyżby z „bardzo” dokładnego przyjęcia niemieckiego *rittaere*, tzn. z zastąpienia niemieckiego – *tt* *aere* czeskim *tt* + typową końcówką *-ieř*? W języku czeskim mogłoby chyba powstać „przekształcenie” *tite* > *tće* > *cze* (tę zmianę oznaczyłem dla zrozumienia polskimi znakami graficznymi *tt* *ć* *cz*). Za takim rozwiązaniem przemawiałaby przy tym etymologia wyrazu, bo źródłem bardzo popularnego terminu czeskiego i polskiego musiało być „modne” niemieckie *rittaere* a nie „stare” *rítaere*! W każdym razie w tym przypadku musiałyby termin zostać przejęty drogą ustną: z Czech też przez Śląsk!

Tak czy owak forma *rycerz* zjawiała się w języku polskim na pewno już na początku XIV w., zapewne pod wpływem rządów Wacława króla Czech. Już bowiem w r. 1333 znana jest nazwa osobowa *Rycerz* (K. Rymut 1997) a w 1338 pojawia się „zdrobnienie” tej formy *Rycerzyk* (T. Czarnecki 1999: 128–129). Dużo wcześniej musiał być więc znany i powszechnie używany rzeczownik pospolity *rycerz*.

Słusznie więc sądzi A. Bogucki (2001a: 81), że pojawił się ten termin w znaczeniu ‘wojownik pasowany’ (oddawany był bowiem przez łacińskiego *milesa*); potem jednak właśnie pod wpływem semantyki wyrazu *szlachta* rozwinęły się inne znaczenia tego słowa A. Bogucki 2001a: 81):

1) W XV w. *rycerz* oznacza sporadycznie ‘bohatera, męznego wojownika’ ze stanu szlacheckiego.

2) Raz jeden w XV w. *rycerz* tłumaczy łaciński wyraz *baro*. A. Bogucki 1996: 182 przypuszcza, że tłumacz zastosował taki odpowiednik polski zamiast innego terminu *pan*.

Ale chyba takie znaczenie *rycerza* było jednak w tym czasie już możliwe. Świadczy o tym mimo wszystko pośrednio derywat *rycerstwo*, używany właśnie w tym odcieniu znaczeniowym. Fragment tekstu Ludwika Węgierskiego do polskiej ‘szlachty z r. 1374 (przetłumaczony niestety na język polski dopiero w XV w. – w czasie, gdy wyraz *ślachta* / *szlachta* używany był już powszechnie jako termin dla utworzonego stanu) brzmi przecież (cytowany za T. Czarneckim 1999: 133): *dlatego my, Ludwik z łaski Bożej węgierski, polski (...) król (...) na tośmy się obietnicami (...) i przywilejami naszymi szlachcie Królestwa Polskiego zobowiązali, że po zejściu naszym z tego świata potomstwo nasze męzczyńskiej płci (...) mają mieć ...* Potem za zwoleniem *rycerstwa* i *panów szlachty* (...) (T. Czarnecki 1999: 133). W tekście tym występują dwa odcienie znaczeniowe *szlachty* tego wyrazu: najpierw jako terminu ogólnego (już chyba dla podkreślenia ‘zrównania’ grup powstającego stanu), a potem stojącego obok *rycerstwa* i jakby uzupełniającego treściowo ten ostatni termin. Dostrzegł ten fakt już K. Szajnocha 1969 w swym dziele o Jadwidze i Jagielle i wysnuł wniosek, że *szlachta* jest w tym czasie wyrazem znaczeniowo podporządkowanym *rycerzom*, *rycerstwu*: oznacza niższy “stopień porządku społecznego”

w stosunku do tej grupy, tzn. ‘rycerze’ to wyróżniający się przedstawiciele tego stanu - ‘panowie królestwa’ w przeciwieństwie do ‘prostej szlachty’ (T. Czarnecki 1999: 133). Poza tym derywat rycerstwo tłumaczy w XV w. właśnie łacińskie terminy: *milites / barones / strennitas*, co w ówczesnym języku polskim odpowiadałoby wyrażeniom ‘rycerze’, ‘urzędnicy dworscy’, ‘ludzie stanu *szlachetnego*’.

3) Raz jeden użyty został termin rycerz w tekstach XV w. dla objaśnienia ‘niższej szlachty’. Zaświadczenie z r. 1410 brzmi bowiem: *riczerzy albo panosza*. Chodziło tu zapewne o „doraźne” zastosowanie tego rodzaju terminu pod wpływem czeskim (T. Czarnecki według *Kartoteki Słownika Staropolskiego* 1953).

4) W późniejszych czasach (od XVI w.) *rycerz* oznacza przede wszystkim ‘żołnierza na koniu ze stanu szlacheckiego’; sporadycznie pojawia się też w znaczeniach ‘goniec w szachach’ (też XVI w.), ‘rycerz Zakonu Krzyżackiego (XVI w.)’. W dzisiejszym języku jest to słowo terminem historycznym, używanym chętnie dla podkreślenia charakteru ‘średniowiecznego wojownika’; poza tym historycy bardzo często łączą ten termin (oraz jego derywat rycerstwo) właśnie z wyrazem *szlachta* w złożeniu typu *rycerz-szlachcic / rycerz-szlachta / rycerze-szlachta / rycerstwo-szlachta*. Derywaty tego terminu od XV w. do chwili obecnej odnoszą się bowiem do określenia tego stanu: *szlachta* = *rycerstwo* = *stan rycerski* = *stan szlachecki* (materiał dla znaczeń staropolskiego terminu *rycerz*, opracowany przez T. Czarneckiego na podstawie słowników języka polskiego; został po raz pierwszy zaprezentowany w jego pracy studenckiej (tzw. pracy został po raz pierwszy zaprezentowany w jego pracy studenckiej (tzw. pracy rocznej) napisanej podczas studiów w Lipsku w r. 1965: T. Czarnecki 1966 – maszynopis pracy znajduje się u autora tego artykułu).

6. Wnioski

W niniejszym artykule opisane zostały relacje semantyczne wyrazu *szlachta*, wskazującego na osobliwości polskiego feudalizmu do pokrewnych mu znaczeniowo średniowiecznych słów *kmieć / włodyka / pan / rycerz*. Zostały przy tym uzupełnione wyjaśnienia etymologii wszystkich wyżej wymienionych terminów. Autor artykułu scharakteryzował przede wszystkim możliwy wpływ użycia terminu *szlachta* na rozwój znaczenia wyrazów *kmieć / włodyka / pan rycerz*:

1) W artykule wskazano na dalsze argumenty, dowodzące, że etymologia szlachty zaproponowana wcześniej i wywodząca wyraz ten z niemieckiego *slehte herren* jest słuszna.

2) Termin *kmieć* to zapożyczenie wędrowne języków słowiańskich z łacińskiego *comes, comitis*, przejęte ze specyficznym znaczeniem ‘poddany Boga’, które w średniowiecznej polszczyźnie przestało być używane dla określenia ‘poddanego, pochodzącego z rodów’ i ograniczyło się do oznaczania ‘poddanych-chłopów’.

3) Wyraz *włodyka*, jako określenie ‘wojownika średniowiecznego’ pod wpływem znaczeń nowego terminu szlachty na krótko stosowany był dla określania ‘niepełnowartościowego szlachcica’ XV w., a potem przestał być używany, jako „termin zbędny” tego języka.

4) Termin *pan* na skutek działania znaczeń wyrazu *szlachta* stał się określeniem ‘najważniejszej części tego stanu, ale równocześnie stosowany był jako ‘tytuł’ każ-

dego szlachcica i w końcu zaczął być wykorzystywany jako forma zwracania się do ludzi, niezależnie od ich przynależności stanowej.

5) Wyraz *rycerz*, wcześniej zapożyczony niż termin szlachta, na skutek przejęcia tego ostatniego słowa zmienił 'nieco' i 'sprecyzował swoje pierwotne znaczenia: Obok 'średniowiecznego wojownika pasowanego' zaczął oznaczać z jednej strony 'szlachcica na koniu', walecznego szlachcica – bohatera, a z drugiej strony wskazywał sporadycznie na najważniejszą część szlachty – urzędników dworu.

7. W sprawie naukowej etymologii terminu *szlachta*

Niniejsze rozważania stanowią próbę podsumowania badań autora artykułu nad naukową, tzn. językoznawczo-historyczną, etymologią polskiego terminu *szlachta*. Artykuł ten nawiązuje do pierwszej większej rozprawy autora na ten sam temat, która ukazała się przed laty w *Studia Germanistica Gedaniensia* 7 (T. Czarnecki 1999) i którą to publikację przyjął do druku Prof. Dr. hab. Marek Jaroszewski, ówczesny redaktor Tomu 7 wyżej wymienionego czasopisma germanistycznego. Tego rodzaju „dokończenie badań etymologicznych” dotyczących terminu *szlachta* właśnie na stronach Księgi Pamiątkowej dla Prof. Dr hab. Marka Jaroszewskiego z okazji Jego 65 rocznicy urodzin nie jest przypadkowe. Publikując swą pracę autor niniejszego artykułu pragnie w ten sposób wyrazić szacunek dla dokonań literaturoznawczych i kulturoznawczych Dostojnego Jubilata, a ponadto podziękować Mu za wieloletnią współpracę naukową i dydaktyczną, jaka istniała między Nim i Jego kolegami z Instytutów Germanistyki w Warszawie i Filologii Germańskiej w Gdańsku w latach 1967–2008.

1. Pochodzenie polskiego terminu *szlachta* było już, jak wiadomo, wielokrotnie przedmiotem badań zarówno językoznawców jak i historyków (zob. T. Czarnecki 1999: 113). Mimo wielu dyskusji toczonych na ten temat nie udało się naukowcom do dziś zaproponować jasnej i przekonującej etymologii terminu: Nie przekonują bowiem dotychczasowe interpretacje badaczy, zarówno te, które uważają wyraz *szlachta* za wyraz rodzimy (słowiański) jak i te, dla których jest to wyraz pochodzenia niemieckiego, nawiązujący do różnorodnych postaci wyrazowych tego języka.

1.1. Wszystkie dotychczas sformułowane etymologie *szlachty* jako wyrazu rodzimego mają charakter etymologii ludowej i z naukowego punktu widzenia nie przedstawiają zdaniem autora artykułu żadnych poważnych wartości. Chodzi tu między innymi o tego rodzaju objaśnienia pochodzenia terminu jak o:

a) „traktowanie” *szlachty* jako wyrazu-zestawienia złożonego z części *szla-* ‘rzemień, uprząż’ + *-chta* ‘chęć’ (zob. J. Kremer 1879: 504);

b) interpretowanie tego terminu jako wyrazu związanego ze ‘sławą’; derywat *szlachcic* pochodzi od czasownika *sławcić* lub rozumiany jest jako *sławcic* (zob. S.B. Linde 1854 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206);

c) wyjaśnianie pochodzenia wyrazu jako derywatu słów *Lech*, *Lechici*, *Lechy* co w skrócie można przedstawić: *szlachcic* / *ślachcic* < *zlechcic* < *lech* // *szlachta* < *lachta* < *Lachy* (zob. K. Niesiecki 1839 I 430, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206).

1.2. Najstarsze obce pochodzenie terminu miałyby zaś nawiązywać do wyrazów języka niemieckiego mających rdzenie *-schlacht-* / *-schlag-* / *-schlecht-*. Widoczne to jest w:

a) interpretacji pochodzenia wyrazu związanego z niemieckimi słowami *Schlachter* ‘rzeźnik’ / *Schlacht* ‘bitwa’ (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Kremer 1879: 505);

b) rozumieniu szlachty jako słowa utworzonego od wyrazu *Schlag* 'droga' i spokrewnionego z polskim zapożyczeniem *szlak* pochodzącym od tego niemieckiego słowa (zob. J. Ciechanowicz 2001: 206);

c) wyjaśnianiu etymologii terminu jako wyrazu pochodzącego od niemieckiego wyrazu *Geschlechter* 'grupy podłych ludzi' (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 119).

1.3. Natomiast powstałe w XIX wieku (zob. K. Szajnocha 1869: 217, J. Kremer 1879: 504) i wielokrotnie już modyfikowane naukowe próby wyjaśnienia pochodzenia *szlachty* sprowadzają etymologię tego terminu do postaci niemieckich, tzn.: staro-wysoko-niemieckiego *slahta*/ średnio-wysoko-niemieckiego *slahte*/ średnio-wysoko-niemieckiego *slehte*/ średnio-wysoko-niemieckiego *geslehte*/ nowo-wysoko-niemieckiego *Geschlecht* (zob. następujące etymologie terminu: A. Brückner 1927: 550, F. Sławski 1981: 216, H. Łowmiański 1985: 611, A. Bogucki 1996: 198, 2001: 70, 121, 177 i inni badacze, np. H.H. Bielfeldt 1933: 245, A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40, T. Czarnecki 1993: 130, K. Tymieniecki 1956: 330, S. Bratkowski 1998: 114).

Niedoskonałości tego rodzaju etymologii (trudności związane z właściwą interpretacją zarówno fonetyki wyrazu, jak i jego znaczenia) były wielokrotnie charakteryzowane w badaniach nad pochodzeniem terminu; mimo wszystko etymologie tego rodzaju wciąż są obecne w najnowszych opracowaniach tematu, np. w najnowszych słownikach etymologicznych języka polskiego: Długosz-Kurczabowej (2003: 483–484), W. Borysia (2005: 604).

2. Autor niniejszego artykułu zajmował się problemem wyjaśnienia pochodzenia terminu *szlachta* już od początku swej działalności naukowej (zob. T. Czarnecki 1966, 1967 i inne prace na ten temat wymienione w spisie literatury na końcu artykułu).

2.1. W swoich studiach o niemieckich zapożyczeniach w języku polskim T. Czarnecki przyjmował najpierw dla terminu samodzielne zapożyczenie ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta*, nie objaśniając jednak, jak można przy tego rodzaju źródła niemieckiego wytłumaczyć oboczność form polskich *ślachta* / *szlachta* (T. Czarnecki 1966: 17, 1967: 16, 1995: 260, 1996: 101). Potem zmienił on swój pogląd i wywodził polski wyraz *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiej formy *slehte* (zob. T. Czarnecki 1993: 130); w tym wypadku także nie wyjaśnił on wszystkich osobliwości fonetycznych rozwoju zapożyczenia (tzn. rozwoju wyrazów *slehte* > *šlehta* > *ślachta* / *szlachta*).

2.2. W latach 1999–2000 powstały dwa dalsze artykuły T. Czarneckiego dotyczące etymologii terminu (zob. T. Czarnecki 1999, 2000): W nich zaproponował on nowe źródło niemieckie dla samodzielnego zapożyczenia do języka polskiego: Było to według niego średnio-wysoko-niemieckie *sleht* w grupie wyrazów *slehte edelleute* / *slehte ritter* oznaczających 'zwykłych szlachciców czy zwykłych rycerzy, nie sprawujących żadnych urzędów'.

2.3. Na skutek krytyki historyka A. Boguckiego (2002) T. Czarnecki (2002, 2003) zmodyfikował swoją nową etymologię *szlachty* i zaproponował następujące interpretacje zapożyczenia tego terminu:

a) Niemieckie źródło terminu *slehter edelman* zostało przejęte najpierw przez język czeski jako *šlechtny vladika*;

b) W przeciągu czasu powstały w Czechach wyrazy:

1/ *šlehta* w znaczeniach ‘zarówno przedstawiciel stanu jak i ogół ludzi tego stanu jak też cecha stanu’;

2/ derywat *šlehtic* ‘szlachcie’;

c) Podczas rządów Wacława II Czeskiego termin przyszedł do Polski w znaczeniu ‘przedstawiciel stanu’ i w późniejszym czasie rozwinęły się pozostałe znaczenia, tj.: ‘nazwa stanu’ i ‘cecha tego stanu’;

d) Fonetyka zapożyczenia polskiego odzwierciedlała przy tym osobliwości niemieckich gwar Krakowa i Poznania, które podobnie jak inne wschodnio-środkowo-niemieckie dialekty rozwinęły średnio-wysoko-niemiecką samogłoskę *e* do nowej postaci *a*.

3. W roku 2003 A. Bogucki raz jeszcze skrytykował nową modyfikację etymologii szlachty T. Czarneckiego:

3.1. Według niego nie było możliwe, żeby wyrazy *šlechta* i *szlachta* wywodziły się z niemieckiego przmiotnika *sleht*, ponieważ w czeskich zabytkach grupa wyrazów typu *šlechtny vladika* nie miała żadnych poświadczeń.

3.2. A. Bogucki (2003), nie zważając na wcześniej wymieniane trudności interpretacyjne etymologii natury fonetycznej i znaczeniowej, powrócił do „starej koncepcji” pochodzenia terminu, chociaż w trochę inny sposób próbował bronić zasadności swego poglądu.

3.3. Według tego badacza na początku XIII w. z niemieckich form *slahta* / *slehte* powstała czeska postać *šlechta* z tym samym znaczeniem co miały niemieckie źródła, tzn. forma ta oznaczała po prostu pojęcie równoważne ze słowiańskim wyrazem ‘ród’. Dopiero w XIV w. z tej to czeskiej formy rozwinęły się dwie postacie oboczne języka polskiego *ślachta* / *szlachta*, które podobnie jak ich czeskie źródło odnosiły się zarówno do ‘szlachetnego pochodzenia’ jak i do ‘najwyższej warstwy rycerstwa’ (zob. A. Bogucki 2003).

4. Polemizując z poglądami A. Boguckiego T. Czarnecki (2004a, 2004b) dokonał ponownej modyfikacji etymologii szlachty:

4.1. Ustalił on, że niemieckim źródło terminu jest grupa wyrazowa *slehte herren*; została ona zapożyczona do języka czeskiego w znaczeniu *barones Regni Bohemiae*, tzn. miała znaczenie ‘pierwsi królestwa Czech’ (ponieważ wyraz *slehte* odczuwany był w języku niemieckim tego obszaru jako równoznaczny z średnio-wysoko-niemieckim *frî*, tzn. określenia *frîe herren* i *slehte herren* funkcjonowały jako synonimy), a przy tym forma języka czeskiego *šlehta* powstała ze skrótu niemieckiego *slehte*.

4.2. Badacz ten przyjął, że funkcjonująca w warunkach dwujęzyczności feudałów Czech czesko-niemiecka forma *šlehta* / *slehte* uległa z czasem wpływowi znaczeniowemu podobnemu jej fonetycznie wyrazowi niemieckiemu *geslehte* i w ten sposób rozszerzyła swój zakres użycia jako termin związany z grupami organizacji stanowej średniowiecza, tzn. z ich rodami i herbami.

4.3. Poprzez Śląsk termin ten dotarł według T. Czarneckiego – przypuszczalnie dopiero w drugiej połowie XIV wieku – do Polski jako *ślachta*; następnie w ciągu następnego wieku ustaliła się postać fonetyczna *szlachta* i w tej to formie wyraz znany jest do chwili obecnej jako określenie stanu, który odegrał dużą rolę w historii Pierwszej Rzeczypospolitej.

4.4. T. Czarnecki stwierdził, że droga zapożyczenia *szlachty* do języka polskiego nie była tak prosta, jak wyobrażali sobie wcześniejsi badacze tego problemu, i o tego rodzaju przejściu terminu można powiedzieć, że jest to pożyczka o charakterze „mieszanym”, pochodząca zarówno z języka niemieckiego – ze względu na postać fonetyczną wyrazu polskiego, jak i z języka czeskiego – ze względu na znaczenie formy *šlehta*.

5. W swym następnym artykule dotyczącym tego ważnego terminu historycznego T. Czarnecki (2007) wysunął dodatkowe argumenty przemawiające za jego wyżej sformułowaną modyfikacją etymologii:

5.1. Przyjął on, że formą czesko-niemiecką *šlehte / šlehta* zaczęto się posługiwać po to, aby wyeliminować dwuznaczne czeskie określenie *kmet*, odnoszące się zarówno do poddanych króla: wolnych (średnio-wysoko-niemieckie *frī / sleht*) jak i niewolnych (czeskie *chlap / polskie chłop*): W najwcześniejszych zapisach przeciwstawiane są bowiem wyraźnie czeskie terminy *šlehta* i *chlapstvo*; (por. cytowane zdania z kroniki Dalimila z początku XIV. w. przez A. Boguckiego 2003: 460: *Ostarale stříebro a zbožie šlechtu čini a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešiena*).

5.2. W ten sposób zapożyczony wyraz stał się według T. Czarneckiego najważniejszym określeniem czeskiej elity i z czasem – po roku 1350 w związku z ustanowieniem w Rzeszy Niemieckiej tzw. ‘szlachty odwiecznej czyli rodowej’ (por. niemieckie terminy *Uradel / Geschlechtsadel*) został skojarzony z pochodzeniem tej grupy, tzn. z ich rodem i urodzeniem: Niemiecko-czeskie *šlehte / šlehta* zaczęto dopiero w tym czasie łączyć z niemieckim *geslehte* i tym to wyrazem zastępować używane wcześniej rodzime *rod* (na początku XIV w., jak wskazują czeskie zabytki, oba te wyrazy mogły stać w tekście jeszcze obok siebie; por. cytowane zdanie w tym artykule *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svu šlechtu i rod pomneti*: T. Czarnecki 2007: 134).

5.3. Do Polski termin ten mógł przyjść nie wcześniej niż w drugiej połowie XIV w., tzn. po roku 1350, początkowo, aby określać niemieckie *Geschlechtsadel / Uradel* i odróżniać ją od innych średniowiecznych *włodyków* (tzn. *scartabellów* odpowiadających niemieckim *Briefadel* i *włodykom* powoływanym tylko dla celów obronnych – sołtysów i poważnych kmieci – odpowiedników zachodniej grupy *Kriegsadel*), a ponieważ zasada rodów była w Polsce też najważniejsza dla określenia pozycji stanowej, stał się powoli w przeciągu XIV i XV wieku powszechnym określeniem ‘urodzonych’ czyli właśnie ‘członków rodów heraldycznych’.

6. Pisząc artykuł na temat naukowej etymologii terminu *szlachta* autor pragnie na końcu tej pracy wysunąć jeszcze jeden dodatkowy argument za słusnością

swych wywodów i w ten sposób podsumować swoje badania nad pochodzeniem tego wyrazu:

6.1. O słuszności powyższej etymologii (*slehte /herren/ > šlehta /szlachta*) świadczy zdaniem autora niniejszego artykułu tekst zacytowany w Kronice Janka z Czarnkowa napisanej zaraz po śmierci króla Kazimierza Wielkiego po łacinie i przetłumaczonej na język polski. Na uwagę zasługuje tu następujący fragment tekstu:

Ponieważ zaś w Królestwie Polskim, w sądach prawa polskiego, sądzono z dawnych czasów podług pewnych zwyczajów, które się bardzo skaziły, a przez różne osoby rozmaicie zmieniane, wprowadzały wiele podstępów i krzywd, przeto ten król, w żarliwej dbałości o sprawiedliwość, zwoławszy prałatów i szlacheckich panów z całego swego królestwa, odrzuciwszy wszelkie zwyczaje przeciwne prawu i rozumowi zgodne, według których sprawiedliwość mogłaby być wszystkim jednakowo i równomiernie wymierzana, za wspólną zgodą prałatów i panów, zawarł w piśmie dla zachowania na wieczne czasy (M. Kosman 2007: 83–84)

6.2. Autor tekstu określa członków rady królewskiej jako ‘prałatów’ i ‘szlacheckich panów’ (wyrazy wyróżnione w tekście inną czcionką). W nawiązaniu do znaczenia czeskiego wyrazu *šlechtic* ‘członek rady króla czeskiego’ (zob. A. Bogucki 2003: 468) można przyjąć, że w polskim dokumencie (w przekładzie polskim i chyba też w pierwowzorze łacińskim) dokładnie „odwzorowane” zostało pierwotne znaczenie niemieckiego zapożyczenia *slehte herren*, które mogło przecież pojawić się najpierw w Czechach jako **šlehetne (pany)*, a potem w Polsce jako *šlachetni (panowie)* i szybko skrócone do wyrazu *šlehta // šlachta /szlachta* mogło wskazywać na ‘radę, którą zwoływał król dla swoich potrzeb’.

6.3. Rozwój znaczenia terminu *šlehta /szlachta* można więc wytłumaczyć w następujący sposób:

a) Rada zwoływana była przez króla z ludzi tworzących tzw. elitę władzy, inaczej z „baronów Królestwa”, czyli ludzi, którzy odróżniali się jako grupa w ten sposób, że byli niezależni (*frî /sleht*) w odróżnieniu od niższych grup („niewolnych” chłopów).

b) Kryterium pochodzenia, jakie zastosowano w tych krajach już później - w połowie 14 w. miało precyzyjnie określać granice między elitą państwa a innymi grupami próbującymi dostać się do ‘wybranych’ (gdyż także powoływani oni byli do celów obronnych królestwa); stąd też oczywiste było uściślenie znaczenia do ‘urodzonych’, tzw. ‘szlachty rodowej, odwiecznej’ (*Uradel / Geschlechtadel*).

c) Potem termin *šlehta /szlachta* zaczął odnosić się w obu krajach (w Polsce zapewne od 1374 r.) do całego stanu ‘rodów’. W Czechach w ciągu XV w. wydzieliły się jednak z prawnie jednolitej *šlechty* dwa stany ‘panów’ i ‘władków’ (podobnie jak w Niemczech z jednolitej grupy *Adel* powstały dwie odmiany tego stanu *Hochadel* i *Landadel*); w Polsce zwyciężyła prawna jedność szlachecka i od drugiej połowy XV w. wszystkich, którzy wykazali, że należą do ‘szlachetnie urodzonych’, określał termin *szlachta*.

8. O podsumowaniu badań nad etymologią terminu *szlachta*

Niniejsze rozważania stanowią próbę podsumowania badań autora artykułu nad naukową – językoznawczo-historyczną etymologią polskiego terminu *szlachta*. Artykuł ten kontynuuje problematykę etymologii powyższego terminu, i nawiązuje do koncepcji T. Czarneckiego zaprezentowanej w studium badawczym *W sprawie naukowej etymologii terminu szlachta* (T. Czarnecki 2008). W wymienionym wyżej opracowaniu: a) zostały scharakteryzowane dotychczasowe dokonania autora dotyczące etymologii terminu *szlachta*, b) przedstawiona została droga stopniowego przekształcania opisu pochodzenia tego wyrazu od tradycyjnej etymologii z staro-wysoko-niemieckiego *slahta* czy też średnio-wysoko-niemieckie *slahte / slehte* do nowej etymologii związanej z niemieckim przymiotnikiem *schlecht*, c) wysunięte zostały liczne argumenty przemawiające za słusznością tej ostatniej etymologii.

W niniejszym artykule przedstawione zostaną natomiast wnioski badawcze dotyczące etymologii terminu oraz sformułowana zostanie „ostateczna wersja” pochodzenia wyrazu związanego z średnio-wysoko-niemiecką grupą *slehte herren* (tego rodzaju etymologia terminu może naszym zdaniem dokładniej i precyzyjniej odzwierciedlać kształtowanie się stanów późnego średniowiecza w Czechach i w Polsce).

1. Wnioski badawcze etymologii terminu *szlachta*

1.1. Wnioski badawcze niniejszego artykułu dotyczą przede wszystkim porównania wszystkich etymologii *szlachty*: starych wywodów rozumiejących termin jako rodzimy (słowiański) twór lub kojarzących to słowo z niemieckimi *Schlacht*, *Schlachter*, *Schlag* oraz nowych interpretacji pochodzenia łączących ten termin z niemieckimi formami *slahta / slahte / slehte / gesleht (e)* lub z niemieckim przymiotnika *sleht* (T. Czarnecki 1999, 2008).

1.2. Polski termin *szlachta* nie jest wyrazem rodzimym, nie pochodzi ten termin od Lechitów, jak to twierdzili liczni historycy dziewiętnastowieczni (K. Niesiecki 1839 I 430, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206). Takiej etymologii przeczy zarówno fonetyka wyrazu (niemożliwość wyjaśnienia zjawisk fonetycznych prowadzących od *Lecha* do *szlachty*), jak i znaczenie wyrazu (pojęcie *szlachty* jest tworem późnego Średniowiecza i nie ma nic wspólnego z mitycznymi postaciami czasów wylaniania się państwa polskiego).

1.3. Pochodzenia polskiego wyrazu *szlachta* nie należy też łączyć z niemieckimi wyrazami *Schlacht*, *Schlachter* (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Kremer 1879: 505), *Schlag* (zob. J. Ciechanowicz 2001: 206). Mimo bardzo podobnej fonetyki tych wymienionych wyżej wyrazów i słowa *szlachta*, ze względu na ich znaczenie nie można wytłumaczyć, co ma wspólnego termin oznaczający najważniejszy stan późnego Średniowiecza z wyrazami odnoszącymi się do pojęcia walki i wojowania: do ‘bitwy’ (*Schlacht*), do ‘człowieka, który zabija’ (*Schlachter*), do ‘drogi, która została wytyczona w trudnym terenie, w lesie’ (*Schlag*)

1.4. Wszystkie wyżej przedstawione teorie dotyczące pochodzenia *szlachty* nie mają więc charakteru naukowego i wyglądają na opracowania typowe dla wyjaśnień tzw. „etymologii ludowej”; to samo dotyczy też innych „etymologii”: a) „traktowania” *szlachty* jako wyrazu-zestawienia złożonego z części *szla-* o znaczeniu ‘rzemień, uprząż’ i części *-chta*, rozumianej jako ‘chęć’ /J. Kremer 1879: 504/, b) interpretowania tego terminu jako wyrazu związanego ze ‘sławą’ /derywat *szlachcic* miałby pochodzić od czasownika *sławcić* lub pojmowany byłby jako *sławcic*/ S.B. Linde 1854: 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206/, c) wyjaśniania etymologii terminu jako wyrazu pochodzącego od niemieckiego wyrazu *Geschlechter* ‘grupy podłych ludzi’ /S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 119/.

1.5. Polski termin *szlachta* jest mimo wszystko zapożyczeniem z języka niemieckiego; przemawia za takim wnioskiem struktura fonetyczna wyrazu (układ samogłosek i spółgłosek, typowy dla tego języka germańskiego). Nie pochodzi wyraz ten jednak ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta* /średnio-wysoko-niemieckiego *slahta* /nowo-wysoko-niemieckiego *Geschlecht* (T. Czarnecki 1993: 130, 1999: 113–119, K. Szajnocha 1869: 217, J. Kremer 1879: 504, A. Brückner 1927: 550, F. Sławski 1981: 216, H. Łowmiański 1985: 611, A. Bogucki 1996: 198, 2001: 70–121, 2002, 2003; A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40, K. Tymieniecki 1956: 330, K. Długosz-Kurczabowa 2003: 483–484, W. Boryś 2005: 604). W przypadku takiej etymologii istnieją bowiem trudności z wytlumaczeniem osobliwości językowych zapożyczenia: a) chronologii przejścia tego słowa do języka polskiego; b) właściwości fonetycznych terminu; c) problemu pośrednictwa języka czeskiego w przejściu wyrazu polskiego; d) nowego znaczenia wyrazu *szlachta* w stosunku do jego źródła niemieckiego, adekwatnie odzwierciedlającego historię tworzenia się stanu szlacheckiego w Polsce.

1.5.1. Chronologia zapożyczenia wyraźnie stwierdza:

a) Nie mogło być to słowo samodzielny zapożyczeniem z języka staro-wysoko-niemieckiego *slahta*, nie brzmiało by w tym wypadku *szlachta*.

b) Także z średnio-wysoko-niemieckich postaci *slahte geslehte slehte* – ze względu na miękkość polskiego *l* i rozbieżność fonetyczną czeskiej formy *šlehta* – nie mogłaby powstać polska forma *szlachta*.

1.5.2. Właściwości fonetyczne terminu – jedna jednolita forma polska *szlachta* i odmienna od niej też jedna forma czeska *šlehta* wyraźnie dowodzą, że oba te słowiańskie terminy nie mogą w żaden sposób zostać sprowadzone do jakiegokolwiek odpowiednika niemieckiego: *slahta, slahte, slehte, geslehte*.

1.5.3. Pośrednictwo języka czeskiego jest dla przejścia polskiej *szlachty* nieodzowne, ale w wypadku któregośkolwiek wyżej wymienionego źródła niemieckiego jest ono nie do udowodnienia, nie wyjaśnia bowiem, dlaczego te same terminy określenia stanu – czeski i polski – różnią się fonetycznie pod względem brzmienia samogłoski w śródgłosie wyrazu (*šlehta* – *szlachta*).

1.5.4. Nowe znaczenie terminu *szlachta* obejmujące charakterystykę stanu nie może być przekonująco wytłumaczone jedynie poprzez tzw. „historię rodową” stanów polskich. Przy takiej interpretacji pochodzenia nie były możliwe odpowiedzi na pytania, dlaczego konieczne było zapożyczanie wyrazów do Polski, które nie

odgrywały żadnej roli przy określaniu stanu szlacheckiego w Niemczech (*slahta* – *geslehte*) i z jakiegoż to powodu nie przyjęto terminu precyzyjnie określającego tego rodzaju stan (*Adel*). Na tego rodzaju pytania etymolodzy zajmujący się pochodzeniem terminu nigdy nie udzielili sensownej odpowiedzi.

1.6. Jeżeli porównać obie niemieckie etymologie pochodzenia szlachty – < *slahta* / *slahte* / *slehte* / *gesleht* (*e*) lub < *sleht* – według kryteriów wymienionych w poprzednim punkcie artykułu (2.5.), stwierdzić należy, że „nowa etymologia”, związana z niemieckim przymiotnikiem *sleht* jest dużo lepsza niż „stary wywód”, sprawdzający pochodzenie polskiego słowa do niemieckich wyrazów z rdzeniem *slaht* / *sleht* :

1.6.1. Chronologia przejścia wyrazu do języków słowiańskich (czeskiego i polskiego) wyraźnie przemawia za „zapozyczeniem młodszym” – możliwym dopiero od połowy 13 w., a nie za „pożyczką starszą” – pochodzącą już jakoby z okresu staro-wysoko-niemieckiego.

1.6.2. Właściwości fonetyczne terminu – jedna jednolita forma polska *szlachta* i odmienna od niej też jedna jednolita forma czeska *šlehta* wskazują także, że źródłem terminu musiało być niemieckie *sleht* a nie mogły być tym źródłem różnorodne fonetycznie słowa tego języka *slahta* / *slahte* / *slehte* / *gesleht* (*e*).

1.6.3. Pośrednictwo języka czeskiego – dla przejścia polskiej *szlachty* nieodzowne – dowodzi niezbicie, że niemiecki przymiotnik *sleht* – w warunkach wielojęzyczności feudalnej warstw społecznych średniowiecza Czech i Polski (Śląska) – traktowany był jako „obcy termin niemiecki” wymawiany według reguł odmian tego języka z samogłoskami *e* (*slehte* > *šlehta*) lub *a* (*slehte* > *slahte* > *šlachta* > *szlachta*).

1.6.4. Nowe znaczenie terminu *szlachta* / *šlehta* wskazujące najpierw na określenie ‘poddanego-feudała’, a potem dopiero na charakterystykę ‘stanu’ może być tylko wytłumaczone poprzez rozwój znaczeniowy dwujęzycznego niemiecko-czeskiego *slehte* / *šlehta*; nie da się tego znaczenia wytłumaczyć jedynie poprzez „metaforyczne użycie” niemieckiego pojęcia *geslehte* ‘ród’ w językach słowiańskich. Inaczej mówiąc: dla określenia stanu został wybrany wyraz niemiecki służący wyraźnie do charakterystyki średniowiecznych grup społecznych, mający zatem wyjątkowo socjalny charakter; mało prawdopodobna była natomiast interpretacja, że nazwanie ‘szlachty powstało na skutek mało zrozumiałego - swoistego przekształcenia obcego wyrazu odnoszącego się tylko do rodu (czy też do mniejszej organizacji – rodziny).

2. Etymologia *szlachty*: Końcowe sformułowanie podsumowujące

2.1. W dotychczasowych badaniach nad etymologią szlachty zostało ustalone, że źródłem terminu jest grupa wyrazowa średnio-wysoko-niemieckie *slehte herren*; została ona zapożyczona do języka czeskiego około połowy XIII w. w znaczeniu *barones Regni Bohemiae*, tzn. odnosiła się ona pierwotnie do ‘pierwszych królestwa Czech’, tzn. do ‘wasali króla czeskiego’, przy czym bardzo często to wyrażenie używano w znaczeniu ‘rady króla Czech’ (bowiem tego rodzaju wasale wchodzili w skład rad tworzonych w tym czasie przez królów tego kraju). Tego rodzaju etymologia może zostać wytłumaczona poprzez następujące fakty:

2.1.1. Wyrazy średnio-wysoko-niemieckie *sleht* i *frî* miały w języku niemieckim tego obszaru podobne znaczenia, tzn., kiedy potrzebne były tłumaczenia łacińskiego wyrażenia *liber baro* w znaczeniu ‘poddany – feudal’ określenia *frîe herren* i *slehte herren* mogły funkcjonować jako synonimy.

2.1.2. Średnio-wysoko-niemiecki wyraz *sleht* używany był ponadto w okresie średniowiecza jako określenie ludzi ‘niższych w danej grupie społecznej’, a więc *slehte herren* byli to nie tylko ‘poddani-feudałowie’ a także ‘niżsi panowie’, ‘panowie zależni od „najwyższego ich pana”, tzn. od ‘ich króla’

2.1.3. W wyrażeniu *slehte herren*, składającym się z rzeczownika *herren* i z przymiotnika *sleht* najważniejszy była ta ostatnia część grupy wyrazowej; przymiotnik ten określał bowiem ‘charakter’ feudalnej grupy społecznej. Nic więc dziwnego że bardzo szybko ta część wyrażenia mogła być interpretowana w sposób pozytywny jako ‘cecha elity kraju’, ‘cecha „całej” szlachty’, a więc zarówno ‘feudalnych poddanych’ jak i ‘ich króla’ i nowo utworzone przymiotniki słowiańskie – czeski *šlehetný* / polski *szlachetny* (odpowiadające niemieckiemu *die slehten*) mogły się z czasem odnosić zarówno do ‘feudalnych poddanych’ jak i do ich ‘władcy’.

2.2. Formą niemiecko-czeską *slehte* / *šlehta* zaczęto się posługiwać przede wszystkim po to, aby wyeliminować dwuznaczne czeskie określenie *kmet*, odnoszące się zarówno do poddanego króla: wolnego (średnio-wysoko-niemieckie *frî* / *sleht*) jak i niewolnego (czeskie *chlap* ‘chłop’): W najwcześniejszych zapisach języka staroczeskiego przeciwstawiane są wyraźnie terminy *šlehta* i *chlapstvo*; (por. cytowane zdania z kroniki Dalimila z początku XIV. w. przez A. Boguckiego 2003: 460: *Ostarale střiebro a zbožie šlechtu čini a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešiena*).

2.3. Należy podkreślić, że nowy termin społeczny Czech (a potem też Polski) mógł odnosić się do: a) ‘grupy ludzi’ (w językach czeskim i polskim po wyrazach *šlehta* / *szlachta* mogło występować orzeczenie zdania w liczbie mnogiej), b) do ‘członka tej grupy’ (w obu językach zdania z wyrazami *šlehta* / *szlachta* były możliwe w liczbie pojedynczej), c) ‘cechy grupy ludzi / członków tej grupy’ (orzeczenie zdań z wyrazami *šlehta* / *szlachta* mogło występować w liczbie pojedynczej). W ten sposób mógł dokładnie zostać odzwierciedlony wzór języka niemieckiego – wyrażenie *sleht*, ponieważ odnosiło się to słowo w okresie średniowiecza Rzeszy Niemieckiej zarówno do grupy ludzi, do pojedynczego człowieka, jak i do cechy tych ludzi (w języku wczesno-nowo-wysoko-niemieckim odpowiednio: (*die*) *schlechte* (*n*) – *der schlechte* – *die schlechte*).

2.4. Funkcjonująca w warunkach dwujęzyczności feudałów Czech czesko-niemiecka forma *šlehta* / *slehte* (interpretowana zapewne jako skrót niemieckiego wyrażenia *slehte herren* / *slehter herr* > *sletherr* / *slehterren* > *slehter* / *slehte*) uległa z czasem wpływowi znaczeniowemu podobnemu jej fonetycznie wyrazowi niemieckiemu *geslehte* ‘ród’ / ‘rody’ (w górno-niemieckiej odmianie średniowiecznej niemieczyzny używano przy tym wymiennie przymiotników *slehte* i *geslehte* w znaczeniu ‘niższy w danej grupie społecznej’). W ten sposób forma ta rozszerzyła swój zakres użycia. Związane było to niewątpliwie z faktem, że od 1350 roku obowiązywały ustanowione na obszarze Rzeszy Niemieckiej prawa dla tzw. ‘szlachty odwiecznej czyli rodowej’ (por. stworzone w tym czasie niemieckie terminy *Ura-*

del / Geschlechtsadel) i zapożyczony wyraz – najważniejsze określenie czeskiej elity – mógł zostać skojarzony z pochodzeniem tej właśnie grupy elitarnej, tzn. z jej ‘rodami’ i ‘urodzeniem’ (a zatem ze znaczeniami niemieckiego wyrazu *Geschlecht*). Od tego czasu czeski termin *šlehta* mógł więc zacząć zastępować używane wcześniej rodzime słowo *rod* w znaczeniu ‘ród’, ‘ród szlachecki’; na początku XIV w., jak wskazują czeskie zabytki, oba te wyrazy występowały w tekście jeszcze obok siebie (por. zdanie z zabytku języka staroczeskiego początku XIV w.: *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svu šlehtu i rod pomneti* /T. Czarnecki 2007: 134/).

2.5. Z powyższych wywodów rozwoju znaczenia zapożyczenia niemieckiego w języku czeskim wynika, że do Polski termin *szlachta* nie mógł przyjść wcześniej niż po roku 1350, tzn. dopiero chyba w latach sześćdziesiątych drugiej połowy XIV w. (najwcześniejsze zapisy terminu w kodeksie Kazimierza Wielkiego wskazywałyby według badaczy – historyków O. Błazera i S. Romana – na lata 1368–1369). Poprzez teren Śląska, gdzie w tym czasie były w użyciu trzy języki polski niemiecki i czeski, termin ten dotarł więc najpierw do Małopolski, a dopiero znacznie później do Wielkopolski oraz Mazowsza i brzmiał zapewne *ślachta*; następnie w ciągu XV–XVI wieku ustaliła się na terenie całej Polski postać fonetyczna *szlachta* i w tej postaci wyraz znany jest do chwili obecnej. Początkowo określała ‘polska szlachta’, jak to wyraźnie pokazuje Kodeks króla Kazimierza Wielkiego tylko niemieckie *Geschlechtsadel / Uradel* ‘szlachtę rodową, szlachtę odwieczną’ i odróżniała tę grupę od innych grup średniowiecznych *Włodyków* – wcześniejszego określenia ‘szlachty’, tzn. od *włodyków scartabellów* odpowiadających niemieckim *Briefadel* ‘szlachty z nadania króla’ i od *włodyków* powoływanym tylko dla celów obronnych (sołtysów i poważnych kmieci) – odpowiedników niemieckiej grupy *Kriegsadel* ‘szlachty dla obrony kraju’), a ponieważ zasada rodów była w średniowiecznej Polsce najważniejsza dla określenia pozycji stanowej, stało się to słowo w przeciągu XIV i XV wieku powszechnym terminem dla ‘urodzonych’ czyli właśnie ‘członków rodów heraldycznych’. W ten sposób wyraz *szlachta* stał się niezbędnym określeniem najważniejszego stanu w obrębie społeczeństwa polskiego w czasach Pierwszej Rzeczypospolitej (do roku 1795) i odegrał dużą rolę w latach późniejszych, aż do roku 1921, kiedy to oficjalnie w konstytucji Drugiej Rzeczypospolitej zniesiono ‘godność szlachecką’. W dzisiejszym czasie – w czasach Trzeciej Rzeczypospolitej powyższy wyraz używany jest jako termin nauk historycznych oraz jako określenie kulturowe stare tradycje szlacheckie w organizacji *Związek Szlachty Polskiej*.

2.6. Droga zapożyczenia *szlachty* do języka polskiego nie była tak prosta, jak wyobrażali sobie wcześniejsi badacze tego problemu, i o tego rodzaju przejściu terminu można powiedzieć, że jest to pożyczka o charakterze „mieszanym”, pochodząca zarówno z niemieckiego – ze względu na postać fonetyczną wyrazu polskiego, jak i z czeskiego – ze względu na znaczenie formy *šlehta*.

9. O różnych etymologiach polskiego terminu szlachta

1. Pochodzenie polskiego terminu historycznego *szlachta* było już wielokrotnie przedmiotem badań zarówno językoznawców, jak i też historyków (zob. literatura na końcu artykułu, a w szczególności: T. Czarnecki 1999: 113). Mimo wielu dyskusji toczonych na ten temat nie udało się naukowcom do dziś zaproponować jasnej i przekonującej etymologii terminu: Nie przekonują bowiem dotychczasowe interpretacje badaczy, zarówno te, które uważają historyczny termin prawny *szlachta* za wyraz rodzimy (słowiański), jak i te, dla których jest to wyraz pochodzenia niemieckiego, nawiązujący do różnorodnych postaci wyrazowych tego języka.

2. Wszystkie dotychczas sformułowane etymologie *szlachty* jako wyrazu rodzimego mają charakter etymologii ludowej i z naukowego punktu widzenia nie przedstawiają zdaniem autora niniejszego artykułu żadnych poważnych wartości. Chodzi tu między innymi o tego rodzaju objaśnienia pochodzenia terminu jak o: a) „traktowanie” *szlachty* jako wyrazu-zestawienia złożonego z części *szla-* ‘rzemień, uprząż’ + *-chta* ‘chęć’ (zob. J. Kremer 1879: 504); b) interpretowanie tego terminu jako wyrazu związanego ze ‘sławą’; derywat *szlachcic* pochodzi od czasownika *ślawcić* lub rozumiany jest jako *ślawcic* ‘człowiek sławny’ (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206); c) wyjaśnianie pochodzenia wyrazu jako derywatu słów *Lech*, *Lechici*, *Lechy* co w skrócie można przedstawić: *szlachcic* / *ślachcic* < *zlehcic* < *lech* // *szlachta* < *lachta* < *Lachy* (zob. K. Niesiecki 1839 I 430, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206).

3. Najstarsze obce pochodzenie terminu miałyby zaś nawiązywać do wyrazów języka niemieckiego mających rdzenie *-schlacht-* / *-schlag-* / *-schlecht-*. Widoczne to jest w: a) interpretacji pochodzenia wyrazu związanego z niemieckimi słowami *Schlachter* ‘rzeźnik’ / *Schlacht* ‘bitwa’ (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Kremer 1879: 505); b) rozumieniu szlachty jako słowa utworzonego od wyrazu *Schlag* ‘droga’ i spokrewnionego z polskim zapożyczeniem *szlak* pochodzącym od tego niemieckiego słowa (zob. J. Ciechanowicz 2001: 206); c) wyjaśnianiu etymologii terminu jako wyrazu pochodzącego od niemieckiego wyrazu *Geschlechter* ‘grupy podłych ludzi’ (zob. S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 119).

4. Natomiast powstałe w XIX wieku (zob. K. Szajnocha 1869a: 217, J. Kremer 1879: 504) i wielokrotnie już modyfikowane naukowe próby wyjaśnienia pochodzenia *szlachty* sprowadzają etymologię tego terminu do postaci niemieckich, tzn.: staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego *slahte* / średnio-wysoko-niemieckiego *slehte* / średnio-wysoko-niemieckiego *geslehte* / nowo-wysoko-niemieckiego *Geschlecht* (zob. następujące etymologie terminu: A. Brückner 1927: 550, F. Sławski 1981: 216, H. Łowmiański 1985: 611, A. Bogucki 1996: 198, 2001a: 70, 121, 177, 2002, 2003, A. Bogucki 2009 i inni badacze, np.

W. Kaestner 1939, A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40, T. Czarnecki 1993: 130, K. Tymieniecki 1956: 330, S. Bratkowski 1998: 114).

Niedoskonałości tego rodzaju etymologii (trudności związane z właściwą interpretacją zarówno fonetyki wyrazu, jak i jego znaczenia) były wielokrotnie charakteryzowane w badaniach nad pochodzeniem terminu (o tym T. Czarnecki 1999); mimo wszystko etymologie tego rodzaju wciąż są obecne w najnowszych opracowaniach tematu, np. w najnowszych słownikach etymologicznych języka polskiego: K. Długosz-Kurczabowej (2003: 483–484), W. Borysia (2005: 604).

5. Autor niniejszego artykułu zajmował się problemem wyjaśnienia pochodzenia terminu szlachta już od początku swej działalności naukowej (zob. T. Czarnecki 1966, 1967 i inne prace na ten temat wymienione w spisie literatury na końcu artykułu). W swoich studiach o niemieckich zapożyczeniach w języku polskim T. Czarnecki przyjmował najpierw dla terminu samodzielne zapożyczenie ze staro-wysoko-niemieckiego *slahta*, nie objaśniając jednak, jak można przy tego rodzaju źródła niemieckiego wytłumaczyć oboczność form polskich *ślachta* / *szlachta* (T. Czarnecki 1966: 17, 1967: 16, 1995: 260). Potem zmienił on swój pogląd i wywodził polski wyraz *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiej formy *slehte* wymienianej w słownikach tego języka jako postać oboczna formy *geslehte* ‘ród’ (zob. T. Czarnecki 1993a: 130); w tym wypadku także nie wyjaśnił on wszystkich osobliwości fonetycznych rozwoju zapożyczenia (tzn. rozwoju wyrazów *slehte* > *ślehta* > *ślachta* / *szlachta*). W latach 1999 – 2000 powstały dwa dalsze artykuły T. Czarneckiego dotyczące etymologii terminu (zob. T. Czarnecki 1999, 2000). W nich zaproponował on nowe źródło niemieckie dla samodzielnego zapożyczenia do języka polskiego: Było to według niego średnio-wysoko-niemieckie *slēht* w grupie wyrazów *slēhte edelleute* / *slēhte ritter* oznaczających ‘zwykłych szlachciców czy zwykłych rycerzy, nie sprawujących żadnych urzędów’. Na skutek trwającej kilka lat krytyki powyższych wywodów przez historyka A. Boguckiego (2002, 2003) T. Czarnecki (2002, 2003, 2007, 2008) próbował kilkakrotnie modyfikować swoją nową etymologię *szlachty* i interpretować zapożyczenie tego terminu w sposób następujący: a) z średnio-wysoko-niemieckiego źródła *slēhter edelman* przejętego w języku czeskim jako *šlechtny vladika* i potem przekształconego w „krótsze postaci”: 1/ *ślehta* w znaczeniach ‘zarówno przedstawiciel stanu jak i ogół ludzi tego stanu jak też cecha stanu’, 2/ *šlehtic* ‘przedstawiciel stanu’ i przeniesione do Polski zapewne już za rządów Wacława II Czeskiego na sposób niemiecki jako *ślachta* / *szlachta* // *ślachcic* / *ślachcic* (fonetyka tych form odzwierciedlałaby osobliwości niemieckich gwar Krakowa i Poznania, które podobnie jak inne wschodnio-środkowo-niemieckie dialekty rozwinęły średnio-wysoko-niemiecką samogłoskę *ē* do nowej postaci *a*) w analogicznych znaczeniach ‘przedstawiciel stanu’, ‘nazwa stanu’ i ‘cecha tego stanu’; b) z średnio-wysoko-niemieckiego źródła *slēhte herren* zapożyczonego do języka czeskiego w znaczeniu ‘*barones Regni Bohemiae*, tzn. pierwszych królestwa Czech’ i skróconego do czeskiej postaci *šlehta* rozwijającej nowe znaczenia (patrz a/) pod wpływem podobnego fonetycznie i znaczeniowo średnio-wysoko-niemieckiego wyrazu *geslehte* ‘ród’; c) w dwóch ostatnich pracach na ten temat (T. Czarnecki 2009a, 2009b) już wyraźnie wywodzącego się z dwóch niemieckich

źródeł: prymarnego *slēhte herren* dającego podstawy dokładnej fonetyki postaci czeskich i polskich (interpretowanych podobnie jak powyżej) i sekundarnego, przy tym podobnego fonetycznie *geslehte* umożliwiającego rozwój znaczeniowy tych postaci aż do określenia ‘stanu’ i ‘przedstawiciela tego stanu’.

6. Pod wpływem ponownej krytyki historyka A. Boguckiego (2009) powtarzającego „niezwykle konsekwentnie” swe uwagi do nowej etymologii *szlachty* autor niniejszego artykułu raz jeszcze powraca do etymologii tego niezwyklego terminu. Niedawno przeglądnął on bowiem ponownie: a) słownik historyczny języka niemieckiego A. W. J.W. Grimma (1854: IV.1.2. 3903–3912), b) słowniki średniowieczne języka niemieckiego (M. Lexer 1872: I 977, 1930: 66) i zauważył dotychczas mu nie znane fakty językowe, związane z objaśnieniem pochodzenia terminu: Na terenie dialektów południowych języka niemieckiego – przede wszystkim Bawarii i Wschodniej Frankonii zaświadczone była nie tylko klasyczną postacią *geslehte / geslahte* oznaczająca ‘ród / rody szlacheckie’, ‘pochodzenie szlacheckie’, ‘przedstawicieli z takim pochodzeniem’, ale używane były też niezwykle formy z tymi samymi znaczeniami *geslēht (e)* wymawiane właśnie z germańskim *ē*, bowiem rymowane one były przede wszystkim z niemieckim wyrazami posiadającym tę samą samogłoskę – rzeczownikiem i przymiotnikiem *recht (e)*, mającym odpowiednio znaczenia ‘prawo’ i ‘prawy’. Te to zaś osobliwości fonetyczne wskazywałyby, że pierwotne znaczenie terminu ‘szlachta’ mogło należeć do sfery prawa (wyraz *šlechta / szlachta* mógł więc kształtować się długi czas jako termin prawniczy (którym może próbowano „tłumaczyć” stare łacińskie wyrażenie dla określenia ‘szlachetnych’-*virī nobiles*), a nie musiało być, jak to wcześniej autor niniejszego artykułu zakładał tylko terminem socjalnym odnoszącym się do ‘niższych od władcy’ (a ten to aspekt etymologii krytykował niezmiennie A. Bogucki 2009). Południowo-niemiecka postać z tzw. germańskim *ē* mogła zostać przejęta przez sąsiadujące z tą częścią obszaru dialekty niemieckie Czech i rozwinąć się jako czeskie *šlechta*; wcześniejsze próby wywodu etymologicznego T. Czarneckiego (zob. literatura) nie były zatem „domysłem” pozbawionym dowodu źródłowego; wyjaśniać bowiem mogły w sposób dokładny i precyzyjny zarówno fonetykę niemieckiego wyrazu jak i też pierwotne znaczenie terminu.

7. Autor niniejszego artykułu powraca więc raz jeszcze do etymologii terminu *šlechta* przytaczając ponownie wypowiedzi J. Kłoczowskiego 2003 na temat warunków powstawania ‘szlachty’ czeskiej:

(...) w Czechach od drugiej połowy XII wieku można wyraźnie obserwować tworzenie się niezależnej elity wielkich panów rozszerzających, także przez przejmowania na stałe dóbr książęcych, niezależne domeny z własnymi dziedzicznymi rezydencjami. W XIII wieku proces rozwinie się w pełni i szlachta stanie się niezależną siłą, z którą książęta-królowie zmuszeni się liczyć coraz bardziej (...) (J. Kłoczowski 2003: 142).

Podobne procesy zachodziły w tym czasie w sąsiednich krajach niemieckich - Bawarii i Wschodniej Frankonii i wnioskować tylko należy, że dla ‘nowej szlachty’

(‘nowej elity rycerstwa tych krajów’ odróżniającej się od ‘starych rodów’ nowymi ideałami średniowiecznej kultury dworskiej) potrzebny był zarówno na terenie południowych Niemiec jak i w Czechach inny termin niż dotychczasowe określenia ‘starej szlachty rodowej’.

8. Przyjmujemy więc, że podstawą do utworzenia czeskiego terminu *šlehta* było południowo-niemiecka forma *slēhte*, związana z innymi średnio-wysokoniemieckimi wyrazami: czasownikiem *slēhten* ‘ustanawiać prawo, udzielać praw’ (M. Lexer 1872 II 967), rzeczownikami *geslēhte* ‘rody ludzi uprawnionych, mających prawa’ i *geslēhte (te)* ‘ludzie podporządkowani prawom władcy’ (M. Lexer 1872: I 977, M. Lexer 1930: 66), *slēhtig* ‘człowiek podporządkowany władcy, odzwierciedlający łacińskie *baro*’ (G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: 391). Forma *slēhte* mogła być zaś interpretowana jako przymiotnik lub jako rzeczownik (utworzony od tego przymiotnika). Jako przymiotnik w funkcji predykatywu lub przydawki (np. w średniowiecznym języku niemieckim: *man ist / sint slehte // der / die slehte/n/ männer*) oznaczała najpierw tylko cechę ‘podporządkowania prawnego władcy’ a dopiero później cechę ‘niższości’ w stosunku do władcy (lub do innych ludzi wyżej stojących pod względem prawnym). Jako rzeczownik w funkcji podmiotu lub dopełnienia forma ta odnosiła się albo do dziedzicznej właściwości praw ‘ludzi uprzywilejowanych przez władcę’ lub do ich posiadłości (ziemi i rezydencji) otrzymywanych w ten sam sposób od swego ‘pana’. Poza tym przymiotnik *slēhte* charakteryzował ‘ludzi podległych władcy’ ze względu na sposób ich postępowania, określając w ten sposób ich średniowieczny kodeks moralności; niemieckie wyrażenia tego okresu *man / männer ist / sint slehte* odnosiły się do człowieka ‘prawego, szczerego, otwartego, sprawiedliwego i uczciwego’ (a na to wskazują niemieckie zwroty: *sleht unt recht* ‘prosty i uczciwy’, *recht unt bilig !=sleht!* ‘słuszny i sprawiedliwy’: J.W. Grimm 1854: IX 519–540), co w powiązaniu z ogólnoniemieckim *edel* doprowadziło do utworzenia słowiańskiego określenia przymiotu człowieka ‘zaczny i szlachetny’. Średniowieczny rzeczownik *slēhte* tłumaczył zaś często w tekstach tego okresu łacińskie określenie *rectitudo* ‘prawość’ jako jedno z ujęć ‘prawdy’ tego okresu filozofii (M. Lexer 1872 II: 967).

9. Na terenie Czech nowy termin zjawiał się zapewne już w końcu XII wieku, (por. J. Kłoczowki 2003: 142) wraz z pierwszymi aktami księcia (króla) Czech dla swojej elity dworskiej (około 1189 r.), długi jednak czas odczuwany był w warunkach dwujęzyczności niemiecko-czeskiej Pragi zarówno jako wyraz niemiecki jak i czeski *slehte / šlehta*. Wyraz ten używany był zapewne w znaczeniach: a) ‘grupy ludzi-rycerzy „uprawnionych”’ (taki rzeczownik miał tylko liczbę mnogą), b) ‘dziedzicznej cechy tego rodzaju ludzi’ (zob. wyżej), określającej status prawny i socjalny i charakteryzującej postawę moralną ‘średniowiecznych wojowników’ (taki rzeczownik miał tylko liczbę pojedynczą). Szybko odwzorowano też niemieckie *die / der slēhte/n, slehtic / slehtig* jako czeskie *šlehetni // šleheten / šlehetny* i *šlehtic* w odpowiednich znaczeniach ‘przymiotów tych ludzi’ lub określenia ich ‘grupy’ (liczba mnoga) i ‘przedstawiciela tej grupy’ (liczba pojedyncza). Zaświadczone zostały te wyrazy na początku XIV w. w dwóch głównych zabytkach języka cze-

skiego tego okresu, w eposie *Alexandreida* i w *Kronice Dalimila* (V. Chládkova 1977, S.M. Neverkla 2004) i odczuwane były tylko jako synonimy innych określeń dla ‘szlachty’ (zob. B. Nowacki 2006: 163) – wyrazów *pán / vladika / zeman*, a wyraz *šlechta* nie odnosił się jeszcze do pojęcia ‘rodu’ (zob. V. Chládkova 1977, Neverkla 2004, wbrew A. Boguckiemu 2009, przyjmującemu archaiczne poglądy K. Szajnochy 1869). Dopiero podczas panowania Jana Luksemburskiego na tronie czeskim nastąpiło rozszerzenie znaczenia czeskiej formy *šlehtha* (V. Chládkova 1977: 231).

Z terminu oznaczającego ‘szlachtę krajową tego kraju, zależną od króla’ przekształcił się on w określenie odnoszące się do ‘ogółu elity „urodzonych” tego kraju wraz ze swoim królem’ (świadczą o tym: 1/ czeskie teksty z połowy XIV w. tłumaczące łacińskie *cuius rex nobilis ist* jako *šlehtha jest král...jest šlechetny král...král šlechtic* (V. Chládkova 1977: 232); 2/ częste używanie terminów *šlechta / šlechtic* w znaczeniu łacińskich wyrazów *barones / baro* (V. Chládkova 1977: 232); 3/ możliwość rozumienia staroczeskiej formy *šlechta* jako określenia ‘rodu’ (szlacheckiego, patriarchów biblijnych, władców itp.) 4/ używanie niekiedy dla formy *šlechta* /podobnie też w języku polskim dla formy *szlachta* (*Słownik staropolski* 1953: VIII 571) końcówek liczby podwójnej, informującej zapewne o „dwojakim”, tzn. „niższym” i „wyższym” charakterze tego rodzaju grupy społeczeństwa). Przyczyna takiej zmiany znaczeniowej była łatwa do wytłumaczenia: W pierwszych latach XIV w. poznano w Czechach bardzo podobnie brzmiące wyrazy języka niemieckiego będące innymi określeniami ‘ogółu szlachty’: a) zachodnio-środkowo-niemieckie lub mówiąc dokładniej mozelsko-frankońskie określenie feudalne *slähte / slehte* interpretowane na wzór francuskiego *gent* ‘ród’ (por. A. de Vincenz 1996: 97) w hrabstwie Luxemburg jako ‘ogół rodów szlacheckich’, b) ogólnonieemieckie *geslähte / geslehte* mające znaczenie ‘zbiór rodów i rodzin szlacheckich’ (M. Lexer 1872: I 977). Oba wspomniane poprzednio wyrazy niemieckie i zapożyczone wcześniej niemiecko-czeskie *slähte / šlechta* miały podobną wymowę fonetyczną, ponieważ w dialektach niemieckich Czech germańskie *ë* i tzw. wtórny przegłos samogłoski *a* przed wysokim *i -ä / e* nie różniły się według otwartości samogłoski *e*. Tego rodzaju rozwój znaczeniowy czeskich określeń *šlechta / šlechtic / šlechetny* spowodował, że w drugiej połowie XIV w. odnosiły się one przeważnie do najwyższej części elity szlacheckiej – do ‘możnych panów’ i tylko na zasadzie kontrastu były przeciwstawiane staremu nazwaniu ‘krajowej szlachty czeskiej’ terminowi *wladika*; w następnym wieku miały te wymienione wyżej wyrazy jednak charakter terminów nadrzędnych obejmujących oba powstałe stany ‘czeskiej szlachty’: a) stan „wyższej szlachty” – panów b) stan „szlachty niższej” – władków / rycerzy.

10. Na ziemiach polskich niemiecki termin *slēchte* mógł pojawić się już w ciągu 13 w. Najwcześniej było to możliwe na Śląsku, obszarze wielojęzycznym, gdzie bardzo wcześnie kształtował się kontakt językowy słowiańsko-niemiecki (dokładniej: niemiecko-czesko-polski) i gdzie wraz z osadnikami niemieckimi przybywającymi z terenów zarówno górno- i środkowo-niemieckich /bawarskich i frankońskich/ jak i dolno-niemieckich od drugiej połowy XIII w. germańskie *ë* przekształcane było w części dialektów tego obszaru w samogłoskę *a* zmiękczającą poprzed-

nią samogłoskę. Krótko reasumując: Forma śląsko-niemiecka *sl'achte* mogła przyjść na ten teren wprost z Czech lub „długą drogą” z osadnikami z Bawarii, Frankonii i Saksonii podczas kolonizacji Śląska, w obu przypadkach jeszcze w znaczeniu ‘szlachta zależna od władcy danego kraju niemieckiego’. Nie wykluczone, że do sąsiadującej ze Śląskiem Wielkopolski mogła ta forma dotrzeć już w końcu XIII w. i rozpowszechnić się jako synonim *włodyki* w następnym wieku: a) K. Szajnocha (1876b, 1969: 129) wspomina o XIV – wiecznym *miles caligatus* – „szlachcicu chodackowym” (w języku niemieckim tego okresu to zaś wyrażenie: *slēhter kriegsman*: J.W. Grimm 1854: IX 533), przy czym w XIV – XV w. typowemu wielkopolskiemu terminowi *ślachta* (< niemieckiego *slēchte*) odpowiadało łacińskie określenie *militia*. b) W gwarach Wielkopolski znana było długi czas powstała chyba już w okresie średniowiecznym grupa wyrazów *na ślachcie*, tzn. ‘na miejscu, gdzie mieszka drobna szlachta’ (J. Karłowicz 1900: V 304, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 630). c) Najwcześniejsze zaświadczenie formy *ślachta* jako imię własne znane jest natomiast na tym terenie dopiero w r. 1374: *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Genesiensis* (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965) i odzwierciedla zapewne „niższy” charakter duchowieństwa (w Niemczech odróżniano np. w urzędach dwa rodzaje duchownych ‘proboszcza i opata: „wyższy” – *gefürsteter probst / abt* i „niższy” – *slēhter probst / abt*: J.W. Grimm 1854: IX 533). Pierwsze zaświadczenie „oficjalne” z tego terenu *ślachta* = *nobilitas* pochodzi z 1390 r. (*Słownik staropolski* 1953: VIII 571).

11. Na terenie Małopolski w Kodeksie Kazimierza Wielkiego (około 1368 r.) pojawia się osobliwa forma *ślachte* interpretowana wielokrotnie jako najwyższa grupa ‘włodyków’ (T. Czarnecki 2008, A. Bogucki 2009). Znaczenie tej formy ‘przedstawiciel najwyższej grupy szlachty’ wskazuje wyraźnie na wpływ czeskiej formy *šlechta*; została jednak zachowana śląsko-niemiecka fonetyka terminu; wyraz mógłby zostać zrekonstruowany w pierwszym przypadku liczby pojedynczej jako *ślachta* (według wymowy śląsko-krakowskiej) lub *szlachta* (zmieszany z czeskim nagłosem *š-*). Samogłoska *a* świadczyłaby tu dobitnie o tylko semantycznym wpływie czeskim, ponieważ zmiana *e > a* nie może być wyjaśniona wbrew A. Boguckiemu 2009 poprzez odpowiedniości słowiańskie języków czeskiego i polskiego. Rozwikłanie tej frapującej zagadki fonetycznej postaci czeskiej wydaje się być proste: Śląska forma terminu *ślachta* musiała być w tym czasie już w Krakowie używana i tylko na wzór czeskiej postaci *šlechta* rozszerzyła swe znaczenie (coś podobnego stało się 100 lat wcześniej w Czechach!). Dopiero w połowie XV w. (*Słownik staropolski* 1953) pojawia się w Małopolsce forma *szlechta* – typowo fonetyczne naśladowanie czeskiej *šlechty*. Na końcu tego wieku na Mazowszu obok licznych postaci *ślachcic / ślachatny / ślachetny* zaświadczone są sporadycznie dwa razy „czeskie” formy *ślehcic / ślechetny*: *Słownik staropolski* 1953: VIII 569). Już od 1388 na Rusi mamy formę z *a*: *šljachtič* ‘przedstawiciel drobnej szlachty’; w dzisiejszych językach wschodnio-słowiańskich ze znaczeniem ‘polnischer Kleinadel = polska drobna szlachta’ istnieją do dziś staro-rosyjskie *šljachta*, białoruskie *šl'achta* i ukraińskie *sljachta* (M. Vasmer 1958: 413).

12. W obecnym stanie badań nad etymologią *szlachty* wydaje się, że nie można jednoznacznie powiedzieć, skąd przyszło do Polski to osobliwe określenie stanu. Odmiany fonetyczne *ślachta* / *szlachta* / *szlechta* dowodzą, że jest to zapożyczenie wielorakie (*mehrfache Entlehnung*); dwa wyróżniające się znaczenia terminu: 1/ 'szlachta niższa' (w niemieckim rozumiana jako *Landadel* / *Kleinadel*, tzn. bez możnych i władcy) i 2/ 'cały stan szlachecki' (w niemieckim pojmowany jako *Adel*, tzn. wszystkie 'zadne rody' łącznie z rodami władców i arystokracji) wskazują, że chodzi tu o pożyczkę mieszaną: niemiecko-czeską. Inaczej mówiąc: Dwa źródła fonetyczne terminu powstały w Niemczech (< *slächte* + *slächte* / *geslächte*), natomiast dwa odcienie semantyczne wyrazu kształtowały się w Czechach. W tym stanie badań nad pochodzeniem terminu jest pewne, że wyraz został zapożyczony do Polski z Niemiec za pośrednictwem semantycznym języka czeskiego.

10. Językoznawstwo i historia w poszukiwaniu etymologii *szlachty*

Niniejszy artykuł nawiązuje do innych rozpraw Tomasza Czarneckiego dotyczących pochodzenia polskiego terminu *szlachta*, które ukazywały się na przestrzeni kilkunastu lat w różnych czasopismach językoznawczych i historycznych (zob. literatura przedmiotu na końcu artykułu).

Tego rodzaju „kontynuacja badań etymologicznych” dotyczących terminu *szlachta* właśnie na stronach Księgi Pamiątkowej dla Prof. Dr hab. Lecha Kolago z okazji Jego 70. rocznicy urodzin nie jest przypadkowa. Publikując swą pracę autor niniejszego artykułu pragnie w ten sposób wyrazić szacunek dla dokonań literaturoznawczych i kulturoznawczych Dostojnego Jubilata, a ponadto podziękować Mu za wieloletnią współpracę naukową i dydaktyczną, jaka istniała między Nim i Jego kolegami z Instytutu Germanistyki w Warszawie w latach 1967–2012.

1. Pochodzenie polskiego terminu *szlachta* było już wielokrotnie przedmiotem badań zarówno językoznawców jak i historyków (T. Czarnecki 1999: 113). Mimo wielu dyskusji toczonych na ten temat nie udało się naukowcom do dziś zaproponować jasnej i przekonywującej etymologii terminu.

1.1. Na szczególną uwagę zasługuje przy wyjaśnianiu tego problemu dyskusja na temat etymologii *szlachty* prowadzona przez językoznawcę Tomasza Czarneckiego i historyka A. Boguckiego.

Tego rodzaju wymiana poglądów językoznawczych i historycznych dotyczących pochodzenia terminu toczy się od kilkunastu lat i nie została do tej pory definitywnie rozstrzygnięta.

1.2. W niniejszym artykule jego autor i zarazem uczestnik tej „osobliwej dyskusji etymologicznej” spróbuje opisać jej przebieg, aby w ten sposób dać jakieś ważne wskazówki dla przyszłych badaczy, którzy będą zajmować się zagadnieniem etymologii terminu *szlachta*.

2. Problemem wyjaśnienia pochodzenia terminu *szlachta* językoznawca i germanista T. Czarnecki zajmował się już od początku swej działalności naukowej (T. Czarnecki 1966, 1967 i inne prace na ten temat wymienione w spisie literatury na końcu artykułu).

2.1. W swoich studiach o niemieckich zapożyczeniach w języku polskim przyjmował ten badacz najpierw dla terminu samodzielne zapożyczenie ze staro-wysokoniemieckiego *slahta*, nie objaśniając jednak, jak można przy tego rodzaju źródła niemieckiego wytłumaczyć oboczność form polskich *ślachta* / *szlachta* (T. Czarnecki 1966: 17, 1967: 16, 1995: 260, 1996:101). W artykule o chronologii niemieckich zapożyczeń w języku polskim zmienił on swój pogląd i wywodził polski wyraz *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiej formy *slehte* (T. Czarnecki 1993a: 130); w tym wypadku także nie wyjaśnił on wszystkich osobliwości fonetycznych rozwoju zapożyczenia (tzn. rozwoju wyrazów *slehte* > *ślehta* > *ślachta* / *szlachta*).

2.2. W latach 1999 – 2000 powstały dwa dalsze artykuły T. Czarneckiego dotyczące etymologii terminu (T. Czarnecki 1999, 2000): W nich zaproponował on nowe źródło niemieckie dla samodzielnego zapożyczenia do języka polskiego: Było to według niego średnio-wysoko-niemieckie *sleht* w grupie wyrazów *slehte edelleute / slehte ritter* oznaczające ‘zwykłych szlachciców czy zwykłych rycerzy, nie sprawujących żadnych urzędów’.

3. Do nowej etymologii T. Czarneckiego ustosunkował się historyk A. Bogucki. O tym, że nowa etymologia nie jest prawdopodobna, stwierdził ten uczony zarówno w swym artykule (A. Bogucki 2002) jak i w przypisach wydanej wcześniej książki o określeniach polskiego rycerstwa w Średniowieczu (A. Bogucki 2001a). Przytaczane są tu jego zdania zarówno z artykułu jak i książki. W artykule historyk ten podaje, że nie jest prawdopodobna teza T. Czarneckiego, że wyraz szlachta pochodzi z niem. *sleht* lub *schlecht* (= biedny, prosty, zwykły), ponieważ ten termin oznaczał w XIV wieku wyższą warstwę rycerstwa (A. Bogucki 2002: 380) Podobnie utrzymuje A. Bogucki w swojej książce, zmieniając przy tym nieco znaczenia niemieckiej podstawy etymologii. Podaje on, że nie jest prawdopodobna teza T. Czarneckiego, że wyraz *szlachta* pochodzi z niem. *schlecht* (=niższy, prosty), bowiem tym określeniem nazywane było w XIV wieku wyższe rycerstwo (A. Bogucki 2001a: 121).

4. Na skutek krytyki historyka A. Boguckiego (A. Bogucki 2002) T. Czarnecki (2002, 2003) zmodyfikował swoją nową etymologię *szlachty* i zaproponował następujące interpretacje zapożyczenia tego terminu:

a) Niemieckie źródło terminu *slehter edelman* zostało przejęte najpierw przez język czeski jako *šlechtný vládka*.

b) W przeciągu czasu powstały w Czechach wyrazy: 1/ *šlehta* w znaczeniach ‘zarówno przedstawiciel stanu jak i ogół ludzi tego stanu jak też cecha stanu’, 2/ derywat *šlechtic* ‘szlachcic’.

c) Podczas rządów Wacława II Czeskiego termin przyszedł do Polski w znaczeniu ‘przedstawiciel stanu’ i w późniejszym czasie rozwinęły się pozostałe znaczenia, tj.: ‘nazwa stanu’ i ‘cecha tego stanu’.

d) Fonetyka zapożyczenia polskiego odzwierciedlała przy tym osobliwości niemieckich gwar Krakowa i Poznania, które podobnie jak inne wschodnio-środkowo-niemieckie dialekty rozwinęły średnio-wysoko-niemiecką samogłoskę *e* do nowej postaci *a*.

5. W roku 2003 A. Bogucki raz jeszcze skrytykował nową modyfikację etymologii szlachty T. Czarneckiego (A. Bogucki 2003). Według tego badacza nie było możliwe, żeby wyrazy *šlehta* i *szlachta* wywodziły się z niemieckiego przymiotnika *sleht*, ponieważ w czeskich zabytkach grupa wyrazów typu *šlechtný vládka* nie miała żadnych poświadczeń. Historyk ten (A. Bogucki 2003) – nie zważając na wcześniej wymieniane trudności interpretacyjne etymologii natury fonetycznej i znaczeniowej – powrócił do „starej koncepcji” pochodzenia terminu, chociaż w trochę inny sposób próbował bronić zasadności swego poglądu. Według A. Bo-

guckiego na początku 13 w. z niemieckich form *slahta* / *slehte* powstała czeska postać *šlechta* z tym samym znaczeniem co miały niemieckie źródła, tzn. forma ta oznaczała po prostu pojęcie równoważne ze słowiańskim wyrazem ‘ród’. Dopiero w XIV w. z tej to czeskiej formy rozwinęły się dwie postacie oboczne języka polskiego *ślachta* / *szlachta*, które podobnie jak ich czeskie źródło odnosiły się zarówno do ‘szlachetnego pochodzenia’ jak i do ‘najwyższej warstwy rycerstwa’ (A. Bogucki 2003).

6. Polemizując z poglądami historyka A. Boguckiego językoznawca T. Czarnecki dokonał w szeregu swych artykułów ponownej modyfikacji etymologii szlachty.

6.1. W dwóch pierwszych artykułach (T. Czarnecki 2004a, 2004b) badacz ten ustalił, że niemieckim źródło terminu jest grupa wyrazowa *slehte herren*; została ona zapożyczona do języka czeskiego w znaczeniu *barones Regni Bohemiae*, tzn. miała znaczenie ‘pierwsi królestwa Czech’ (ponieważ wyraz *slehte* odczuwany był w języku niemieckim tego obszaru jako równoznaczny z średnio-wysokoniemieckim *frî*, tzn. określenia *frîe herren* i *slehte herren* mogły funkcjonować jako synonimy),

a przy tym forma języka czeskiego *šlechta* powstała ze skrótu tego niemieckiego wyrażenia. Badacz ten przyjął, że funkcjonująca w warunkach dwujęzyczności feudałów Czech czesko-niemiecka forma *šlechta* / *slehte* uległa z czasem wpływowi znaczeniowemu podobnemu jej fonetycznie wyrazowi niemieckiemu *geslehte* i w ten sposób rozszerzyła swój zakres użycia jako termin związany z grupami organizacji stanowej średniowiecza, tzn. z ich rodami i herbami. Poprzez Śląsk termin ten dotarł według T. Czarneckiego – przypuszczalnie dopiero w drugiej połowie XIV wieku – do Polski jako *ślachta*; następnie w ciągu następnego wieku ustaliła się postać fonetyczna *szlachta* i w tej to formie wyraz znany jest do chwili obecnej jako określenie stanu, który odegrał dużą rolę w historii Pierwszej Rzeczypospolitej. T. Czarnecki stwierdził, że droga zapożyczenia *szlachty* do języka polskiego nie była tak prosta, jak wyobrażali sobie wcześniejsi badacze tego problemu (między innymi A. Bogucki), i o tego rodzaju przejściu terminu można powiedzieć, że jest to pożyczka o charakterze „mieszanym”, pochodząca zarówno z języka niemieckiego – ze względu na postać fonetyczną wyrazu polskiego, jak i z języka czeskiego – ze względu na znaczenie formy *šlechta*.

6.2. W swym następnym artykule dotyczącym tego ważnego terminu historycznego T. Czarnecki (2007) wysunął dodatkowe argumenty przemawiające za jego wyżej sformułowaną modyfikacją etymologii. Przyjął on, że formą czesko-niemiecką *slehte* / *šlechta* zaczęto się posługiwać po to, aby wyeliminować dwuznaczne czeskie określenie *kmet*, odnoszące się zarówno do poddanych króla: wolnych (średnio-wysoko-niemieckie *frî* / *sleht*) jak i niewolnych (czeskie *chlap* / polskie *chłop*): W najwcześniejszych zapisach przeciwstawiane są bowiem wyraźnie czeskie terminy *šlechta* i *chlapstvo*; (por. cytowane zdania z kroniki Dalimila z początku XIV w. A. Bogucki 2003: 460 /: *Ostarale stříebro a zbožie šlechtu čini*

a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešiena.). W ten sposób zapożyczony wyraz stał się według T. Czarneckiego najważniejszym

określeniem czeskiej elity; i z czasem – po roku 1350 w związku z ustanowieniem w Rzeszy Niemieckiej tzw. ‘szlachty odwiecznej czyli rodowej’ (por. niemieckie terminy *Uradel / Geschlechtsadel*) został skojarzony z pochodzeniem tej grupy, tzn. z ich rodem i urodzeniem: Niemiecko-czeskie *slehte / šlehta* zaczęto dopiero w tym czasie łączyć z niemieckim *geslehte* i tym to wyrazem zastępować używane wcześniej rodzime *rod*. Na początku 14 w., jak wskazują czeskie zabytki, oba te wyrazy mogły stać w tekście jeszcze obok siebie; por. cytowane zdanie w tym artykule *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete čtieti svu šlehtu i rod pomneti* /T. Czarnecki 2007, s. 134/). Do Polski termin ten mógł przyjść nie wcześniej niż w drugiej połowie XIV w., tzn. po roku 1350, początkowo, aby określać niemieckie *Geschlechtsadel / Uradel* i odróżniać ją od innych średniowiecznych *włodyków* (tzn. *scartabellów* odpowiadających niemieckim *Briefadel* i *włodykom* powoływanym tylko dla celów obronnych – sołtysów i poważnych kmieci – odpowiedników niemieckiego wyrażenia *Kriegsadel*), a ponieważ zasada rodów była w Polsce niewątpliwie najważniejsza dla określenia pozycji stanowej, stał się powoli w przeciągu XIV i XV wieku powszechnym określeniem ‘urodzonych’ czyli właśnie ‘członków rodów heraldycznych’.

6.3. Etymologię swą rozwijał T. Czarnecki także w kilku następnych artykułach powstałych w latach 2008 – 2010), dodając nowe spostrzeżenia na temat słuszności tej etymologii i precyzując dane dotyczące dwóch niemieckich źródeł terminu pierwotnego śrwn. *slehte* i wtórnego śrwn. *geslehte / slehte* (T. Czarnecki 2008, 2009a, 2009b, 2010, 2011).

7. Do badań T. Czarneckiego na temat pochodzenia terminu *szlachta* (T. Czarnecki 2007) ustosunkował się ponownie A. Bogucki w artykule opublikowanym w 2009 roku (A. Bogucki, 2009) wysuwając wątpliwości do nowej modyfikacji etymologii i powtarzając krytyczne uwagi dotyczące wcześniejszych poglądów germanistycznych wyrażonych przez tego autora.

Uczony ten (A. Bogucki 2009) stwierdził między innymi:

a) Nie jest możliwe, żeby wyraz polski pochodził z niemieckiego *slehte herren* (podał on przy tym „nader osobliwą” interpretację niemieckiego wyrażenia *sleht herr* dowodząc – zdaniem autora niniejszego artykułu w sposób niewłaściwy, że w tekście cytowanym ze słownika J.W. Grimma *Vordes mein herr ein könig war, jetzt ist er sleht herr ganz und gar* panem pewnej osoby poprzednio był król, a teraz jest nim ktoś niższy od króla /A. Bogucki 2009: 18–19).

b) Dokładne źródło polskiego terminu *szlachta* nie zostało dotychczas odnalezione (A. Bogucki 2009: 22); musi ono być jednak związane z pojęciem *rodu* (A. Bogucki 2009: 24–25) i pod uwagę należy brać formy niemieckie *slahte* i *slehte* (A. Bogucki 2009: 42–43).

c) Dla zapożyczenia polskiej formy *szlachta* konieczne jest przyjęcie pośrednictwa czeskiego (A. Bogucki 2009, s. 24, 42), a to pośrednictwo według A. Boguckiego T. Czarnecki niesłusznie odrzucił (A. Bogucki 2009: 43).

Z powyższych stwierdzeń wynikałoby, że badacz ten (A. Bogucki 2009: 27) nie mając nowych argumentów historycznych powrócił do starej „rodowej” koncepcji etymologii *szlachty* wysuniętej jeszcze przez dziwnastowiecznego historyka Ka-

rola Szajnochę (K. Szajnocha 1876a) i krytykowanej ze względu na problemy fonetyczne i znaczeniowe w roku 1999 przez T. Czarneckiego (1999).

8. Uwagi A. Boguckiego dotyczące pochodzenia terminu szlachta zostały szybko zauważone przez T. Czarneckiego. Pod wpływem ponownej krytyki A. Boguckiego – badacza powtarzającego „niezwykle konsekwentnie” swe uwagi historyczne do nowej etymologii *szlachty* T. Czarnecki raz jeszcze powrócił do etymologii tego niezwyklego terminu (T. Czarnecki 2010, 2011).

8.1. Na stronach niniejszego artykułu T. Czarnecki raz jeszcze powtarza swe „wywody etymologiczne” i z pewnymi modyfikacjami: referuje swoje najnowsze spostrzeżenia na temat etymologii *szlachty*. Niedawno przeglądnął on bowiem ponownie dokładnie: a) słownik historyczny języka niemieckiego J.W. Grimma (1854: IV.1.2. 3903–3912), b) słowniki średniowieczne języka niemieckiego (M. Lexer 1872: I 977, 1930: 66) i zauważył dotychczas mu nie znane fakty językowe, związane z objaśnieniem pochodzenia terminu: Na terenie dialektów południowych języka niemieckiego – przede wszystkim Bawarii i Wschodniej Frankonii zaświadczona była nie tylko klasyczną postacią *geslehte / geslahte* oznaczająca ‘ród / rody szlacheckie’, ‘pochodzenie szlacheckie’, ‘przedstawiciele z takim pochodzeniem’, ale używane były też niezwykle formy z tymi samymi znaczeniami *geslēht (e)* wymawiane właśnie z germańskim *ē*, bowiem rymowane one były przede wszystkim z niemieckimi wyrazami posiadającym tę samą samogłoskę – rzeczownikiem i przymiotnikiem *recht (e)*, mającym odpowiednio znaczenia ‘prawo’ i ‘prawy’. Te to zaś osobliwości fonetyczne wskazywałyby, że pierwotne znaczenie terminu ‘szlachta’ mogło należeć do sfery prawa (wyraz *šlechta / szlachta* mógł więc kształtować się długi czas jako termin prawniczy (którym może próbowano „tłumaczyć” stare łacińskie wyrażenie dla określenia ‘szlachetnych’ – *virī nobiles*), a nie musiało być, jak to wcześniej autor niniejszego artykułu zakładał tylko terminem socjalnym odnoszącym się do ‘niższych od władcy’ (a ten to aspekt etymologii krytykował niezmiennie A. Bogucki). Południowo-niemiecka postać z tzw. germańskim *ē* mogła zostać przejęta przez sąsiadujące z tą częścią obszaru dialekty niemieckie Czech i rozwinąć się jako czeskie *šlechta*; wcześniejsze próby wywodu etymologicznego T. Czarneckiego (zob. literatura) nie były zatem „domysłem” pozbawionym dowodu źródłowego; wyjaśniać bowiem mogły w sposób dokładny i precyzyjny zarówno fonetykę niemieckiego wyrazu jak i też pierwotne znaczenie terminu.

8.2. Powracając raz jeszcze do etymologii terminu *šlechta* autor niniejszego artykułu przytacza ponownie wypowiedzi Jerzego J. Kłoczowskiego (J. Kłoczowski 2003) na temat warunków powstawania ‘szlachty’ czeskiej: Uczony ten stwierdził, że w Czechach od drugiej połowy XII wieku można wyraźnie obserwować tworzenie się niezależnej elity wielkich panów rozszerzających, także przez przejmowania na stałe dóbr książęcych, niezależne domeny z własnymi dziedzicznymi rezydencjami oraz że w XIII wieku proces ten rozwinie się w pełni i szlachta stanie się niezależną siłą, z którą książęta-królowie zmuszeni się liczyć coraz bardziej (J. Kłoczowski 2003: 142). Podobne procesy zachodziły w tym czasie w sąsiednich krajach niemieckich – Bawarii i Wschodniej Frankonii i wnioskować tylko należy, że dla ‘nowej szlachty’ (‘nowej elity rycerstwa tych krajów’ odróżniającej się od ‘starych

rodów' nowymi ideałami średniowiecznej kultury dworskiej) potrzebny był zarówno na terenie południowych Niemiec jak i w Czechach inny termin niż dotychczasowe określenia 'starej szlachty rodowej'.

8.3. T. Czarnecki przyjmuje zatem, że podstawą do utworzenia czeskiego terminu *šlehta* było południowo-niemiecka forma *slēhte*, związana z innymi średnio-wysoko-niemieckimi wyrazami: czasownikiem *slēhten* 'ustanawiać prawo, udzielać praw' (M. Lexer 1872: II 967), rzeczownikami *geslēhte* 'rody ludzi uprawnionych, mających prawa' i *geslēhte (te)* 'ludzie podporządkowani prawom władcy' (M. Lexer 1872: I 977, 1930: 66), *slēhtig* 'człowiek podporządkowany władcy, odzwierciedlający łaćńskie *baro*' (G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: 391). Forma *slēhte* mogła być zaś interpretowana jako przymiotnik lub jako rzeczownik (utworzony od tego przymiotnika). Jako przymiotnik w funkcji predykatywu lub przydawki (np. w średniowiecznym języku niemieckim: *man ist / sint sleht (e) // der / die slehte/n/ männer*) oznaczała najpierw tylko cechę 'podporządkowania prawnego władcy' a dopiero później cechę 'niższości' w stosunku do władcy (lub do innych ludzi wyżej stojących pod względem prawnym). Jako rzeczownik w funkcji podmiotu lub dopełnienia forma ta odnosiła się albo do dziedzicznej właściwości praw 'ludzi uprzywilejowanych przez władcę' lub do ich posiadłości (ziemi i rezydencji) otrzymywanych w ten sam sposób od swego 'pana'. Poza tym przymiotnik *slēhte* charakteryzował 'ludzi podległych władcy' ze względu na sposób ich postępowania, określając w ten sposób ich średniowieczny kodeks moralności; niemieckie wyrażenia tego okresu *man / männer ist / sint sleht (e)* odnosiły się do człowieka 'prawego, szczerego, otwartego, sprawiedliwego i uczciwego' (a na to wskazują niemieckie zwroty: *sleht unt recht* 'prosty i uczciwy', *recht unt bilig / =sleht/* 'słuszny i sprawiedliwy': J.W. Grimm: 1854: IX 519–540), co w powiązaniu z ogólnoniemieckim *edel* doprowadziło do utworzenia słowiańskiego określenia przymiotu człowieka 'zacyjny i szlachetny'. Średniowieczny rzeczownik *slēhte* tłumaczył zaś często w tekstach tego okresu łaćńskie określenie *rectitudo* 'prawość' jako jedno z ujęć 'prawdy' tego okresu filozofii (M. Lexer 1872: II 967).

8.4. Na terenie Czech nowy termin zjawiał się zapewne już w końcu XII wieku (por. J. Kłoczowki 2003:142) wraz z pierwszymi aktami księcia (króla) Czech dla swojej elity dworskiej (około 1189 r.), długi jednak czas odczuwany był w warunkach dwujęzyczności niemiecko-czeskiej Pragi zarówno jako wyraz niemiecki jak i czeski *slehte / šlehta*. Wyraz ten używany był zapewne w znaczeniach: a) 'grupy ludzi-rycerzy „uprawnionych”' (taki rzeczownik miał tylko liczbę mnogą), b) 'dziedzicznej cechy tego rodzaju ludzi' (zob. wyżej), określającej status prawny i socjalny i charakteryzującej postawę moralną 'średniowiecznych wojowników' (taki rzeczownik miał tylko liczbę pojedynczą). Szybko odwzorowano też niemieckie *die / der slēhte/n, slehtic / slehtig* jako czeskie *šlehetni // šleheten / šlehetny* i *šlehtic* w odpowiednich znaczeniach 'przymiotów tych ludzi' lub określenia ich 'grupy' (liczba mnoga) i 'przedstawiciela tej grupy' (liczba pojedyncza). Zaświadczone zostały te wyrazy na początku 14 w. w dwóch głównych zabytkach języka czeskiego tego okresu, w eposie *Alexandreida* i w *Kronice Dalimila* (V. Chládkova 1977; S.M. Neverkla 2004) i odczuwane były tylko jako synonimy innych określeń dla 'szlachty' (zob. B. Nowacki 2006: 163) – wyrazów *pán / vladika / zeman*, a wyraz

šlechta nie odnosił się jeszcze do pojęcia ‘rodu’ (zob. V. Chládkova 1977, S.M. Newerkla 2004) wbrew A. Boguckiego przyjmującego archaiczne poglądy Karola Szajnochy (zob. wyżej). Dopiero podczas panowania Jana Luksemburskiego na tronie czeskim nastąpiło rozszerzenie znaczenia czeskiej formy *šlechta* (V. Chládkova 1977: 231): Z terminu oznaczającego ‘szlachtę krajową tego kraju, zależną od króla’ przekształcił się on w określenie odnoszące się do ‘ogółu elity „urodzonych” tego kraju wraz ze swoim królem’. Świadczą o tym:

1/ czeskie teksty z połowy XIV w. tłumaczące łacińskie *cuius rex nobilis ist* jako *šlechta jest král...jest šlechetny král...král šlechtic* (V. Chládkova 1977: 232);

2/ częste używanie terminów *šlechta* / *šlechtic* w znaczeniu łacińskich wyrazów *barones* / *baro* (V. Chládkova 1977: 232);

3/ możliwość rozumienia staroczeskiej formy *šlechta* jako określenia ‘rodu’ (szlacheckiego, patriarchów biblijnych, władców itp.);

4/ używanie niekiedy dla formy *šlechta* /podobnie też w języku polskim dla formy *szlachta* (*Słownik staropolski* 1953: VIII 571) końcówek liczby podwójnej, informującej zapewne o „dwojakim”, tzn. „niższym” i „wyższym” charakterze tego rodzaju grupy społeczeństwa).

Przyczyna takiej zmiany znaczeniowej była łatwa do wytłumaczenia: W pierwszych latach XIV w. poznano w Czechach bardzo podobnie brzmiące wyrazy języka niemieckiego będące innymi określeniami ‘ogółu szlachty’:

a) zachodnio-środkowo-niemieckie lub mówiąc dokładniej mozelsko-frankońskie określenie feudalne *slähte* / *slehte* interpretowane na wzór francuskiego *gent* ‘ród’ (por. A. de Vincenz 1996: 97) w hrabstwie Luxemburg jako ‘ogół rodów szlacheckich’,

b) ogólnoniemieckie *geslähte* / *geslehte* mające znaczenie ‘zbiór rodów i rodzin szlacheckich’ (M. Lexer 1872: I 977).

Oba wspomniane poprzednio wyrazy niemieckie i zapożyczone wcześniej niemiecko-czeskie *slähte* / *šlechta* miały podobną wymowę fonetyczną, ponieważ w dialektach niemieckich Czech germańskie *ë* i tzw. wtórny przegłos samogłoski *a* przed wysokim *i* - *ä* / *e* nie różniły się według otwartości samogłoski *e*. Tego rodzaju rozwój znaczeniowy czeskich określeń *šlechta* / *šlechtic* / *šlechetny* spowodował, że w drugiej połowie XIV w. odnosiły się one przeważnie do najwyższej części elity szlacheckiej – do ‘możnych panów’ i tylko na zasadzie kontrastu były przeciwstawiane staremu nazwaniu ‘krajowej szlachty czeskiej’ terminowi *wladika*; w następnym wieku miały te wymienione wyżej wyrazy jednak charakter terminów nadrzędnych obejmujących oba powstałe stany ‘czeskiej szlachty’: a) stan „wyższej szlachty” – panów b) stan „szlachty niższej” – władków / rycerzy.

8.5. Na ziemiach polskich niemiecki termin *slēchte* mógł pojawić się już w ciągu 13 w. Najwcześniej było to możliwe na Śląsku, obszarze wielojęzycznym, gdzie bardzo wczesnie kształtował się kontakt językowy słowiańsko-niemiecki (dokładniej: niemiecko-czesko-polski) i gdzie wraz z osadnikami niemieckimi przybywającymi z terenów zarówno górno- i środkowo-niemieckich /bawarskich i frankońskich/ jak i dolno-niemieckich od drugiej połowy XIII w. germańskie *ë* przekształcane było w części dialektów tego obszaru w samogłoskę *a* zmiękczającą poprzednią samogłoskę. Krótko reasumując: Forma śląsko-niemiecka *sl’achte* mogła przyjść

na ten teren wprost z Czech lub „długą drogą” z osadnikami z Bawarii, Frankonii i Saksonii podczas kolonizacji Śląska, w obu przypadkach jeszcze w znaczeniu ‘szlachta zależna od władcy danego kraju niemieckiego’. Nie wykluczone, że do sąsiadującej ze Śląskiem Wielkopolski mogła ta forma dotrzeć już w końcu XIII w. i rozpowszechnić się jako synonim *włodyki* w następnym wieku:

a) K. Szajnocha (1876a, 1969: 129) wspomina o XIV-wiecznym *miles caligatus* - „szlachcicu chodackowym” (w języku niemieckim tego okresu to zaś wyrażenie: *slēhter kriegsman*: J.W. Grimm 1854: IX 533), przy czym w XIV – XV w. typowemu wielkopolskiemu terminowi *ślachta* (< niemieckiego *slēchte*) odpowiadało łacińskie określenie *militia*.

b) W gwarach Wielkopolski znana było długi czas powstała chyba już w okresie średniowiecznym grupa wyrazów *na ślachcie*, tzn. ‘na miejscu, gdzie mieszka drobna szlachta’ (J. Karłowicz 1900: V 304, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki, 1900: VI 630).

c) Najwcześniejsze zaświadczenie formy *ślachta* jako imię własne znane jest natomiast na tym terenie dopiero w r. 1374: *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Genesiensis* (Staropolski Słownik Nazw Osobowych 1965) i odzwierciedla zapewne „niższy” charakter duchowieństwa (w Niemczech odróżniano np. w urzędach dwa rodzaje duchownych ‘proboszcza i opata: „wyższy” – *gefürsteter probst / abt* i „niższy” - *slēhter probst / abt*: J.W. Grimm, Wörterbuch, 1854, s. IX 533).

Pierwsze zaświadczenie „oficjalne” z tego terenu *ślachta* = *nobilitas* pochodzi z 1390 r. (*Słownik staropolski* 1953: VIII 571). Na terenie Małopolski w Kodeksie Kazimierza Wielkiego (około 1368 r.) pojawia się osobliwa forma *ślachte* interpretowana wielokrotnie jako najwyższa grupa ‘włodyków’ (T. Czarnecki 2008; A. Bogucki 2009). Znaczenie tej formy ‘przedstawiciel najwyższej grupy szlachty’ wskazuje wyraźnie na wpływ czeskiej formy *šlechta*; została jednak zachowana śląskoniemiecka fonetyka terminu; wyraz mógłby zostać zrekonstruowany w pierwszym przypadku liczby pojedynczej jako *ślachta* (według wymowy śląsko-krakowskiej) lub *szlachta* (zmieszany z czeskim nagłosem *š-*). Samogłoska *a* świadczyłaby tu dobitnie o tylko semantycznym wpływie czeskim, ponieważ zmiana *e > a* nie może być wyjaśniona wbrew A. Boguckiemu (A. Bogucki 2009) poprzez odpowiedności słowiańskie języków czeskiego i polskiego. Rozwikłanie tej frapującej zagadki fonetycznej postaci czeskiej wydaje się być proste: Śląska forma terminu *ślachta* musiała być w tym czasie już w Krakowie używana i tylko na wzór czeskiej postaci *šlechta* rozszerzyła swe znaczenie (coś podobnego stało się 100 lat wcześniej w Czechach!). Dopiero w połowie XV w. (*Słownik staropolski* 1953) pojawia się w Małopolsce forma *szlechta* – typowo fonetyczne naśladowanie czeskiej *šlechty*. Na końcu tego wieku na Mazowszu obok licznych postaci *ślachcic / ślachatny / ślachetny* zaświadczone są sporadycznie dwa razy „czeskie” formy *šlechcic / ślechetny*: *Słownik Staropolski*, 1953: VIII 569). Już od 1388 na Rusi mamy formę z *a*: *šljachtič* ‘przedstawiciel drobnej szlachty’; w dzisiejszych językach wschodnio-słowiańskich ze znaczeniem ‘polnischer Kleinadel = polska drobna szlachta’ istnieją do dziś starorusyjskie *šljachta*, białoruskie *šl’áčhta* i ukraińskie *šljachta* (M. Vasmer 1958: 413).

9. Wnioski

W obecnym stanie badań nad etymologią *szlachty* autor niniejszego artykułu jest zdania, że nie można jednoznacznie powiedzieć, skąd przyszło do Polski to osobliwe określenie stanu. Odmiany fonetyczne *ślachta* / *szlachta* / *szlechta* dowodzą, że jest to zapożyczenie wielorakie (*mehrfache Entlehnung*); dwa wyróżniające się znaczenia terminu: 1/ ‘szlachta niższa’ (w niemieckim rozumiana jako *Landa-del* / *Kleinadel*, tzn. bez możnych i władcy) i 2/ ‘cały stan szlachecki’ (w języku niemieckim pojmowany jako *Adel*, tzn. wszystkie ‘zadne rody’ łącznie z rodami władców i arystokracji) wskazują, że chodzi tu o pożyczkę mieszaną: niemiecko-czeską. Inaczej mówiąc: Dwa źródła fonetyczne terminu powstały w Niemczech (< *slächte* + *slächte* / *geslächte*), natomiast dwa odcienie semantyczne wyrazu kształtowały się w Czechach. W tym stanie badań nad pochodzeniem terminu jest pewne, że wyraz został zapożyczony do Polski z Niemiec za pośrednictwem semantycznym języka czeskiego. Dzisiejsza forma *szlachta* ustaliła się natomiast zarówno pod wpływem niemieckim (*slächte* > *ślachta* > *szlachta*) jak i czeskim (*slächte* > *šlechta* > *szlachta*).

11. Jeszcze o pochodzeniu polskiego terminu *szlachta*

W niniejszym artykule polemizując z poglądami A. Boguckiego (2009: 17–43) na temat pochodzenia wymienionego w tytule terminu wypowiadam się ponownie w sprawie etymologii *szlachty*. Uwagi A. Boguckiego pozwoliły mi bowiem dokonać zasadniczej zmiany „filozofii” tej etymologii, a więc lepiej sprecyzować znaczenia pierwotnego źródła niemieckiego *szlachty* i dokładniej uzasadnić drogę przejścia wyrazu do języka polskiego. Po opublikowaniu polemicznego artykułu A. Boguckiego na temat *szlachty* opracowałem już jednak i wydałem drukiem kilka następujących rozpraw dotyczących pochodzenia tego terminu (T. Czarnecki 2010a: 205–212, 2010b: 31–41, 2010c: 292–300, 2011: 331–339, 2012a: 1300–1312, 2012b).

W niniejszym artykule ograniczę się zatem tylko do dwóch punktów krytyki A. Boguckiego, które wydają mi się bardzo ważne ze względu na dalszą dyskusję dotyczącą etymologii *szlachty*: a) do sprawy ‘rodu’ jako pierwotnego znaczenia tego terminu, b) do ustalenia dokładnej prymarnej formy niemieckiego źródła dla wyrazu *szlachta*, c) do ogólnej charakterystyki pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu tego terminu z języka niemieckiego (T. Czarnecki 2011).

1. A. Bogucki pisze w swej krytyce etymologii *szlachty*, że podstawą powstania formy czeskiej *šlechta* mogłyby być związane z ‘rodem’ niemieckie formy *slah-te / slehte* (A. Bogucki 2009: 27, 42); w tym samym artykule badacz ten stwierdza jednak, że niemieckiego źródła dla czeskiej i polskiej postaci dopiero poszukujemy, ale że niewątpliwie jest to jedna z form określających ‘ród’ (A. Bogucki 2009: 22–27) Moim zdaniem formy niemieckie odnoszące się do określenia rodu (*slah-ta / slahte / gesläht (e) / gesleht (e)*) – zarówno ze względów znaczeniowych jak i fonetycznych (= głosowych) – nie mogą być uważane za źródła słowiańskich postaci *šlechta / szlachta*.

1.1. Niezrozumiałe jest dla etymologa - językoznawcy, dlaczego historyk A. Bogucki powrócił do koncepcji Szajnochy (1876a) i zinterpretował pierwotne znaczenie czeskiej formy *šlechta* jako ‘ród’ (A. Bogucki 2009: 25–27). Nie wynika to przecież z tekstów czeskich podających najstarsze zaświadczenia tej formy:

1) Cytuję tu za A. Boguckim dwa fragmenty poematu Alexandreida:

a) Slyšte, vece, čstni otčici, všie šlechty předši dědici! Každý vás svú šlechtu vzvěda, vzpoměn sě na svěho děda, z kakěhos pošel poroda, Nenie tak tvrda přiřhoda, by tě nemohl podržeti, chceš-li svú šlechtu pomneti kak jest spačiti dostojna”. b) „a jakž jsu byli dědove, takež budte i vnukove, každý na svój rod spomana, Dnes vam jest čest v ruce dana, ač jedno budete chtieti, svu šlechtu i rod pomneti (A. Bogucki 2009: 25).

2) Dodaję do tego jeden fragment staroczeskiego tekstu (także w poemacie Alexandreida), w którym według najnowszych badań Stefana M. Neverkli 2004: 227 zaświadczone jest najstarsze znaczenie terminu *šleh-ta*: „dvě šte junoš vybornějších, svu šlechty přirozenezějších, biehu mu přisluhujice.”

3) A. Bogucki interpretował najpierw znaczenia formy *šlechta* w poemacie Aleksandreida za Chladkovą 1977: 231–232 jako ‘zespół odziedziczonych właściwości i zdolności’ (A. Bogucki 2002: 377–378, 2001a), potem zmodyfikował te znaczenia rozumiejąc je jako ‘przynależność do grupy społecznej, pochodzenie z niej’ (A. Bogucki 2003: 460), a więc niewątpliwie jako ‘przynależność do stanu szlacheckiego, pochodzenie szlacheckie, szlachectwo’, następnie zaś po prostu przyjął, że to znaczenie to ‘ród’ (A. Bogucki 2009).

4) Czeski językoznawca S.M. Neverkla 2004, umieszczając formę *šlechta* w słowniku zapożyczeń niemieckich w języku czeskim, podał najstarsze znaczenie tej formy jako ‘vornehme Herkunft, Würde’ = znakomite pochodzenie’, ‘godność’ i o znaczeniu ‘rodu’ wspominał tylko, że zaświadczone było ono w tekstach biblijnych powstałych po roku 1350.

5) Dokładna analiza filologiczna wyżej wymienionych tekstów staroczeskich wyklucza według mnie znaczenie ‘rodu’. We fragmencie a) *šlehty dědici* to nie ‘potomkowie rodu’, jak twierdzi A. Bogucki, a ‘dziedzice właściwości jaką wyraża *šlechta*’, a więc ‘ludzie dziedziczący pewne właściwości swych przodków’ (‘ród’ pojmowano przecież począwszy od dziada przez ojca do danej osoby). Wyrażenie *svu šlehtu* ‘swoją *szlachtę*’ świadczy o tym, że nie dotyczy ono króla Dariusza, a że to tylko „właściwość” jego wojowników. Jeszcze wyraźniej to pierwotne znaczenie zarysowuje się we fragmencie b). Tu występuje pojęcie ‘rodu’, typowe dla wojowników (*svój rod* = *swój ród*), mówi się tu o przeszłości, a król Aleksander oznajmia swoim wojownikom, że mają w swych rękach jako wojownicy ‘cześć’ (to pojęcie odpowiada średniowiecznemu niemieckiemu *e:re* /dzisiejsze *Ehre* ‘honor’/, tzn. wyrazowi określającemu ‘poważanie na dworze władcy’), a zatem mają pamiętać, że najważniejsza dla nich jest *šlechta* w połączeniu z rodem, tzn. właściwość dziedziczna (przy czym pojęcie ‘ród’ zostaje wyrażone w sposób ogólny, może się odnosić zarówno do króla jak i do jego wojowników, ponieważ nie ma przy nim słowa ‘swój’: *svu šlehtu i rod pomneti*). Nie może być tu mowy wbrew A. Boguckiemu 2009 o pleonastycznym powtórzeniu pojęcia rodu (po co byłoby takie powtórzenie bez słowa *swój*?), a tylko o dokładnym wyjaśnieniu króla, że to co odziedziczyli z rodu (a ‘ród’ jest przecież cechą wspólną króla i wojowników), leży w ich mocy i to jest właśnie owa „tajemnicza” *šlechta*.

6) W tych najstarszych zaświadczeniach terminu *šlechta* nie ma więc jeszcze znaczenia ‘rodu’ i tego rodzaju znaczenie to tylko domysł historyków polskich: K. Szajnochy i A. Boguckiego nie poparty dokładną i precyzyjną analizą tekstów staroczeskich.

1.2. Formy niemieckie oznaczające ‘ród’ w średniowieczu (*slah-ta* / *slahte* / *gesleht* (e) / *gesläht* (e)) nie mogą być ze względów fonetycznych podstawami utworzenia postaci słowiańskich: czeskiej *šlechty* i polskich form *ślach-ta* / *szlachta* / *šlechta* / *szlechta* (pisałem już o tym wielokrotnie T. Czarnecki 1999: 113–142, 2000: 39–63) i raz jeszcze powtórzę tu zasadnicze wyjaśnienia: 1) Średnio-wysoko-niemieckie *slahte* i jeszcze wcześniejsze staro-wysoko-niemieckie *slah-ta* nie są możliwe jako źródła dla czeskiej formy mającej w rdzeniu samogłoskę *e*, a dla polskich oboczności *ślachta* / *szlachta* takie zapożyczenie byłoby możliwe i do tego tylko bez pośrednictwa czeskiego dopiero po roku 1300. 2) Niemieckie śre-

dniowieczne postacie *geslehte* / *geslähte* ze względu na przedrostek *ge-* (i możliwy przyrostek *-e*) nie mogłyby być przejęte jako czeskie *šlechta* ani jako polska *ślachta* / *szlachta*. 3) Niemieckie formy średnio-wysoko-niemieckie *slähte* / *slehte* i średnio-dolno-niemieckie *slehte* zaświadczone były w znaczeniu ‘rodu’ od XIII do XV wieku; mimo tego trudno te postacie zaakceptować jako źródła wyrazów czeskich i polskich i to zarówno ze względów fonetycznych, chronologicznych jak i morfologicznych: a) Przyjmując źródło górnoniemieckie z tzw. przegłosem wtórnym samogłoski *a* (*slähte*) staroczeska *šlehtha* musiałaby być zapożyczeniem jeszcze XII wieku (w okresie lat 1100–1170, kiedy na terenie górnoniemieckim nie działała jeszcze apokopa *-e* i występował już tzw. przegłos wtórny, tzn. przejście samogłoski *a* > *ä*, który to po 1170 r. został przekształcony znów w samogłoskę *a*), a polskie formy *ślachta* / *szlachta* zapożyczeniami znacznie późniejszymi, u których samogłoska *a*, gdyby przyjąć pośrednictwo czeskie, nie mogłaby zostać wyjaśniona. Chronologia i fonetyka form słowiańskich nie przemawiają więc za tego rodzaju zapożyczeniem). b) Źródła średnio-dolno-niemieckie lub zachodnio-środkowo-niemieckie *slehte* możliwe byłyby tylko przy przyjęciu tzw. zapożyczenia na odległość, co wobec ożywionych kontaktów Czech z obszarem górnoniemieckim wydaje się być mało prawdopodobne, a dla obszaru polskiego zupełnie niewytłumaczalne (ze względów fonetycznych i chronologicznych). Oba źródła niemieckie mają przy tym rodzaj nijaki, który nie jest zgodny z formami słowiańskimi (są to formacje z rodzajem żeńskim”) i przekształcenie „rodzajowe” byłoby w tym czasie trudne do wytłumaczenia; dopiero później mamy jako ‘pochodzenie szlacheckie’ rzeczowniki typu polskie *szlachectwo*, czeskie *šlechtictví*.

2. W średniowiecznych słownikach języka niemieckiego była zaświadczona jeszcze jedna form określająca ‘ród. To średnio-wysoko-niemiecki wyraz *geslëht* (*e*) (M. Lexer 1872, 1930, J.W. Grimm 1854): ‘ród elity krajów niemieckich (Bawarii, Austrii i Wschodniej Frankonii’. Wyraz południowo-niemiecki był zatem jednym z określeń tzw. ‘szlachty niższej’, tworzącej się w tym czasie ze średniowiecznego rycerstwa. Z tej to postaci niemieckiej – z podobnych powodów natury fonetycznej wyłożonych wyżej dla niemieckich *geslähte* / *geslehte* – nie mogłyby jednak powstać ani czeskie *šlechta* ani polskie *ślachta* / *szlachta*. Ale źródłem form słowiańskich mogłaby być średniowieczna forma południowo-niemiecka *slëhte*, spokrewniona właśnie z niemieckim *geslëht(e)* (M. Lexer 1872, M. Lexer 1930).

2.1. Wyraz *slëhte* był notowany w niemieckich słownikach średniowiecza przede wszystkim w znaczeniu ‘*rectitudo*’, tzn. jako jedno z niemieckich określeń odzwierciedlające aspekty filozoficznego pojęcia ‘prawdy’ (w odcieniach znaczeniowych: ‘prawidłowość’, ‘prawość’ M. Lexer 1872 II 967). To samo słowo, jak na to wskazują czasowniki: górno-niemiecki *slëhten* / środkowo-niemieckie *slihten* mające znaczenia ‘nadawać komuś prawo’, ‘ustanawiać prawo’ (M. Lexer 1872, M. Lexer 1930), mogło być stosowane dla określenia ‘prawa’ i nie jest wykluczone, że bywało wykorzystywane jako odpowiednik łacińskiego ‘*jus militare*’ (por. dwa fakty z historii języka polskiego: a) paralelizm semantyczny wyrazów polskich *prawda* i *prawo*, *prawy* i *prawdziwy*, b) w staropolskich tekstach prawnych XV w. łacińskie *jus militare* było tłumaczone jako: *prawo szlachatne* Słownik staropol-

ski 1953: VIII 571). Niemiecki wyraz *slēhte* mógł się zatem odnosić do ‘dziedzicznych właściwości prawa uprzywilejowanych ludzi’ (tzn. też do ich majątku i posiadłości). Z wyrazem tym były też powiązane inne określenia: a) wspomniane wyżej słowo *geslēht* (*e*), b) średnio-wysoko=niemieckie *geslēhte* (*te*) / *slēhte* (*te*) ‘elita danego kraju (*Landadel* = ‘szlachta krajowa’), która posiadając określone prawa i przywileje podporządkowana była władcy tego kraju (M. Lexer 1872: I 977, M. Lexer 1930: 66), c) średnio-wysoko=niemieckie *slēhtig* ‘*baro*’, tzn. ‘jeden z elity kraju, który podlegał władcy danego kraju’ (G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: 393), d) średnio-wysoko=niemieckie *slēhter* / *slihter* ‘człowiek ustanawiający prawa i dający przywileje dla ‘elity kraju’ (por. dzisiejsze niemieckie *Richter und Schlichter* ‘sędzia i rozjemca’, e) średnio-wysoko=niemieckie *slēht* – wyraz mający w historii języka niemieckiego wiele znaczeń, a z tych nas interesujących jako przymiotnik w predykatywnej i atrybutywnej funkcji lub jako rzeczownik utworzony od tak rozumianego przymiotnika określający przymioty elit południowych krajów niemieckich przede wszystkim w dwojaki sposób: w sensie prawnym jako cechę działania ‘zgodnego z prawem’, co dla władców tych obszarów oznaczało ‘decydowanie’ o różnych przywilejach dla elity tych krajów a dla tej to elity ‘podporządkowanie się prawne’ władcy oraz w sensie moralnym jako sposób zachowania się elity kraju wraz z ich władcą według kodeksu średniowiecznego tych grup (oddawano więc w ten sposób łaciński wyraz *nobilis*, który w tekstach był używany zarówno jako rzeczownik jak i też jako przymiotnik) i tu wyraz ten charakteryzował tych ludzi jako ‘prawych’, ‘niezawodnych’, ‘honorowych’, ‘szczerych’ itp., a dopiero w późniejszym czasie z odcieniem socjalnym ‘niższy od władcy danego kraju’ (M. Lexer 1872: II 967, J.W. Grimm 1854: IX 519).

2.2. Na terenie Czech wyraz niemiecki *slehte* pojawił się zapewne już w końcu 12 wieku (J. Kłoczowski 2002: 142) wraz z pierwszymi aktami księcia (króla) Czech dla swojej elity dworskiej (1189 r.), długi jednak czas odczuwany był on w warunkach dwujęzyczności niemiecko-czeskiej Pragi zarówno jako wyraz niemiecki *slehte* jak i czeski *šlehta* i od początku używany był w znaczeniach: a) ‘grupy ludzi-rycerzy „uprawnionych”’ (zob. zaświadczenia już w poemacie Alexandreida i w Kronice Dalimila Newerla 2004: 227), b) ‘dziedzicznej cechy tego rodzaju ludzi’ (zob. zaświadczenia podane wyżej), określającej ich status prawny i socjalny oraz charakteryzującej ich postawę moralną. Szybko jednak „odwzorowano” formy niemieckich wyrażen *die / der slēhte/n*, *slehtic / slehtig* jako czeskie *šlehetni // šleheten / šlehetny / šlehtic* oraz ich znaczenia: w liczbie mnogiej jako ‘przymioty tych ludzi’ / ‘określenia ich grupy’ i w liczbie pojedynczej jako ‘przedstawiciela tej grupy’. Zaświadczone zostały te wyrazy na początku XIV w. w dwóch głównych zabytkach języka czeskiego tego okresu, w eposie Alexandreida i w Kronice Dalimila (V. Chládkova 277, S.M. Newerla 2004) i odczuwane były tylko jako synonimy innych określeń dla ‘szlachty’, tzn. wyrazów *pán / vladika / zeman* B. Nowacki 2003: 141–168, V. Chládkova 1977, S.M. Newerla 2004). Na początku rządów dynastii luksemburskiej w Czechach (1310 r.?) nastąpiło rozszerzenie znaczenia czesko-niemieckiej formy *šlehta / slehte* (V. Chládkova 1977: 231). Z terminu oznaczającego ‘szlachtę krajową tego kraju, zależną od króla’ przekształcił się on w określenie odnoszące się do ‘ogółu elity „urodzonych” tego kraju wraz ze swoim

królem' (świadczą o tym: 1/ czeskie teksty z połowy XIV w. tłumaczące łacińskie *cuius rex nobilis est* jako *šlechta jest král...jest šlechetny král...král šlechtic* (V. Chládkova 1977: 232); 2/ częste używanie terminów *šlechta* / *šlechtic* w znaczeniu łacińskich wyrazów *barones* / *baro* (V. Chládkova 1977: 232). 3/ możliwość rozumienia staroczeskiej formy *šlechta* jako ogólne określenie 'rodu' (szlacheckiego, patriarchów biblijnych, władców itp.). Przyczyna takiej zmiany znaczeniowej była łatwa do wytłumaczenia, ponieważ w międzyczasie poznano w Czechach bardzo podobnie brzmiące wyrazy języka niemieckiego będące właśnie określeniami 'ogółu szlachty': a) zachodnio-środkowo-niemieckie lub mówiąc dokładniej mozelsko-frankońskie określenie feudalne *slähte* / *slehte* interpretowane na wzór francuskiego *gent* 'ród' (A. de Vincenz 1996: 97) w hrabstwie Luxemburg jako 'ogół rodów szlacheckich', b) ogólnonieemieckie *gesläht* (e) / *gesleht* (e) mające znaczenie 'zbiór właściwości rodów i rodzin szlacheckich' (M. Lexer 1972: I 977) . Oba wspomniane wyżej wyrazy niemieckie i zapożyczone wcześniej niemiecko-czeskie *slähte* / *šlechta* miały w dialektach niemieckich Czech taką samą wymowę fonetyczną, ponieważ germańskie *ë* i pierwotny oraz wtórny przegłos samogłoski *a* przed wysokim *i* - *ä* / *e* nie różniły się według otwartości samogłoski i wymawiane były na tym terenie jako (ge)*slehte*. Tak więc wyrazy *šlechta* / *šlechtic* / *šlechetny* zaczęły odnosić się do tzw. 'szlachty rodowej' (*Uradel*, *Geschlechtsadel*), bowiem do tego rodzaju szlachty wchodziła 'szlachta wyższa' i ta część 'szlachty niższej', która mogła wykazać się odpowiednim 'rodem' i nic dziwnego, że w drugiej połowie XIV w. używane one były przeważnie przez wyższe warstwy 'szlachty krajowej Czech' - przez 'możnych panów' i były przeciwstawiane niższym warstwom (przedstawiciel tej warstwy „po staremu” określany był jako *wladika*). W XV w. dla 'szlachty krajowej Czech', podzielonej już prawnie na dwa stany – 'panów' i 'władyków / rycerzy' używany był nadal termin *šlechta*; nie nastąpiła tu więc deprecjacja znaczeniowa tego terminu, jak to twierdził A. Bogucki (1996, 2003, 2009) a kontynuowana była tradycja nazywania 'całej szlachty królestwa Czech'.

2.3. Na ziemiach polskich niemiecki termin *slächte* mógł pojawić się już w ciągu 13. w. Najwcześniej było to możliwe na Śląsku, obszarze wielojęzycznym, gdzie bardzo wcześnie kształtował się kontakt językowy słowiańsko-niemiecki (dokładniej: niemiecko-czesko-polski) i gdzie wraz z osadnikami niemieckimi przybywającymi z terenów zarówno górno- i środkowo- niemieckich / bawarskich i frankońskich / jak i dolno-niemieckich / saksońskich / od drugiej połowy XIII w. germańskie *ë* przekształcałoby w części dialektów tego obszaru w samogłoskę *a* zmiękczącą poprzednią samogłoskę. Forma śląsko-niemiecka *sl'achte* mogła więc przyjść na ten teren wprost z Czech lub „długą drogą” z osadnikami z Bawarii, Frankonii i Saksonii podczas kolonizacji Śląska, w obu przypadkach jeszcze w starym znaczeniu 'szlachta krajowa', tzn. 'elita zależna od władcy danego kraju niemieckiego'. Nie wykluczone, że do sąsiadującej ze Śląskiem Wielkopolski mogła ta forma dotrzeć już w końcu XIII w. i rozpowszechnić się jako synonim *włodyki* w następnym wieku: a) K. Szajnocha 1876b, 1969: 129 wspomina o trzynastowiecznym *miles caligatus* – „szlachcicu chodackowym” (w języku niemieckim tego okresu to wyrażenie: *slächter kriegsman* J.W. Grimm 1854: IX 533),

przy czym w XIV – XV w. typowemu wielkopolskiemu terminowi *ślachta* (< niemieckiego *slēchte*) odpowiadało łacińskie określenie *militia*. b) W gwarach Wielkopolski zaświadczona została, powstała chyba już w okresie średniowiecznym grupa wyrazów *na ślachcie*, tzn. ‘na miejscu, gdzie mieszka drobna szlachta’ (J. Karłowicz 1900: V 304, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 630). c) Najwcześniejsze zaświadczenie formy *ślachta* jako imię własne znane jest natomiast na tym terenie dopiero w r. 1374: *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Genesiensis* (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965) i odzwierciedla zapewne „niższy” charakter duchowieństwa (w Niemczech odróżniano dwa rodzaje duchownych proboszcza i opata: „wyższy” – *gefürsteter probst / abt* i „niższy” – *slehter probst / abt* J.W. Grimm 1854: IX 533. Pierwsze zaświadczenie „oficjalne” z tego terenu *ślachta* = *nobilitas* pochodzi z 1390 r. (*Słownik staropolski* 1953: VIII 671).

2.4. Na terenie Małopolski w Kodeksie Kazimierza Wielkiego (około 1368 r.) pojawia się osobliwa forma *slachte* interpretowana wielokrotnie jako najwyższa grupa ‘włodyków’ (T. Czarnecki 2007: 131–152, A. Bogucki 2009) Znaczenie tej formy ‘przedstawiciel najwyższej grupy szlachty’ wskazuje wyraźnie na wpływ nowego znaczenia czeskiej formy *šlechta* ‘szlachta rodowa’; w tego rodzaju wyrazie obcym została jednak „poprawiona” jego fonetyka (*slachte* > *slachte*) – na wzór śląsko-niemiecki zrekonstruowany w pierwszym przypadku liczby pojedynczej jako *ślachta* (według wymowy śląsko-krakowskiej) lub *szlachta* (zmieszany z czeskim nagłosem *š-*). Samogłoska *a* świadczyłaby tu dobitnie o tylko semantycznym wpływie czeskim, ponieważ zmiana *e* > *a* nie może być wyjaśniona wbrew A. Boguckiemu 2009 poprzez odpowiedniości słowiańskie języków czeskiego i polskiego. Rozwikłanie tej frapującej zagadki fonetycznej postaci czeskiej wydaje się być proste: Śląska forma terminu *ślachta* musiała być już w tym czasie w Krakowie znana i tylko na wzór czeskiej postaci *šlechta* rozszerzyła swe znaczenie (coś podobnego stało się kilkadziesiąt lat wcześniej w Czechach!). Dopiero w połowie XV w. (*Słownik staropolski* VIII 571) pojawia się w Małopolsce forma *szlechta* – typowo fonetyczne naśladowanie czeskiej *šlechty*. Na końcu tego wieku na Mazowszu obok licznych postaci *ślachcic* / *ślachatny* / *ślachetny* zaświadczone są sporadycznie dwa razy „czeskie” formy *šlechcic* / *šlechetny* J.W. Grimm 1854: VIII 569). Już od 1388 na Rusi mamy formę z *a*: *šljachtič* ‘przedstawiciel drobnej szlachty’; w dzisiejszych językach wschodnio-słowiańskich ze znaczeniem ‘polnischer Kleinadel = polska drobna szlachta’ istnieją do dziś staro-rosyjskie *šljachta*, białoruskie *šl’áčhta* i ukraińskie *sljachta* (M. Vasmer 1968: 413) Znamienny jest też fakt, że język litewski odróżniał dokładnie dwie postaci dla określenia ‘szlachcica’: z *e* (*szlektas*) dla ‘ogólnego nazwania szlachcica’ i z *a* (*szljaktas*) dla ‘polskiego szlachcica’.

3. Wnioski

Jeśli przyjmie się, że źródłem polskiej *szlachty* była niemiecka forma *slēhte*, można ogólnie scharakteryzować drogę przejęcia tej postaci i charakter pośrednictwa czeskiego przy zapożyczeniu terminu. Odmiany fonetyczne *ślachta* / *szlachta* / *szlechta* dowodzą, że jest to zapożyczenie wielorakie = *mehrfache Entlehnung* (przy czym forma *ślachta* wyklucza z powodu spółgłoski *š* i samogłoski *a* pochodzenie czeskie); dwa wyróżniające się znaczenia terminu: 1/ ‘szlachta niż-

sza' (w niemieckim rozumiana jako *Landadel / Kleinadel*, tzn. bez możnych i władcy) i 2/ 'cały stan szlachecki' (w języku niemieckim pojmowany jako *Adel*, tzn. wszystkie 'zadne rody' łącznie z rodami władców i arystokracji) i wskazują, że chodzi tu o pożyczkę mieszaną: niemiecko-czeską (nie można więc twierdzić, jak to utrzymuje A. Bogucki (A. Bogucki 2001a, 2002, 2003, 2009), że termin ten przyszedł do Polski tylko z Czech). Inaczej mówiąc: Źródła fonetyczno-znaczeniowe terminu powstały na terenie niemieckiego obszaru językowego (a więc: w Niemczech / w Czechach / na terenie Śląska: < *slächte + slächte / geslächte*), natomiast dwa różne odcienie semantyczne wyrazu mogły kształtować się: a) jako 'szlachta krajowa' (> 'szlachta niższa') w Niemczech / w Czechach / na Śląsku, b) jako 'cała szlachta kraju' (wraz z możnymi, magnatami) – w Czechach. Dzisiejsza forma terminu *szlachta* oraz postacie jej derywatów *szlachcic / szlachetny* ustaliły się natomiast stopniowo w XV i XVI w. pod wpływem czeskiego języka literackiego.

12. Dyskusji o etymologii terminu *szlachta* ciąg dalszy

W niniejszym artykule autor ustosunkuje się ponownie do uwag krytycznych A. Boguckiego, jakie on wysunął w ostatniej swojej pracy o etymologii średnio-wiecznych nazw rycerstwa (A. Bogucki 2009). W swych wcześniejszych pracach (T. Czarnecki 2010c, 2011, 2012a, 2012b, 2013a) odpowiedziałem już na zasadnicze uwagi krytyczne A. Boguckiego 2009. W tym artykule znajdują się zatem odpowiedzi na pozostałe – może mniej ważne uwagi krytyczne tego historyka. Autor artykułu chce bowiem swoimi odpowiedziami na krytykę raz jeszcze wykazać słuszność swych poglądów dotyczących pochodzenia terminu *szlachta*.

1. Obaj autorzy – T. Czarnecki i A. Bogucki – różnią się pojmowaniem etymologii jako części językoznawstwa / historii: Historyk A. Bogucki uważa, że niedopuszalny jest w tej dziedzinie „domysł”, polegający na rekonstrukcji bez określonego źródła, które musi być w tekstach. Jest to pogląd tylko historyka ale nie językoznawcy. Językoznawca T. Czarnecki uważa inaczej: Gdyby nie było domysłu, myślowej interpretacji – rekonstrukcji nie powstała by etymologia jako część językoznawstwa historycznego, nauka, która od XIX w. przyniosła mnóstwo faktów dla języków indoeuropejskich, dla historii języka niemieckiego, dla historii języka polskiego. Aby wyjaśnić etymologię szlachty / ślechy trzeba oprzeć się na dociekaniach – badaniach wstecz, bo pierwsze zaświadczenia terminów ślechta / szlachta były dużo późniejsze niż lata ich przejścia na teren słowiański: dla ślechy zapewne koniec 12 w. a dla szlachty (na terenie Śląska) w połowie XIII w.

2. Dlatego też nie jest uzasadniona krytyka A. Boguckiego (2009: 19, 22), że T. Czarnecki popełnił w swych dociekaniach etymologicznych tzw. błąd *petito principii*, tzn interpretację pochodzenia opartą na fałszywych (wątpliwych) przesłankach: Wszystkie modyfikacje nowej etymologii T. Czarneckiego oparte były na precyzyjnej formie niemieckiej – *slēhte* z germańskim *ē*, bo tak tylko można było wytłumaczyć różnicę fonetyczną form czeskich i polskich. Wrażenie takie powstało, bo językoznawca T. Czarnecki w sposób „nieporadny” i nieprzekonywający tłumaczył fakty historyczne, związane z rozwojem fonetyki zapożyczenia słowiańskiego. Ale w końcu – i to dzięki bardzo wielu uwagom krytycznych A. Boguckiego – doszedł on do precyzyjnego źródła niemieckiego dla form słowiańskich formy niemieckiej *slēhte* i po długich „perypetiach” chyba właściwie zinterpretował rozwój znaczeniowy zarówno dla czeskiej ślechy jak i dla polskiej szlachty. Inaczej postępował natomiast A. Bogucki. Opierał się konsekwentnie (na przestrzeni kilkunastu lat: A. Bogucki 2002, 2003, 2009) na nader osobliwej (czy nawet nie wątpliwej?) przesłance znaczeniowej, że najważniejsze dla zapożyczenia jest pojęcie rodu (a skąd ta pewność, że tak było istotnie; przejęte to zostało od Szajnochy (1876a), który w prosty sposób wytłumaczył charakter tego zapożyczenia umieszczając je w czasach powstania chrześcijaństwa; mimo tego, że ślechta i szlachta oddawały w tekstach łacińskie przede wszystkim słowa *militia* i *nobilis* / *nobilitas* a tylko w póź-

niejszych tekstach staroczeskich i nie w tekstach polskich pojęcie *genus*) a do dziś nie znalazł pewnej formy niemieckiej dla tak rozumianego pojęcia. Czy nie przydażyło mu się coś podobnego, co T. Czarneckiemu – błąd oparty na wątpliwych przesłanakach (*petito principii?*).

3. A. Bogucki 2009: 19 nn. interpretując moją etymologię jako błąd *petito principii* nie rozumiał mnie w wielu miejscach tej interpretacji, np. nie stawiałem znaku równości między *fr̄ier her* i *slehter herr*, tylko twierdziłem, że oba wyrazy używane były w „sferze szlacheckiej” i były dlatego synonimami częściowymi, które w pewnych kontekstach mogły występować wymiennie. I to było widoczne w zaświadczonym znaczeniu niemieckiego *sleht herr*. W cytowanym przeze mnie tekście z XVII w. z J.W. Grimma 1854 *Vordes mein herr ein könig war, jetzt ist er ein sleht herr ganz und gar* chodziło oczywiście o interpretację: *Przedtem mój pan był królem, teraz jest on jedynie niższym od króla panem* a nie o to, co zaproponował A. Bogucki 2009: 19, że *mój wcześniejszy pan był królem a terażniejszy kimś niższym od króla* (takiej interpretacji nie zaproponował by żaden germanista; przecież zaimek *er / on* musi odnosić się do tej samej /a nie do takiej samej: podobnej/ osoby!).

4. Moją nową interpretację pochodzenia szlachty (ponowną modyfikację etymologii) po roku 2009 zawdzięczam właśnie krytyce A. Boguckiego i precyzyjnemu wyjaśnieniu prze niego niektórych faktów historycznych. Otóż poszedłem w interpretacji za A. Boguckim (A. Bogucki 2002, A. Bogucki 2003, A. Bogucki 2009), uważając, że czeska *šlechta* używana była w XIV w. tylko jako ‘wyższa szlachta’. I to zaprowadziło mnie w tzw. „ślepią uliczkę” interpretacji etymologicznej. Jeżeli by tak było, to dlaczego nazwa dla ‘wyższej szlachty’ to *panowie* a nie *šlechta* obejmująca od ok. 1400 zarówno panów jak i włodyków. Można było tak ten wyraz używać tylko w kontraście z pojęciem władcy, bo ta ostatnia grupa to tylko ‘niższa szlachta’ a *šlechta* oddawała niemieckie pojęcie *rodo* (*slehte*, *Geschlecht*) musiała odnosić się do wszelkiego rodzaju *rodo* (zarówno władców jak i ‘zacnych poddanych’). Otóż to zaprowadziło mnie do właściwego rozwiązania zagadki pochodzenia terminu: W języku niemieckim rozróżniano dwa wyrazy *geslecht / gesläht* i *gesl̄echt*; formy pierwszego wyrazu odnosiły się zarówno do niemieckiej wyższej jak i do niższej szlachty, a drugi wyraz to ród ‘nowej szlachty’ powstającej z przekształcania rycerstwa na mocy praw i przywilejów nadawanych przez władców terytorialnych (np. w Bawarii, Frankonii czy Austrii – w tym ostatnim kraju ‘nowa szlachta’ powstawała przeciw z tzw. *ministeriales* – towarzyszy władcy na dworze). W ten sposób obok *gesl̄eht* dotarłem do innych spokrewnionych słów (*ge*)*sl̄eh̄te* (*te*), *sl̄eh̄te / die sl̄eh̄ten*, *sl̄eh̄tic* i wreszcie połączyłem to wszystko z najbardziej dziwnym z nich *sl̄eh̄te* - rzeczownika odnoszącego się do pojęcia *rectitudo* = ‘prawość, ‘postępowanie według zasad prawdy’ oraz do ‘rodzaju prawa’ (dziedzicznego i na zasadzie rodowej), bowiem były dalsze wyrazy odnoszące się do tych pojęć: *sl̄eh̄ten/slihten* ‘udzielać prawo, nadawać prawa’ i *sl̄eh̄tere* ‘ten, co nadaje prawa’; o tym dokładniej zob. T. Czarnecki 2010c, 2011, 2012a, 2012b). Cytowane przeze mnie słowa języka niemieckiego znalazłem – a to dzięki A. Boguckiemu 2009: 23–24 – u Kromera, dla którego *Geschlechter* to pochodzący z rodu szlacheckiego – *de genere nobilis*

(a miał ten wyraz niemiecki *Geschlechter*, co nie zostało zauważone, także S.B. Linde 1854: V 501, cytujące określenie szlachcica niemieckiego Norymbergi); sam zaś (T. Czarnecki 1999) dotarłem do Z. Glogera (1958: II 313), który podają źródło szlachcica według Kromera jako *geschlechte*, a taka to forma to kontynuacja wyżej wymienionego średniowiecznego słowa niemieckiego (*ge*)*slēht* (*et*)*e*.

5. Problem pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu form terminu szlachta rozwiązywałam w moich pracach o szlachcie w sposób następujący:

a) Na stronach moich artykułów o *szlachcie* wykazałem, że kwestia tzw. pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu tej formy nie jest taka prosta, jak do tej pory uważano:

1) Nie jest na pewno *szlachta* prostym zapożyczeniem języka czeskiego do języka polskiego, ponieważ język staroczeski przejmując formę niemiecką w znaczeniu ‘rodu’ wzbogacił ją o odcień semantyczny ‘ród zacnych i prawych rycerzy’ i z takim to znaczeniem przywędrował termin *szlachta* do Polski. Tak właśnie twierdził K. Szajnocha (1876a) i za nim konsekwentnie A. Bogucki (A. Bogucki 2002, 2003, 2009). Przeczą temu zdecydowanie formy terminu – zarówno czeskie jak i polskie jak też procesy znaczeniowe zachodzące przy zapożyczeniu tych form (o tym powyżej).

2) Nie wydaje się też przekonujące, że pośrednictwo języka czeskiego przy różnych formach obu języków (czeskiego i polskiego) może mieć tylko charakter semantyczny, tak jak to twierdził J. Siatkowiński 1996.

3) Ogólnie mówiąc *szlachta* jest pożyczką z języka niemieckiego z oddziaływaniem form i znaczenia literackiego języka czeskiego.. Można określić tego rodzaju zapożyczenie jako zapożyczenie mieszane niemiecko-czeskie (a więc z przewagą elementów języka niemieckiego).

b) Podsumowując moje rozważania o etymologii szlachty mogę stwierdzić, że wbrew sugestii A. Boguckiego 2009: 43, że tak robię nie odrzucam wpływu języka czeskiego na rozwój form i znaczenia terminu, a tylko na nowo określam charakter oddziaływania języka czeskiego na język polski przy tworzeniu tego terminu.

c) Najstarsza forma terminu *ślachta* (i jej derywaty *ślachetny*, *ślachcic*) została przejęta samodzielnie przez język polski z języka niemieckiego i nie można tu mówić o wpływie języka czeskiego na ustalenie się tej postaci w języku polskim. Niewątpliwie forma ta przyszła do Polski z obszaru góroniemieckiego (Bawarii, Frankonii, Austrii) poprzez czesko-niemiecki obszar językowy właśnie Czech (forma *slehte* / *šlechta*) i poprzez trójjęzyczny niemiecko-czesko-niemiecki Śląsk – najpierw do Wielkopolski a potem na Mazowsze i najpóźniej do Małopolski (formę z r. 1368 *slachte* nie da się zaklasyfikować jako formę czeską).

d) Późniejsza forma *szlachta* (i jej derywaty) ustaliła się już pod wpływem literackiego języka czeskiego:

1) W 15 w. występują bezpośrednie efemeryczne formy typu *szlechta*, *szlechcic*, *szlechatny*, które wskazują na tzw. bezpośrednie zapożyczenie na odległość (direkte Fernentlehnung) z literackiego języka czeskiego.

2) Przekształcenie *ślachta* > *szlachta* można też zinterpretować jako wpływ literackiego języka czeskiego, choć w tym wypadku chodziło też o „usunięcie” formy

z tzw. mazurzeniem (zachowała się ona do XX wieku w gwarach i bardzo rzadko była używana w literckiej polszczyźnie).

3) Trudno rozstrzygnąć wpływ języka czeskiego u formy *slachte*, która według O. Blazera (1947) i S. Romana (1961) pochodzi z r. 1368: Po pierwsze odpis z tą formą jest dopiero z r. 1400, a może nie było tej formy w oierwotnej wersji statutu (w odpisie z r. 1400 są przecież dwie osobliwe formy *slachte* i *slachcze*, jakby piszący dopasowali to dopiero do języka polskiego. Po drugie fonetyka wyrazu samogłoska *a*, spółgłoska *ś* przemawiają za pochodzeniem śląskim (w języku niemieckim Krakowa widoczne były w tym okresie wpływy niemieckich gwar śląskich). Po trzecie znaczenie jednostkowe przemawia za wpływem czeskim, gdzie forma *šlechta* w tym okresie była zarówno w znaczeniu *baro* (Klaret ok. 1350) jak i też jako imię własne dość popularna i to w tym ostatnim przypadku w drugiej połowie XIV w. nie tylko u szlachty wyższej (V. Chládkova 1977). Może więc jest to wpływ czeski ale drogą okrężną przez Śląsk z pominięciem Wielkopolski. Po czwarte, jeżeli interpretowana była ta forma znaczeniowo dopiero około 1400 r. a w tekście odpowiadała ona terminowi *famosus*, to może rzeczywiście oznaczałaby ona przedstawiciela niepasowanego wojownika średniowiecznego, co zaproponowałem już w roku 2000 (T. Czarniecki 2000) i co odrzucił bez zastanowienia A. Bogucki 2002. Reasumując mogę stwierdzić, że byłbym ostrożny w przyjmowaniu za czasów Kazimierza Wielkiego tej formy w Małopolsce i nie interpretował jej jako próby przeprowadzenia podziału szlachty na ‘wyższą’ i ‘niższą’ - analogicznego jak w języku czeskim, jask to robią historycy polscy (A. Bogucki 2002, 2003, 2009, K. Buczek 1978 i inni; pierwsze zaświadczenia szlachty z tego terenu są właśnie z przełomu XIV i XV w. (*Słownik staropolski* 1953) i póki nie znajdziemy pewnej formy *szlachty* z okresu wcześniejszego nie możemy opierać się na domysłach i wyciągać wnioski niepewne co do ich dowiedzenia..

Podsumowując kwestię „czeskości” *szlachty* raz jeszcze podkreślam, że wbrew interpretacji A. Boguckiego (2009) nie odrzucam wpływu języka czeskiego i językowego obszaru Królestwa Czech na powstawanie w języku polskim form i znaczeń tego terminu.

6. Moja interpretacja relacji znaczeniowej terminu szlachty ze słowami *włodyka*, *rycerz*, *pan*, *kmieć*, do której miał zastrzeżenia A. Bogucki (2009), przedstawia się w chwili obecnej w sposób następujący:

a) Włodyka to dla mnie w chwili obecnej określenie wszelkiego rodzaju wojownika średniowiecznego, używanego w Wielkopolsce i na Mazowszu w XIV i XV w. jako synonimu nowego terminu *szlachta/szlachcic* (podobnie jak A. Bogucki 2009). Trudności sprawia określenie statusu tego terminu w Małopolsce w XIV w.: W statutach króla Kazimierza Wielkiego z r. 1368 wydaje się, że jest to to samo znaczenie, co opisane powyżej, ale grupy druga i trzecia tych wojowników odróżnione są tu wyraźnie od *szlachty* i to właśnie może być początek degradacji znaczeniowej tego terminu. Wskazywałyby na to fakt, że kilka lat później Ludwik Węgierski użył terminu *nobiles* jako odpowiednika polskiej szlachty w dwóch znaczeniach: 1) jako odpowiednika całej grupy związanej z pojęciem rodu. jako ‘szlachty królestwa polskiego’ (może na wzór czeski ale też na węgierski, gdzie była jednolita szlachta),

2) jako szczególnej grupy za *panami*, jakby oddzielając ich od tych wielmożów małopolskich. Czyżby to był podobny paralelizm jak w Czechach: dla Małopolski podział na dwie grupy ‘szlachty’: panów i włodyków, a panowie nie chcieli zaliczyć włodyków do ‘szlachty’ (podobne tendencje podziału wystąpiły też kilka lat później też na Mazowszu: A. Bogucki 2009; a dla Wielkopolski utrzymano jednolitą szlachtę / włodyków, bowiem dla nadania „pierwszego historycznego przywileju” dla elity kraju potrzebny był jej jednolity charakter)? Wynikałoby z tego, że władcy dopiero od tej pory w Małopolsce posiadali „niższy status”. W następnym wieku ta kategoria ‘polskich elit’ zaginęła: albo przeszła do szlachty albo zasiłała inne stany (chłopstwo i mieszczaństwo, por. A. Bogucki 2009).

b) *Panowie* to określenie zapożyczone z języka czeskiego (gdzie przejęto je z Bawarii: T. Czarnecki 2005, 2007a). W Polsce ten termin został „ograniczony” do określenia urzędnika króla. Znaczenia nabrali w końcu rządów Kazimierza Wielkiego i w czasie panowania Ludwika Węgierskiego; próbowali prawnie oddzielić się jako „prawdziwa szlachta” od ‘pospolitych wojowników’, ale już za panowania Jagiełły, ostatecznie w roku 1423 weszli prawnie w skład jednolitej szlachty. Dlatego mógł termin ten stać się tytułem polskiej szlachty (por. T. Czarnecki 2007a, A. Bogucki 2009).

c) *Rycerz* był określeniem przejętym z języka niemieckiego za pośrednictwem języka czeskiego (T. Czarnecki 2007a, 2008b) i odnosił się z początku precyzyjnie do pasowanego wojownika średniowiecznego i tylko w tym znaczeniu mógł mieć większe znaczenie jak *szlachta*, która odwzorowując łaciński wyraz *militia* oznaczała przede wszystkim wojowników, którzy nie dostąpili tego zaszczytu. I tak też można zrozumieć tekst Ludwika Węgierskiego z Koszyc roku 1374, w którym król umieścił ‘szlachtę w węższym rozumieniu’ za *rycerzami* (uwagi A. Boguckiego na ten temat są interesujące ale jego interpretacje filologiczne tego tekstu nie w każdym miejscu przekonywujące: A. Bogucki 2009, por. K. Szajnocha 1969, T. Czarnecki 2007a).

d) Przyznaję obecnie rację A. Boguckiemu 2009, że *kmieć* nie pochodzi z łacińskiego *comitis*, bowiem istnieją poważne przeszkody natury znaczeniowej a także fonetycznej (dziwne zachowanie się miękkiego jeru?), ale nie popieram jego „abstrakcyjnej etymologii” wywodzenia wyrazu z określenia ‘człowiek’ (wyraz słowiański na to określenie powstał dość późno, był tylko nie rozpoznany do dziś złożeniem a wcześniej tego określenia po prostu nie używano; mówiono o ‘mężach’ i ich ‘zonach’ a nie uogólniano te jako ‘człowiek’ ludzie’), chociaż wywody fonetyczne tej etymologii dały mi jeszcze jedną możliwość etymologii tego tajemniczego wyrazu. Razem z tym i z interpretacją A. Bańkowskiego 2000 najstarszego znaczenia terminu jako ‘syn naczelnika rodu’ interpretuję w chwili obecnej termin jako derywat „zaginionego” na terenie Słowiańszczyzny zapożyczenia germańskiego **kunjo* ‘naczelnika rodu’ **knen / kmen* utworzonego sufiksem *-ente* używanego dla określenia ‘młodych ludzi, synów’. Z tego to znaczenia powstał na wzór karoliński (tu imiona Karol, Karloman to pierwotnie określenia ‘syna = pierwszego poddanego króla’) .właśnie odcień znaczeniowy ‘pierwszy poddany’, a potem ze względu na rozszerzenie znaczenia ‘każdy poddany w systemie feudalnym’. Ale na ten temat zamierzam napisać artykuł; a jeżeli to nie będzie możliwe, to chciałbym zaintereso-

wać badaczy tą „propozycją etymologiczną” W każdym razie nie jestem przekonany, tak jak to twierdzi A. Bogucki 2009, że użycie nowego terminu *szlachta* / *šlechta* nie miało żadnego wpływu na zawężenie znaczenia terminu (o tym też T. Czarnecki 2007a).

13. Etymologia terminu *szlachta*: Wnioski końcowe

Uwagi końcowe dotyczące etymologii szlachty odnoszą się do rozwoju form tego terminu, do procesów znaczeniowych związanych z tworzeniem terminu, do kwestii pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu *szlachty* do języka polskiego i do problemu, kiedy można mówić o początku stanu szlacheckiego w Polsce.

1. Rozwój form *szlachty*

Schematycznie etymologia *szlachty* da się przedstawić jako przejmowania odpowiednich form języka niemieckiego i przekształcanie ich w językach słowiańskich: zarówno w języku czeskim jak i polskim:

1) Źródło terminu: średnio-wysoko-niemieckie *slēhte* – rzeczownik rodzaju żeńskiego liczby pojedynczej (w kontakcie niemiecko-słowiańskim wraz z przymiotnikiem urzeczownikowionym jako *slēhte / die slēhten* oraz z rzeczownikiem derywatem *slēhtic*) przekształcone na terenie Czech jako niemiecko-czeskie *slehte / šlechta*. (wraz z derywatami *šlechtny / šlechtic*).

b) Z obszaru Czech formy niemiecko-czeskie wędrują na Śląsk: powstają śląskoniemieckie *slachte* i polskie *ślachta* (oraz tzw. derywaty *ślachetny / ślachcic*).

c) Na końcu XIII w. formy *ślachta / ślachetny / ślachcic* przejmuje Wielkopolska a dopiero w XIV w. Mazowsze; Małopolska „zapożycza” formę z Wielkopolski (*slachte > ślachta*) dopiero w połowie XIV w.

d) W drugiej połowie XIV w. i w XV w. oddziałowuje „wprost” już literacki język czeski: najsilniej w Małopolsce i na Mazowszu powodując: 1/ zmianę fonetyczną śl > szl (*szlachta / szlachcic / szlachetny*, 2/ przejście efemeryczne postaci ze (*szlachta/ szlechcic/ szlechatny* w XV-wiecznych zabytkach Małopolski i Mazowsza).

e) Literacki język polski przejmuje tylko postacie z *szl* i *a*: *szlachta / szlachcic / szlachetny*, a w gwarach aż do XX wieku zachowują się odmiany fonetyczne *ślachta / ślachcic / ślachetny*.

2. Procesy rozwoju znaczeniowego terminu *szlachta* przy przejmowaniu form tego wyrazu do języka polskiego

Rozwój znaczenia terminu *szlachta* można przedstawić w sposób następujący:

a) Pierwotne znaczenie źródła wyjściowego *szlachty* – średnio-wysokoniemieckiego *slēhte* to łaciński termin *rectitudo* (znany i szeroko rozpowszechniony w religijnych ruchach Średniowiecza: to jedna z interpretacji postępowania według ‘prawdy’); to pojęcie ‘prawości, praworządności’. Także przymiotnik *slēht* ma podobne znaczenie ‘prawy’ / zgodny z prawem (a liczba mnoga tego przymiotnika odnosząca się do ludzi w formie *slēhte / die slēhten* to ‘ludzie prawi, niezawodni’. Jak wskazują pokrewne czasowniki – górnioniemieckie *slēhten* / środkowoniemieckie *slihten* ‘ustanawiać prawo, udzielać praw’ średnio-wysoko-niemieckie *slēhte* mogło być też rozumiane jako ‘jedno z rodzajów prawa’. W słownikach średniowiecznych były też zaświadczone średnio-wysoko-niemieckie *slēhtere* ‘ten, który

ustanawia prawa, ten, co udziela praw, tzn. władca danego obszaru – prawodawca (por. dzisiejsze niemieckie *Schlichter* ‘rozjemca’ i przeciwstawienie *Richter und Schlichter* ‘sędzia i rozjemca’), *geslëht* (*e*) ‘ród ludzi, którym udzielono praw, dla których ustanowiono prawa’, (*ge*)*slëht* (*et*)*e* ‘ludzie którym nadano prawa, dla których ustanowiono prawo’.

b) Pierwotne znaczenie niemiecko-czeskie dla wyrazu *slehte* zrekonstruowano z jednej strony jako ‘ideał moralny odziedziczony po przodkach’, ‘godność’, ‘ludzie godni, prawi, niezawodni’. Rozwój znaczenia odzwierciedla więc proces ‘uprawnienia’ wojowników średniowiecznych, ‘nadawanie im przez władcę danego obszaru praw dziedzicznych i godności, zaszczytu z tym związanego’. Czeskie *šlehta* (a potem polska *ślachta*) tłumaczy bowiem z jednej strony łacińskie *nobilitas* / *nobiles* a z drugiej strony odnosi się do łacińskiego pojęcia *militia*.

c) Pierwotne znaczenie w języku polskim dla formy *ślachta* to oddawanie łacińskiego *nobilitas*, tłumaczone przez *Słownik staropolski* 1953 tylko ogólnie jako ‘szlacheckość’ ale zapewne rozumiane z jednej strony jako ‘rodowe prawo dziedziczne’ a z drugiej strony jako ‘uprawnienie do godności, zaszczytów’ a późniejsze *ślachta* / *szlachta* używane jest też jako ‘grupa ludzi obdarzona prawami i zaszczytami’ (w gwarach występuje też interesujące zawężenie tego znaczenia ‘miejsce, gdzie mieszka drobna szlachta’, a więc najwcześniejsze określenie ‘zaścianka szlacheckiego’).

d) Od początku XIV wieku poprzez poznanie podobnych form oznaczających ród – średnio-wysoko-niemieckich *slehte* / *geslehte* forma czesko-niemiecka *slehte* odnosi się już do ‘ogółu szlachty’, tzn. do ‘„uprawnionych” wojowników danego obszaru wraz z ich władcą’ (wspólne dla nich jest bowiem pojęcie rodu) i w ten sposób czeska *šlechta* obejmuje dwie klasy *nobiles*: panów i włódków (rycerzy). Do Polski rozszerzenie znaczenia szlachty dociera zapewne na przełomie XIV i XV w. wprost z Czech (zapis *slachte* z 1368 r. – właściwie zaświadczony w 1400 roku mógł mieć tego rodzaju znaczenie, ale mógł się też odnosić do ‘niepasowanego rycerstwa średniowiecznego’); wszystkie wcześniejsze zapożyczenia polskie do języków ruskich i litewskiego wykazują tylko znaczenie ‘szlachta drobna, bez możnych i władcy kraju’. Stąd od XV w. „dwoistość” znaczeń terminu *szlachta*: Zachowane zostaje znaczenie starsze ‘szlachta bez możnych, magnatów i wprowadzone zostaje nowe znaczenie jako termin oznaczający ‘ogół szlachecki wraz z panami możnymi’).

e) Podobne przebiegł rozwój znaczeniowy w derywatach *szlachty*; 1/ Forma *szlachcic* odwzorowuje postać niemiecką *slëhtic* (z pisemną adaptacją sufiksu w znaczeniu singulatywnym; nie ma w obu językach ani jednego dowodu na patronimiczne *-ič/-icz!*), 2/ forma *szlachetny* używana zarówno jako przymiotnik jak i jako rzeczownik (por. paralelizm łacińskiego *nobilis*), odwzorowująca niemieckie *die slëhten*, ale związana też z rzeczownikiem *slëhtere* ‘nadającym prawo’ już jednak wcześniej – w Czechach na początku XIV wieku a w Polsce w końcu tego wieku odnosi się zarówno do władców jak i do ‘rycerstwa’ i szybko (na wzór niemieckiego *edel*) powstaje tu abstrakcyjne znaczenie ‘bardzo pozytywnych przymiotów człowieka’ znane w obu językach do chwili obecnej.

3. Kwestia tzw. pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu form terminu szlachta

a) Na stronach moich artykułów o *szlachcie* wykazałem, że kwestia tzw. pośrednictwa czeskiego przy przejmowaniu tej formy nie jest taka prosta, jak do tej pory uważano:

1) Nie jest na pewno *szlachta* prostym zapożyczeniem języka czeskiego do języka polskiego, ponieważ język staroczeski przejmując formę niemiecką w znaczeniu ‘rodu’ wzbogacił ją o odcień semantyczny ‘ród zacnych i prawych rycerzy’ i z takim to znaczeniem przywędrował termin *szlachta* do Polski. Przeczą temu zdecydowanie formy terminu – zarówno czeskie jak i polskie jak też procesy znaczeniowe zachodzące przy zapożyczaniu tych form (o tym powyżej).

2) Nie wydaje się też przekonujące, że pośrednictwo języka czeskiego przy różnych formach obu języków (czeskiego i polskiego) może mieć tylko charakter semantyczny (zob. też wyżej).

3) Ogólnie mówiąc *szlachta* jest pożyczką z języka niemieckiego z oddziaływaniem form i znaczenia literackiego języka czeskiego. Można określić tego rodzaju zapożyczenie jako zapożyczenie mieszane niemiecko-czeskie (a więc z przewagą elementów języka niemieckiego).

b) Podsumowując moje rozważania o etymologii szlachty mogę stwierdzić, że nie odrzucam wpływu języka czeskiego na rozwój form i znaczenia terminu, a tylko na nowo określam charakter oddziaływania języka czeskiego na język polski przy tworzeniu tego terminu.

c) Najstarsza forma terminu *ślachta* (i jej derywaty *ślachetny*, *ślachcic*) została przejęta samodzielnie przez język polski z języka niemieckiego i nie można tu mówić o wpływie języka czeskiego na ustalenie się tej postaci literackiego języka czeskiego. Niewątpliwie forma ta przyszła do Polski z obszaru góroniemieckiego (Bawarii, Frankonii, Austrii) poprzez czesko-niemiecki obszar językowy Czech (forma *slehte* / *šlechta*) i poprzez trójjęzyczny niemiecko-czesko-niemiecki Śląsk – najpierw do Wielkopolski a potem na Mazowsze i najpóźniej do Małopolski (formę z r. 1368 *slachte* trudno zaklasyfikować jako formę czeską).

d) Późniejsza forma *szlachta* (i jej derywaty) ustaliła się już pod wpływem literackiego języka czeskiego:

1) W XV w. występują bezpośrednie efemeryczne formy typu *szlechta*, *szlechcic*, *szlechatny*, które wskazują na tzw. bezpośrednie zapożyczenie na odległość (direkte Fernentlehnung) z literackiego języka czeskiego.

2) Przekształcenie *ślachta* > *szlachta* można też zinterpretować jako wpływ literackiego języka czeskiego, choć w tym wypadku chodziło też o „usunięcie” formy z tzw. mazurzeniem (zachowała się ona do XX wieku w gwarach i bardzo rzadko była używana w literackiej polszczyźnie).

e) Sporadyczna forma *szlacht* występująca w gwarach jest oczywiście bezpośrednim zapożyczeniem z języku niemieckiego Krakowa czy też Poznania na terenie Polski zapewne już w średniowieczu; bezpośrednią pożyczką z niemieckiego jest także wielkopolskie imię własne *Ślachta* z roku 1374 natomiast mazowieckie imię własne *Szlachta* z roku 1378 odzwierciedla wpływ znaczeniowy i fonetyczny języka

czeskiego: przekształcenie polskie postaci *Ślachta* pod wpływem czeskiego *Šlechta* w „swojskie” *Szlachta*.

f) Język czeski odegrał w ustaleniu się form szlachty rolę tzw. arbitra, podobnie jak w przypadku powstania polskiego języka literackiego, który według większości historyków polonistów powstał w Wielkopolsce i przeniesiony został do Małopolski (a tak było z wielkopolską formą *ślachta* przekształcona w *szlachta*).

4. Wnioski końcowe

Na koniec krótko o powstaniu jednolitego stanu szlacheckiego w Polsce. Nie było tego stanu jeszcze za Kazimierza Wielkiego, ale jego siostrzeniec Ludwik Węgierski użył terminu *nobiles (nobilitas)* w dwóch znaczeniach, (co świadczy moim zdaniem o ‘początkach prawnych’ stanu szlacheckiego): a) w węższym znaczeniu za *panami, rycerzami* jako ‘wojowników „uprawnionych”’ (tzn. ze szczególnego rodzaju dziedzicznym prawem rodowym) zależnych od króla,

b) ale też w znaczeniu szerszym jako ‘ogół szlachty Królestwa Polskiego, a więc dla wszystkich wyżej wymienionych grup powyżej.

Jaka forma polska oddawała te znaczenia, możemy tylko spekulować: w pierwszym rozumieniu było niewątpliwie używane określenie *ślachta*, b) przy drugiej interpretacji użycie *ślachta* – jako formy wielkopolskiej i krakowsko-śląskiej (tworzonych na wzór czeski) nie było wykluczone, ale możliwe było, że istniała już w języku polskim forma z *e* i *sz* na wzór czeski, bowiem język litewski (a zapożyczenia do tego języka były w końcu XIV w. możliwe! /1385 Unia w Krewie?) i odróżniał w zapożyczeniu terminu ‘szlachcica’ dwie formy: *šliektas* „szlachcic w ogóle” i *šliaktas* ‘szlachcic polski’. W każdym razie problem wymaga jeszcze dalszych badań: wiadomo tylko że dla tych dwóch znaczeń ustaliła się forma z *a* i odrzucone zostały wszelkie czeskie interpretacje znaczenia (por. sporadyczne zaświadczone w roku 1450 *pospolita slechta* – całe wyrażenie oddające znaczenie pierwsze, a drugi wyraz z typowo czeskim odcieniem znaczeniowym ‘ogół szlachty’ danego kraju).

DEUTSCHSPRACHIGE ABHANDLUNGEN

14. Auf der Suche nach einer Etymologie des polnischen Terminus *szlachta*

Mit der Herkunft des polnischen Terminus *szlachta* haben sich schon sowohl Sprachwissenschaftler als auch Historiker beschäftigt (genaue Literaturangaben s. T. Czarnecki 1999: 113–142). Trotz zahlreicher Diskussionen ist es bis heute den Wissenschaftlern nicht gelungen, eine eindeutige und klare Etymologie des rätselhaften polnischen Wortes zu finden. Es überzeugen nicht bisherige Interpretationen der Forscher, die entweder das polnische *szlachta* als ein einheimisches (slawisches) Wort betrachten oder für den Terminus eine deutsche Herkunft mit verschiedenen Quellen dieser Sprache annehmen.

1. Alle bisher gefundenen Erklärungen der Herkunft von *szlachta* aus einheimischen (slawischen) Quellen haben nur einen „volksetymologischen“ Charakter und sind eindeutig abzulehnen.

1.1. Ein Beispiel einer typischen Volksetymologie gibt uns der Versuch der Interpretation der Herkunft des polnischen Wortes aus der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts als einer Zusammenrückung der „Teile“ *szla* ‘Siele’, ‘Sielengeschirr’ + *chta* ‘Wille, Lust’, weil der Stand (*szlachta*) immer die Lust (*chta*) hat, viel Böses zu tun und ein Sielengeschirr (*szla*, *szleja*) wird gebraucht, um ihn davon abzuhalten (zitiert nach J. Kremer 1879: 504).

1.2. Aus den früheren Jahrhunderten (XVII – XVIII) stammen zwei ähnliche volksetymologische Interpretationen der Herkunft von *szlachta*: Das Derivat des Wortes *szlachcic* wird von Jabłonowski als *slawczyc* „ein ruhmreicher Mensch“ gedeutet und von Sernicki als *slawcić* in einer ähnlichen Bedeutung interpretiert, dh., in den beiden Fällen wird das Wort *szlachta* im Zusammenhang mit *slawa* ‘Ruhm’ gesehen: S.B. Linde (1854: V 591), T. Czarnecki (1999: 118), J. Ciechanowicz (2001: 206)

Wie aber die Laut- und Bedeutungsentwicklungen des Wortes bei einer solchen Etymologie zu erklären sind, sagen beide Forscher leider nicht.

1.3. Weder sprachlich noch geschichtlich korrekt kann man auch die Etymologie der Wörter *szlachta*, *szlachcic* als einer „Ableitung“ von *Lech*, *Lechici*, *Lachy* erklären, die namhafte polnische Historiker und Denker des 19. Jahrhunderts (J. Lelewel, K. Niesiecki, W. Gąsiorowski, A. Mickiewicz) vorschlagen. Nach der Deutung soll *szlachcic* als ein Nachkomme der Lechiten (*szlachcic* / *ślachcic* < *zlechcic* < *lech*) aufgefasst oder / und *szlachta* als eine Gruppe der Lachen (*szlachta* < *lachta* < *Lachy*) verstanden werden: s. K. Niesiecki (1839: I 430), T. Czarnecki (1999: 118), J. Ciechanowicz (2001: 206)

2. Sehr früh wird auch das Wort *szlachta* aus deutschen Quellen mit den Wurzeln *schl -e / a -cht- // schlag-* hergeleitet.

2.1. Zunächst wird der etymologische Zusammenhang des Wortes mit der Wurzel *schlacht* in Verbindung gebracht. *Szlachcic* wird im 17. Jh. entweder als ein

Mensch interpretiert, der wie ein *Schlachter* handelt (so behauptet ein Forscher, der Hartnoch heißt) oder als jemand aufgefaßt, der mit der *Schlacht* verbunden ist (so meint ein anderer Forscher Czacki): s. S.B. Linde (1854: V 591), T. Czarnecki (1999: 118), J. Kremer (1879: 505)

In beiden Fällen wird aber nicht erklärt, wie die lautliche Gestalt des Wortes und wie seine Bedeutung bei solchen deutschen Quellen entstanden sind.

2.2. Als Grundlage der Bildung des polnischen Wortes wird nach dem neunzehnjährigen russischen Historiker Solowiej das deutsche Wort *Schlag* in der Bedeutung ‘Weg’ (polnisch: *szlak*) betrachtet: s. J. Ciechanowicz (2001: 206)

Wie aber aus der deutschen Quelle *Schlag* die Form des polnischen Wortes entstanden ist und was die Bezeichnung des polnischen Standes mit dem Begriff zu tun hat, werden keine Erklärungen gegeben.

2.3. Als Grundlage der Entstehung des polnischen Terminus wird auch die deutsche Wurzel *schlecht* gesehen. Der polnische Historiker des 16 Jhs. M. Kromer meint, daß *szlachcice* aus der deutschen Vorlage *Geschlechter* ‘gemeine Menschen’ = ‘podli ludzie’ hergeleitet werden sollen, weil viele solche Menschen geadelt worden sind: . s. S.B. Linde (1854: V 591), T. Czarnecki (1999: 119)

Eine solche etymologische Deutung kann bestimmt nicht angenommen werden: Weder die Bedeutung noch die Phonetik bei der Bildung des polnischen Terminus *szlachta* läßt sich bei einer solchen Etymologie überzeugend erklären.

2.4. Einen wissenschaftlichen Versuch der Erklärung der Herkunft von *szlachta* geben im 19. Jh. parallel zwei polnische Wissenschaftler K. Szajnocha 1969: 217 und J. Kremer 1879: 504 an. Sie verbinden den polnischen Terminus mit dem ahd. Wort *slahta*, das eine ähnliche Bedeutung, wie das Wort *Geschlecht* in der heutigen deutschen Sprache hat. In späteren Bearbeitungen des Themas nehmen mehrere Etymologen - sowohl polnische Sprachwissenschaftler, wie z.B. A. Brückner 1927: 550 und F. Sławski 1981: 216–218 als auch polnische Historiker, unter anderen J.H. Łowmiański 1985: 611 und A. Bogucki (1996, 2001a: 70, 121, 177) – solche eine Interpretation der Herkunft an. Die anderen polnischen Forscher modifizieren aber dabei die deutsche Quelle des polnischen Wortes. Sie geben nämlich auch andere Formen der deutschen Wurzel *-schlacht- / -schlecht-* mit der Bedeutung ‘Geschlecht’ als Quellen des polnischen Terminus an: a) mhd. *slahte* (so z.B. H.H. Biefeldt 1933: 245 A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40), b) mhd. *slehte* (so T. Czarnecki 1993: 130–131, 136, 142, 1995: 260, 1996: 201), c) mhd. *geslehte* / nhd. *Geschlecht* (so z.B. die polnischen Historiker K. Tymieniecki 1956: 330, S. Bratkowski 1998: 114 - 115). Nach J. Ciechanowicz (2001: 149) ist das Wort aus dt. *Geschlecht* schon 1859 von J. Sękowski, einem polnischen Historiker, der in Petersburg lebte, hergeleitet worden

3. Alle obengenannten Etymologien erklären aber gar nicht, wie solche eine lautliche Gestalt des Wortes mit *a* aus den Quellen *slahta / slahte*, oder aus den Gestalten *gesleht / slehte* entstanden ist (im Tschechischen ist die Form, die vermittelnd bei der Entlehnung sein sollte, nur mit dem Vokal *e* und ohne den deutschen Anlaut *ge-* als *šlechta* belegt) und auf welche Weise eine konkrete Bedeutung ‘Geschlecht’

zu einer abstrakten Bezeichnung des Standes in solchen Entlehnungsprozessen umgestaltet worden ist:

a) Die Quellen *slahta* / *slahte* / *slehte* weisen in den Wörterbüchern des Deutschen eine der slawischen Formen ähnliche Bedeutung nicht auf und nur für die Form *gesleht* kann die Bedeutung ‘Adelsgeschlecht’ festgestellt werden, zumal eben diese Form wegen einer abweichenden Lautgestalt kaum eine Grundlage der Entlehnung für das Tschechische und für das Polnische sein kann.

b) Ein Vorschlag für die Entstehung der neuen Bedeutung ‘Adelsgeschlecht’ im Tschechischen überzeugt nicht, wenn nicht gleichzeitig erklärt wird, wie aus einer deutschen *a*-Vorlage *slahta* / *slahte* zunächst eine ‘abweichende’ Form *šlechta* und erst dann später eine ‘normale’ Form *szlachta* entsteht oder wie aus einer deutschen *e*-Vorlage *slehte* / *gesleht* zunächst das tschechische *šlechta* und dann das polnische *szlachta* hergeleitet werden kann.

c) Auch eine Angabe der parallelen Entwicklung der Bedeutung der Termini für die Adligen in den anderen Sprachen (z.B. in slowenischen und französischen Bildungen), in denen ein Bedeutungswandel ‘Geschlecht’ > ‘Adelsgeschlecht’ > ‘Adel’ vorliegt, genügt nicht, wenn die phonetischen Umgestaltungen *slahta* / *slahta* / *slehte* / *gesleht* > *šlechta* > *šlachta*/*szlachta* nicht überzeugend erklärt werden.

4. Mit dem Problem der Erklärung der Herkunft des polnischen Wortes *szlachta* beschäftigt sich auch seit einigen Jahren der Verfasser des vorliegenden Artikels:

4.1. In seinen Studien über die deutschen Entlehnungen im Polnischen nimmt T. Czarnecki zunächst für den Terminus eine selbständige Entlehnung aus ahd. *slah-ta* an, ohne jedoch genau zu erklären, wie eine solche Übernahme zu den Formen *šlachta* / *szlachta* führen kann: T. Czarnecki 1966: 17, 1967: 16; auch später als eine Möglichkeit der Herkunft: T. Czarnecki 1995: 260, 1996: 101.

4.2. Dann vermutet der Verfasser des vorliegenden Artikels, die Quelle der polnischen Entlehnung von *szlachta* ist die deutsche Form *slehte*, die mit der Vermittlung des tschechischen *šlechta* ins Polnische übernommen worden ist; er erklärt aber dabei nicht alle Besonderheiten der phonetischen Entwicklung *slechte* > *šlechta* > *šlachta* / *szlachta* und behält die traditionelle Deutung des Bedeutungsüberganges ‘Geschlecht’ > ‘Adel (s. oben) im Fall solch einer Übernahme bei.

4.3. 1999 – 2000 schlägt T. Czarnecki eine neue deutsche Quelle mhd. *sleht* in den Wortgruppen *slehte edelleute* / *slehte ritter* ‘gewöhnliche Edelleute / Ritter, die keine Ämter hatten’ als Grundlage einer selbständigen polnischen Entlehnung von *šlachta* / *szlachta* vor: T. Czarnecki 1999, 2000.

4.4. 2002 – 2003 modifiziert der obengenannte Forscher seine Etymologie des Terminus *šlachta* / *szlachta*: T. Czarnecki 2002, 2003.

Solch eine Modifikation erfolgt nach einer Diskussion mit dem polnischen Historiker A. Bogucki. (2002) T. Czarnecki meint jetzt: a) Die deutsche Quelle *slehter edelmann* ist zunächst im Tschechischen als *šlechtny vladika* übernommen worden. b) Im Laufe der Zeit sind in dieser Sprache eine Form *šlechta* ‘ein Edelman’, ‘Adel’, ‘adlige Herkunft’ und ihr Derivat *šlechtic* ‘ein Edelman’ entstanden. c) Während der Regierung des Königs Wenzels des Zweiten ist der deutsche Terminus nach Polen

gekommen und in der Form *šlachta* / *szlachta* ‘Edelmann’ aufgetaucht, deren Phonetik sicher Eigentümlichkeiten des Krakauer / Posener Deutsch – den Übergang *e* > *a* widerspiegelt. d) Weitere Bedeutungen des Wortes und seine Derivate sind parallel zu den obengenannten Abarten des tschechischen Terminus entstanden: T. Czarnecki 2003.

5. 2003 erfolgt aber eine Antwort von A. Bogucki auf den Vorschlag der Modifizierung der Etymologie des Terminus *szlachta* (A. Bogucki 2003). A. Bogucki bestreitet die T. Czarneckis Annahme, dass die Wörter *šlechta* und *szlachta* von dem deutschen Adjektiv *slecht* stammen würden. Dem Forscher zufolge ist es unwahrscheinlich, daß die Bezeichnung *slechter edelmann* im Tschechischen als *šlechety vladika* aufgetaucht ist und daß aus dem Ausdruck das Wort *šlechta* entstanden ist. A. Bogucki kehrt dafür zur „alten“ Interpretation der Herkunft von *szlachta* wieder: Aus dem deutschen *slahta* / *slehte* entsteht am Anfang des XIII Jh. das tschechische *šlechta*, mit der gleichen Bedeutung wie die deutsche Quelle ‘das Geschlecht an sich’. Im XIV Jh. wird aus dem Tschechischen *šlachta* / *szlachta* übernommen, das allerdings nicht mehr die Bedeutung ‘Geschlecht an sich’ hat und nur ähnlich wie das tschechische *slehta* entweder die ‘Abstammung vom edlen Geschlecht’ oder ‘die oberste Schicht des Rittertums und ihre Mitglieder’ bezeichnet. Im Laufe des XV Jhs. werden die Wörter zu Bezeichnungen des gesamten Rittertums (in Großpolen schon am Ende des XIV Jhs.; A. Bogucki 2003: 471). Der ganze Entlehnungsvorgang wird aber von A. Bogucki weder lautlich noch bedeutungsmäßig erklärt.

6. Der Stand der Forschung erlaubt dem Verfasser des vorliegenden Artikels, sich weiter mit der Erklärung der Etymologie von *szlachta* zu befassen:

6.1. Alle bisher ihm bekannten Etymologien des Wortes lösen das Problem seiner Herkunft noch nicht.

6.2. Auch die letzte Kritik der Modifizierung der Etymologie des Terminus von A. Bogucki bringt nicht viel Neues zur Erklärung seiner Herkunft, indem sie vor allem nur eine Wiederkehr zum Alten bedeutet, ohne alle Schwierigkeiten der etymologischen Deutung des polnischen Wortes zu beseitigen.

6.3. Auf Grund der Kritik von A. Bogucki sieht aber der Verfasser des vorliegenden Artikels die Probleme der modifizierten Etymologie von *szlachta* etwas anders als bisher:

6.3.1. Man muß für die Etymologie des Terminus exakter und präziser die deutsche Ausgangsform und ihre ursprüngliche Bedeutung für beide slawische Formen – sowohl für das tschechische *šlechta* als auch für das polnische *szlachta* – bestimmen. Weder aus einer deutschen *a*-Form *slahta* / *slahte* noch aus einer deutschen *e*-Form *slehte* lassen sich gleichzeitig beide diese Formen herleiten, wie es A. Bogucki behauptet (der Forscher sieht darin keine lautlichen Probleme, weil es sich nur um „kleine Unterschiede“ der beiden Sprachen handelt). Auch die ursprüngliche Bedeutung der beiden slawischen Formen kann auf Grund der Bedeutung von *slahta* / *slahte* / *slehte* nicht erklärt werden, weil eine semantische Kategorie ‘Geschlecht an sich’ trotz A. Bogucki für das altschechische *šlechta* nicht festzustellen ist: In den Texten wird das Wort *šlechta* relativ spät – erst um 1350 – ausgenützt, um das

lateinische *gens* zu glossieren, was sicher hier nicht ein „Geschlecht an sich“ sondern nur das ‘Geschlecht der biblischen Patriarchen von Israel’ bedeutet und die letzte semantische Schattierung nur eine sekundäre Übertragung der Bedeutung ‘Adelsgeschlecht’ zu interpretieren ist (darüber schon T. Czarniecki 2003: 450).

6.3.2. Man muß auch überzeugender das Phänomen der tschechischen Vermittlung von *šlechta* erklären, selbst wenn die lautliche Gestalt des polnischen Wortes anders aussieht und *ślachta* / *szlachta* lautet. In den Verhältnissen des slawisch-deutschen Bilinguismus können der Meinung des Verfassers des Artikels nach die beiden Sprachen Tschechisch und Deutsch bei solch einer Vermittlung kaum voneinander getrennt werden, zumal es sich um einen deutschen Terminus handelt, der etwas Neues zunächst für das Tschechische und auch später für das Polnische darstellt.

6.3.3. Weil das polnische *szlachta* der Lautstruktur nach eher eine deutsche Entlehnung als eine einheimische slawische Wortschöpfung ist und dabei für seine Etymologie weder das ahd. / mhd. *slahta* / *slahte* (mit *a*) noch mhd. *slehte* (mit dem Umlaut von *a* – als *ä* oder *e* bezeichnet) möglich ist, bleibt für die Erklärung der Herkunft von solch einem Terminus nur eine andere Wurzel mit dem germanischen *e* übrig, die heute in dem deutschen Wort *schlecht* vorhanden ist.

Im vorliegenden Artikel wird deshalb noch einmal der Versuch der Herleitung des polnischen Wortes aus der obengenannten deutschen Form *sleht-* unternommen.

7. Für die beiden Formen – das tschechische *šlechta* und das polnische *ślachta* / *szlachta* wird hier nämlich noch einmal eine gemeinsame Quelle – ein mhd. Adjektiv *sleht* – vorgeschlagen. Die phonetischen Unterschiede der Formen bei den beiden Sprachen lassen sich dabei bestimmt durch andere Möglichkeiten der Übernahme des deutschen Wortes in verschiedenen Zeiten / aus verschiedenen deutschen Dialekten erklären.

7.1. Solch eine Entlehnung erfolgt zunächst ins Tschechische. In dieser Sprache ist die Form *šlechta* schon Anfang des XIV Jhs. belegt (das dokumentiert A. Bogucki 2002: 376, A. Bogucki 2003: 458, 460). In der gleichen Zeit sind aber auch schon andere Wörter vorhanden, die mit der Wurzel *sleht-* verbunden werden: das Substantiv *šlechtic* und die Adjektive *šlechety*, *přešlechety* (A. Bogucki 2003: 458).

7.2. Die Grundlage für die Entlehnung ins Tschechische bildet aber nicht das allein stehende Adjektiv *sleht*, sondern eine von vier Wortgruppen, die in den Wörterbüchern des Deutschen (J.W. Grimm 1854: IX 533) belegt sind: a) *slechter ritter*, b) *slechter edelmann*, c) *slechter grâf*, d) *slechter herr*. Für die zwei ersten Wortgruppen kann man den Charakter des Adligen nicht bestimmen (das kann sowohl ein hoher als auch ein niedriger Edelmann sein); die zwei letzten Gruppen beziehen sich eindeutig auf eine Person aus dem Hochadel. Der *slehte grâf* ist ein Graf, der weder Markgraf, noch Landgraf und nur ein gewöhnlicher Graf ist. Der *slehte herr* wird ganz präzise in einem späteren frühneuhochdeutschen Text in dem folgenden Satz charakterisiert: *Vordes mein herr ein könig war, jetzt ist er ein schlecht herr ganz und gar* (J.W. Grimm 1854: IX 533). Aus dem Satz geht klar hervor, dass es sich sicher um einen freien Herren handelt, d.h. um einen hohen Edelmann, der direkt

von seinem Herrscher abhängig ist, als sein Vasall auftritt und in den Texten oft dem lateinischen Terminus *liber baro* entspricht. In den Wörterbüchern des Deutschen haben wir auch andere Entsprechungen dieses Terminus: die normale *frier herr* und die gekürzte *frier*; dabei tritt auch eine weitere Entsprechung *slechter frier* auf (J.W. Grimm 1854: IX 533). Die beiden Wörter *slechter* und *frier* sind dabei als Synonyme zu betrachten (die obengenannte Entsprechung hat wohl einen pleonastischen, verdeutlichenden Charakter). Daraus ergibt sich auch eindeutig, dass auch die Form *slechter* (die aus *slechter herr* entstehen konnte: *slechter herr* > *sletherr* > *slechter*) für die Bezeichnung des hochadligen Vasalls des Herrschers (*liber*) *baro* ausgeüzt werden kann.

7.3. Ins Tschechische wird um die Mitte des XIII Jhs. die Pluralform der Wortgruppe *slehte* (*herren*) entlehnt. Es erscheint als *šlechta* (ein *-a* ist die normale slawische Substitution der fremden *-e*-Endung); die primäre Bedeutung der Entlehnung lautet: ‘*barones regni von Bohemia*’ = die ersten *nobiles* des Königums Böhmens’. Es tauchen aber sehr schnell Derivate solch eines Terminus auf: a) *šlechtic* ‘einer von den ersten des Königums, ein Mitglied des Rates des Königs’, b) *šlechtny* ‘die Eigenschaft eines solchen *nobilis*’. (vgl. A. Bogucki 2002, A. Bogucki 2003). Die erste Ableitung ist eine Nachahmung der synonymen Bezeichnung für *baro* – des deutschen Wortes *slechtig* (die Form ist erst 1470 in einem lateinisch-deutsch-tschechischen Wörterbuch belegt; das dokumentiert G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: II/2 391), wobei das Zugehörigkeitssuffix *-ig* (man kann die Form *slechtig* nur als eine *ig*-Erweiterung von *sleht* verstehen: ein *slechtig* gehört der Gruppe der *schlechten* an) dem slawischen Suffix *-ic* (das vor allem eine patrimoniale Funktion hat, aber auch manchmal possessiv aufzufassen ist) entsprechen konnte (eine genauere slawische *-ik*- Wiedergabe konnte einen diminutiven Charakter haben: ein *šlechtik* ist später als ‘kleiner Edelmann’ belegt). Die zweite Ableitung *šlechtny* gewinnt sehr schnell eine übertragene Bedeutung ‘edel, gerecht’: In einer zweisprachigen deutsch-tschechischen Umgebung ist das verständlich und die Bedeutungen von *sleht* als ‘recht, gerecht, zuversichtlich’, die in den Wörterbüchern der Zeit notiert werden (s. J.W. Grimm 1854: IX 528, 533), könnten solch eine Bedeutungsentwicklung schnell bewirken, weil das Adjektiv – ähnlich wie seine lateinische Entsprechung *nobilis* – vor allem den Charakter der *barones* bezeichnet.

7.4. In einer zweisprachigen Umgebung des tschechischen Hochadels gewinnt die neue Entlehnung *šlechta* neue Bedeutungen: Es wird durch das phonetisch und semantisch ähnliche Substantiv *gesleht* beeinflusst. Dieses mhd. Substantiv, das sich im heutigen Deutsch als *Geschlecht* vor allem auf eine natürliche Unterscheidung des Sexus bezieht, hat im Mittelalter einige Bedeutungen, die mit den Eigenschaften der *nobiles* zusammenhängen. Es bezeichnet ua.: a) ‘eine adelige Familie’, ‘ein Adelsgeschlecht’; b) kollektiv: ‘die gesamten Adelsfamilien’; c) ‘adlige, vornehme Herkunft’; d) einen einzelnen Vertreter des Adelsgeschlechtes.’ (J.W. Grimm 1854: IV.1.2. 3905–3907). Es wundert deshalb nicht, dass die neue tschechische Entlehnung, die bei zweisprachigem Hochadel des Landes entweder als *šlechta* oder als *slehte* verwendet wird (die deutsche Ausgangsform hat noch dabei eine Nebenform *geslehte*, die als Plural von *gesleht* ‘Adelsgeschlecht’ „verstanden“ werden kann), in den neuen Bedeutungen ‘adlige Herkunft’, ‘ein einzelner *baro*’, ‘eine vornehme,

adlige Dame = ‘die Frau eines *barons*’ erscheint, in den biblischen Texten auch als ‘vornehmes Geschlecht der alten biblischen Gestalten von Israel’ aufgefaßt wird und allmählich im Laufe der Zeit (das geschieht wohl im XIV – XV Jh.) zur Grundlage der Bedeutung ‘der gesamte Adel’ wird, (das Wort *gesleht* war doch ein Synonym des allgemeindeutschen *adel*). Der alte Zusammenhang mit der deutschen Wortgruppe *slehte herren* geht aber nicht verloren; die Gruppe wird manchmal auf tschechisch in den Texten (z.B. bei J. Hus) als *páni šlechticovi* übersetzt (zitiert nach A. Bogucki 2001a: 55).

8. Viel später als ins Tschechische wird das mhd. Adjektiv *sleht* ins Polnische entlehnt.

8.1. Der Terminus *szlachta* erscheint in den polnischen Texten: a) in den sechziger Jahren als *slahte / slachce* (Dat. Sing.) in der Bedeutung ‘ein Edelmann = nobilis’, b) 1374 als *Ślachta* und 1378 als *Szlachta* in der Verwendung der Eigennamen, c) 1390 als *ślachta* in der Bedeutung ‘adlige Herkunft = nobilitas’, d) erst im 15. Jh. (frühestens um 1423) als *ślachta/szlachta* Bezeichnung des polnischen Adels. Die Derivate des Terminus sind entsprechend belegt: a) *ślachic* ‘ein Adliger’ (1396), ‘ein Vasall = vir feodalis (1440); b) *ślachetny* ‘edel’ (1399), ‘adlig’ (1419), *ślachetny/szlachetny* (15. Jh.); s dazu T. Czarnecki 2003: 444–445).

8.2. Es gibt wohl zwei Möglichkeiten der Entlehnung des deutschen Adjektivs *sleht* ins Polnische: entweder in der Zeit der Regierung des tschechischen Königs Wenzels des Zweiten in Polen oder später in der Zeit der Regierung des polnischen Königs Kasimirs des Großen.

8.2.1. Die Entlehnung des Terminus erfolgt in der Regierungszeit von Wenzel dem Zweiten in Polen in den Jahren 1291 – 1305 (in Kleinpolen seit 1291 und in Großpolen seit 1300): Die deutsch-tschechische Termini *slehte / šlechta* und *slechtig / šlechtic* werden in der Zeit in Krakau / Posen entlehnt. Die den tschechischen König begleitenden Deutschen bestimmen die *a*-Phonetik der polnischen Formen *ślachta* und *ślachic* (in ihrer Sprache konnten sie mitteldeutsche Merkmale des Überganges des mhd. *e > a*). Warum tauchen aber die polnischen Belege der Entlehnung erst 60 – 70 Jahre später auf?

8.2.2. Die Entlehnung des Terminus erfolgt in in späteren Zeiten: In der Regierungszeit von Kasimir dem Großen (1333 – 1370) wandern die tschechisch / deutschen Termini *slehte / šlechta* und *slechtig / šlechtic* über das dreisprachiges (deutsch-polnisch-tschechisches) Schlesien nach Polen; die polnische *a*-Phonetik von *ślachta* und *ślachic* kann man nur durch die Eigentümlichkeiten der deutschen Dialekte in Schlesien erklären, die das mhd. *e* zu *a* entwickeln.

8.2.3. In beiden Fällen muss die tschechische Vermittlung bei der Übernahme des Terminus angenommen werden: Nur bei den tschechischen Formen entwickelt sich die neue Bedeutung ‘Adel’, ‘adlige Herkunft’, ‘Edelmann’. Die alte Bedeutung ‘*baro*’ ist im Polnischen in beschränktem Maße festzustellen: a) In Kleinpolen erscheint die Form *slahte / slachce* in der Bedeutung ‘hoher Adel’; b) Die Form *szlachic* ‘*vir feodalis*’ ist in den sog. Magdeburger Urteilen belegt.

Die beiden erwähnten Fakten der Bedeutungsentwicklung sprechen eher für die zweite Möglichkeit der Übernahme.

15. Thesen zu einer neuen Etymologie des polnischen Terminus *szlachta*

Der vorliegende Artikel, der die Thesen zu einer neuen Etymologie des polnischen Wortes *szlachta* enthält, ist aus Anlass einer Feier der Danziger Germanistik geschrieben worden. Der etymologische Beitrag ist für die sprachwissenschaftliche Festschrift der Universität Gdańsk bestimmt, die durch das Institut für Germanische Philologie der Universität herausgegeben werden wird. Im Jahr 2010 feiert Herr Prof. Dr. habil. Marian Szczodrowski, der ordentliche Professor der Universität Gdańsk und der Leiter der Ableitung Fremdsprachenmethodik des Deutschunterrichts im Institut für Germanische Philologie seinen siebzigsten Geburtstag. Der Verfasser des vorliegenden Artikels möchte sich mit dem Schreiben einer etymologischen Abhandlung dem bekannten polnischen Sprachwissenschaftler und Germanisten ganz herzlich bedanken: Als Kollege und als langjähriger Mitarbeiter des namhaften Sprachwissenschaftlers möchte er dem verehrten Jubilar für die wissenschaftliche und didaktische Zusammenarbeit sowohl in Gdańsk - im Institut für germanische Philologie in den Jahren 1993 – 2005, als auch in Elbląg - im pädagogisch-sprachwissenschaftlichen Institut der staatlichen Fachhochschule in den Jahren 1993 – 2009 seinen Dank aussprechen und dem Professor Marian Szczodrowski noch viele Jahre der Forschung in den Bereichen der Sprachwissenschaft und der Fremdsprachenmethodik wünschen.

1. Im vorliegenden Artikel wird der Versuch unternommen, eine neue Etymologie des polnischen Terminus *szlachta*, die in mehreren Bearbeitungen von T. Czarnecki entwickelt worden ist (s. Literaturverzeichnis), in der Form der Thesen (in der Form der wissenschaftlichen Feststellungen, die überzeugend sein sollten) darzustellen. Auf diese Weise versucht der Verfasser des Artikels die Richtigkeit seiner neuen Deutung der Herkunft von *szlachta* zu begründen und eine endgültige Fassung der Etymologie des Terminus vorzulegen, die den wissenschaftlichen Charakter haben muss und sowohl sprachwissenschaftliche als auch historische Argumentationen enthalten sollte. Der Artikel knüpft somit an alle Bearbeitungen des etymologischen Themas, insbesondere an die erste größere Abhandlung des Verfassers zur Etymologie des polnischen Terminus an, die vor einigen Jahren in *Studia Germanistica Gedanensis* 7 (T. Czarnecki 1999) erschienen ist (die etymologische Problematik des Terminus *szlachta* ist auch in anderen Veröffentlichungen von T. Czarnecki - so in: T. Czarnecki 2000, 2002, 2003, 2004a, 2004b, 2007, 2008 – beschrieben worden).

2. Um eine richtige Etymologie des Terminus *szlachta* zu finden, sind vor allem alle „vorwissenschaftlichen“ Deutungen der Herkunft des Terminus abzulehnen, die vorwiegend einen volksetymologischen Charakter haben: a) alle einheimischen (slawischen) Etymologien des Terminus: 1/ *szlachta* – eine „Ableitung“ von *Lech, Lachy*: *szlachta* < *lachta* < *Lachy* // *szlachcic* / *ślachcic* < *zlechcic* < *lech* (K. Niesiecki 1839 I 430, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206);

2/ das Wort *szlachta* im Zusammenhang mit *slawa* ‘Ruhm’ betrachtet, *szlachcic* < *slawcic* ‘ein ruhmreicher Mensch’ (S.B. Linde 1854: 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Ciechanowicz 2001: 206); 3/ *szlachta* - eine Zusammenrückung der „Teile“ *szla* + *chta*: *szla* ‘Siele’, ‘Sielengeschirr’ + *chta* ‘Wille, Lust’, weil der Stand (*szlachta*) immer die Lust (*chta*) hat, viel Böses zu tun und ein Sielengeschirr (*szla*, *szleja*) wird gebraucht, um ihn davon abzuhalten (J. Kremer 1879: 504); b) alle Interpretationen der Herkunft des Wortes, die das Wort *szlachta* auf deutsche Ausdrücke zurückführen: 1/ *Schlag* (das deutsche Wort *Schlag* in der Bedeutung ‘Weg’ /polnisch: *szlak*/ wird als Grundlage des Wortes *szlachta* angesehen: J. Ciechanowicz 2001: 206).; 2/ *Schlacht* / *Schlachter* (*Szlachcic* wird im 17. Jh. entweder als ein Mensch interpretiert, der wie ein *Schlachter* / polnisch: *rzeźnik* / handelt /so behauptet ein Forscher, der Hartnoch heißt/ oder als jemand aufgefasst, der mit der *Schlacht* / polnisch: *bitwa* / verbunden ist: S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 118, J. Kremer 1879: 505); 3/ *Geschlechter* (M. Kromer meint, dass *szlachcice* aus der deutschen Vorlage *Geschlechter* ‘gemeine Menschen’ = ‘podli ludzie’ hergeleitet werden sollen, weil viele solche Menschen geadelt worden sind: S.B. Linde 1854: V 591, T. Czarnecki 1999: 119).

3. Nicht ganz überzeugend sind auch die Versuche, für den polnischen Terminus *szlachta* nur eine einzige deutsche Quelle zu finden:

3.1. Wegen der Schwierigkeiten phonetischer, chronologischer und semantischer Art kann keines von vier alt-/ mittelhochdeutschen Wörtern *slahta* / *slah-te* / *slehte* / *gesleht* (*e*, die den Begriff des ‘Geschlechtes’ ausdrücken, als eine Vorlage für polnische Formen des Terminus *ślachta* / *szlachta* anerkannt werden (zu den Etymologien s. vor allem: K. Szajnocha 1869: 217, J. Kremer 1879: 504, A. Brückner 1927: 550, F. Sławski 1981: 216, H. Łowmiański 1985: 611, A. Bogucki 1996: 198, 2001: 70, 121, 177; auch andere Forscher: A. Karszniewicz-Mazur 1988: 40, T. Czarnecki 1993: 130, K. Tymieniecki 1956: 330, W. Boryś 2005: 604, K. Długosz-Kurczabowa 2003: 483–484, 2008: 541–542).

3.2. Alle etymologischen Probleme, die mit dem polnischen Wort verbunden sind, werden nicht in allen Einzelheiten gelöst, wenn man die Herkunft von *szlachta* nur auf einen einmaligen Entlehnungsfall aus mhd. Adjektiv *sleht* beschränkt (vgl. den etymologischen Vorschlag von T. Czarnecki 1999 und 2000 und die Kritik der Etymologie von T. Czarnecki bei A. Bogucki 2002 und 2003).

4. Bei dem Stand der Forschung ist für die Etymologie von *szlachta* Folgendes zu bemerken:

4.1. Der polnische Terminus kann nur als ein kompM. Lexer Entlehnungsfall angesehen werden, der nicht auf eine deutsche Quelle zurückzuführen ist und der sogar zwei Entlehnungsvorlagen enthält: 1/ eine Primärquelle, die die Pluralform des mhd. Adjektivs *slehte* darstellt und aus der wir die möglichen Formen der Übernahme exakt erklären und die ursprüngliche Bedeutung des Lehnwortes getreu rekonstruieren können; 2/ eine Sekundärquelle, die nur ein Wort, d.h. das mittelhochdeutsche Wort *geslehte* sein kann und die in der späteren Zeit eine zusätzliche Bedeutung ‘Geschlecht / Geschlechter’ der deutsch-slawischen Bildung dem mittelhochdeut-

schen *slehte* / altschechischen *šlehta* gibt (als Vorlage der Bedeutung konnte entweder der Singular oder der Plural des mittelalterlichen Wortes dienen: die Form *geslehte* konnte sich im Mittelalter sowohl auf den Singular oder auf den Plural – entsprechend in der Bedeutung ‘Geschlecht’ / ‘Geschlechter’ beziehen).

4.2. Der Entlehnungsfall von *szlachta* kann nur einen gemischten Charakter haben: Für den Stand der Forschung muss man annehmen, dass das polnische Wort sowohl eine deutsche als auch eine tschechische Entlehnung ist und einen besonderen Status einer deutsch-tschechischen Entlehnung ins Polnische darstellt, der auf dem Wege der komplizierten Sprachkontakte aus dem Deutschen über das Tschechische und über das Schlesische (mit drei Sprachen in diesem Land: Tschechisch / Polnisch / Schlesisch) ins Polnische gekommen ist.

5. Die Etymologie des polnischen Terminus *szlachta* kann thesenartig folgendermaßen dargestellt werden:

5.1. In den bisherigen Untersuchungen des Verfassers (s. oben, vor allem in: T. Czarnecki 1999 und 2008) wurde festgelegt, das Wort *szlachta* auf eine Primärquelle – auf das Adjektiv *slehte* in der mittelhochdeutschen Wortgruppe *slehte herren* zurückgeführt werden muss. Das Wort wurde ins Tschechische in der Mitte des XIII Jhs. als *šlehta* in der Bedeutung *barones Regni Bohemiae* übernommen, d.h., der Terminus bezeichnete ursprünglich ‘die ersten des Königtums Tschechien’ oder ‘die Vasallen des tschechischen Königs’; sehr oft gebrauchte solch einen Ausdruck in der Bedeutung des ‘Rates des tschechischen Königs’ (weil solche Vasallen gewöhnlich als Mitglieder des königlichen Rates auftraten; davon zeugt die Bedeutung der Ableitung des Terminus – des altschechischen Wortes *šlechtic*).

5.2. Die mittelhochdeutschen Wörter *sleht* und *frî* hatten in der deutschen Sprache des Gebietes ähnliche Bedeutungen: die beiden Wörter konnten in bestimmten Kontexten in der heutigen Bedeutung ‘frei’ ausgetauscht werden, d.h., wenn man z.B. brauchte lateinische Wortgruppe *liber baro* in der Bedeutung ‘feudaler Untertan’ = ‘Vasall’ zu übersetzen, konnten die Bezeichnungen *frîe herren* und *slehte herren* als Synonyme funktionieren (das war in den Zeiten möglich, in denen noch nicht im Deutschen ein späterer Titel *Freiherr* ‘Baron’ bekannt war).

5.3. Das mittelhochdeutsche Wort *sleht* wurde in der Zeit des Mittelalters außerdem als eine Bezeichnung der Menschen „niedrigerer Stellung in einer bestimmten Rangordnung“ ausgenützt (J.W. Grimm 1854: IX 531); infolgedessen konnte man die *slehte herren* nicht nur als ‘Vasallen’ verstehen, sondern auch zugleich bewertend als ‘niedrigere Herren’ auffassen, d.h. ‘die Herren, die von dem König – von dem „höchsten Herrn des Landes“ abhängig waren. Darauf verweist wohl eindeutig ein eigentümlicher frühneuhochdeutscher Beleg, der im Wörterbuch von J.W. Grimm (1854: IX 533) enthalten ist: *vordes mein herr ein könig war, jetzt ist er ein schlecht herr ganz und gar*.

5.4. In dem Ausdruck *slehte herren*, der aus einem Substantiv *herren* und dem Adjektiv *sleht* bestand, war der erste Teil der Wortgruppe am wichtigsten, es bestimmte wohl den sozialen ‘Charakter’ einer Feudalgruppe. Es wundert deshalb nicht, dass sehr schnell der Teil des Ausdrucks als etwas Positives, als ein Merkmal der ganzen Elite des Landes, des ‘ganzen Adels’ verstanden werden konnte, d.h., das

Adjektiv wurde nicht nur als ein Merkmal der feudalen Untertanen des Königs begriffen, sondern auch eine Eigenschaft des Königs als den höchsten Adligen des Landes aufgefasst (deshalb konnte ein neugebildetes tschechisches Adjektiv *šlehetný* – nach dem deutschen Vorbild (*die*) *slehten* – im Laufe der Zeit sowohl die feudalen Untertanen des Königs als auch ihren Herrscher – den König charakterisieren).

5.5. Die deutsch-tschechische Form *slehte* / *šlehta* begann man zu gebrauchen, um den zweideutigen tschechischen Terminus *kmet* (altpolnisch: *kmieć*) zu eliminieren, der als Bezeichnung von allen Untertanen des Königs ausgenutzt wurde: von den freien Untertanen – von feudalen Vasallen (mittelhochdeutsche Formen *frî* / *sleht* + *herren*) als auch von den nicht freien Untertanen – von den Bauern (hier gab es auch tschechische Formen *chlap* ‘Bauer’, *chlapstvo* ‘Bauernschaft’; deshalb konnten das altschechische *kmet* und das altpolnische *kmieć* in späterer Zeit den ‘Bauern’ bezeichnen). In den frühesten Denkmälern des Altschechischen wurden eindeutig die Bezeichnungen *šlehta* und *chlapstvo* gegenübergestellt; davon zeugen z.B. die Sätze aus der Chronik von Dalimil, die Anfang des XIII Jh entstanden ist: *Ostarale stříebro a zbožie šlechtu čini a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešiena* (zitiert nach A. Bogucki 2003: 460).

5.6. Man muss bemerken, dass der neue gesellschaftliche tschechische Terminus *šlehta* (und in der späteren Zeit eine parallele Bildung des Polnischen *szlachta*) in verschiedenen Kontexten gebraucht werden konnte:

1) Es bezeichnete ‘Gruppe von Menschen’ und in dem Fall mußte in den Sätzen mit der Bezeichnung ein Prädikat im Plural formuliert werden.

2) Es wurde als ein ‘Mitglied der Menschengruppe männlicher und weiblicher Art’ verstanden und in dem Fall konnte das Prädikat des Satzes nur im Singular stehen (ganz schnell erschien auch in der Bedeutung ein Derivat *šlechtic* / polnisch *szlachcic*, den man bestimmt nach dem Vorbild der deutschen Ableitung von *slehte* – nach dem Substantiv *slehtig* bildete).

3) Die Bildung bezog sich auch auf ‘ein Merkmal / eine Eigenschaft der Menschengruppe’ und in dem Fall konnte das Prädikat der Sätze mit *šlehta* / *szlachta* nur im Singular stehen.

Auf diese Weise konnte in den slawischen Sprachen (im Tschechischen *šlehta* und dann im Polnischen *szlachta*) das deutsche Musterparadigma der Bildung ganz genau wiedergespiegelt werden, weil das mittelalterliche Wort *sleht* das Merkmal eines einzelnen Menschen (*der slehte*) und einer Menschengruppe (*die slechte* (n)) bezeichnete oder sich „überhaupt“ auf eine Eigenschaft von den Menschen (substantivisch ausgedrückt: *die schlechte*) beziehen konnte.

5.7. Die tschechisch-deutsche Form *šlehta* / *slehte*, die in den Verhältnissen der Zweisprachigkeit der tschechischen Feudalherren funktionierte - und die man wahrscheinlich als eine „Kürzung“ des längeren Bildung *slehter herr* / *slehte herren* (> *sletherr* / *slehterren*) > *slehte* (r) / *slehte* auffasste -, wurde im Laufe der Zeit um eine neue Bedeutung bereichert; sie wurde bedeutungsmäßig (Es erfolgte deshalb hier eine Bedeutungsentlehnung!) durch ein ihr phonetisch ähnliches Wort *geslehte* ‘das Adelsgeschlecht’, ‘die Adelsgeschlechter’ beeinflusst (in einigen oberdeutschen Dialekten des Spätmittelhochdeutschen hatte das Adjektiv *slehte* eine Nebenform *geslehte* und die beiden Abarten des Wortes wurden ohne Bedeutungs-

unterschied als ein ‘Merkmal der Menschengruppe, die einen niedrigeren Status hatte’ verstanden). Eine Bedeutungserweiterung, die in dem Fall erfolgte, war bestimmt auch damit verbunden, dass seit 1350 in Gebiet des deutschen Reiches neue Gesetze für den sogenannten ‘Uradel’ formuliert worden waren (solche Gesetze bestimmten das Prinzip des Geschlechtes für diese älteste Gruppe des Adels, so dass solch eine Menschengruppe im Laufe der Zeit auch als ‘Geschlechtsadel’ bezeichnet werden konnte). So konnte das entlehnte Wort *šlehta* mit dem Begriff, die die ‘Herkunft der Elite des Landes’ ausdrückte – mit dem ‘Geschlecht, Adelsgeschlecht’ (*geslehte*) assoziiert werden und seit der Mitte des XIII Jhs. konnte es allmählich das einheimische tschechische *rod* in der neuen Bedeutung verdrängen (Anfang des XIII Jhs. konnten noch die beiden Wörter *rod* und *šlehta* nebeneinander stehen und sich der Bedeutung nach ergänzen, wie darauf die Sätze des altschechischen Denkmals der Zeit hinweisen, die nicht nur ein Merkmal sondern auch zwei wichtige Eigenschaften des altschechischen Adels widerspiegeln: *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete čtieti svu šlehtu i rod pomneti* (T. Czarnecki 2007: 134).

5.8. Aus den obengenannten Feststellungen zur Etymologie von *szlachta* folgt, dass das Wort nach Polen erst nach 1350 gekommen sein muss. In den sechziger Jahren der zweiten Hälfte des XIV Jhs. ist es in der Form *slahte* erschienen (die frühesten Belege des Terminus im Kodex von dem König Kasimir dem Großen weisen nach den Historikern O. Blazer und S. Roman auf die Jahre 1368 – 1370 hin: T. Czarnecki 2008). Die lautlichen Eigenschaften des Wortes (man könnte es wohl als die Form *šlachta* rekonstruieren): der Übergang *e > a* und die Konsonantenverbindung *sl* und nicht *schl* gehen wohl auf die dialektale Aussprache ostmiteldeutscher Art zurück. Die Vermittlung des schlesischen Gebietes (in Schlesien waren in der Zeit drei Sprachen: Polnisch, Deutsch und Tschechisch möglich) ist somit bei der Übernahme des Wortes unumgänglich. In Klempolen hatte das Wort *szlachta*, wie das eindeutig der Kodex von dem König Kasimir dem Großen beweist, nur die Bedeutung, die den deutschen Ausdrücken *Geschlechtsadel / Uradel* entsprach; es bezeichnete die höchste Schicht des polnischen Adels und der polnische König versuchte die Gruppe von den anderen mittelalterlichen Kriegern (altpolnisch: *włodyków*) zu unterscheiden: a) von den „*włodyken*“ – *scartabellen*, die den deutschen ‘Briefadeln’ entsprechen könnten und wohl Möglichkeiten der Verleihung der adligen Privilegien durch den König widerspiegelten; b) von den „*włodyken*“, die nur im Falle des Krieges für die Verteidigung des Staates berufen wurden, die die Bezeichnungen *kmetones* und *scultetes* (altpolnisch wohl: *kmiecie / sołtysi*) im mittelalterlichen Latein hatten und die der deutschen Gruppe ‘Kriegsadel’ entsprachen (vgl. T. Czarnecki 2008).

5.9. Ganz schnell musste das Lehnwort in Polen allgemein bekannt werden; schon 1374 wurden für die gesamte Gruppe der polnischen *nobiles* die ersten einheitlichen Privilegien von dem Nachfolger des Königs Kasimir dem Großen – von dem König Ludwig aus der Dynastie d’Anjou verliehen. Man kann sicher annehmen, dass das Wort *szlachta* seit der Zeit in drei polnischen Teilen, zunächst in Klempolen und dann in Großpolen und Masowien, allgemein gebraucht wurde und weil das seit 1357 in Polen wirkende Prinzip der Bestimmung der adligen Herkunft – das Prinzip der Geburt und des Geschlechtes (das von dem König Kasimir dem Gro-

ßen eingeführt worden ist) – für die Charakteristik des wichtigsten Standes der polnischen Gesellschaft massgebend war, verdrängte der Terminus im XIV – XV Jh. andere Bezeichnungen des Adels (unter anderen die frühere Bezeichnung *włodyka*). In den nächsten Jahrhunderten bis zum Jahr 1795 wurde der Terminus zum wichtigsten Begriff des polnischen Staates, wie es darauf die polnische Formulierung *Rzeczpospolita Szlachecka* ‘Adelsrepublik’ hinweist. Bis heute ist das Wort *szlachta* in der polnischen Sprache als historischer Begriff bekannt; es wird auch seit 2001 für die Bezeichnung einer gesellschaftlichen Organisation Polens – für den polnischen ‘Adelsverband’ (polnisch: *Związek Szlachty Polskiej*) zum Zwecke der Kultivierung der alten polnischen Traditionen ausgenützt.

16. Zum deutsch-polnischen Sprachkontakt: Das Wort *szlachta* – ein besonderer Entlehnungsfall aus dem Deutschen

1. Einleitende Bemerkungen

1.1. Der vorliegende Artikel, der die einen besonderen Entlehnungsfall aus dem Deutschen ins Polnische – den Terminus *szlachta* – in Verbindung mit den typologischen Eigentümlichkeiten der deutschen Lehnwörter im Polnischen charakterisieren möchte, ist aus Anlass einer Feier der Oppelner Germanistik geschrieben worden. Der typologisch-etymologische Beitrag ist für die sprachwissenschaftliche Festschrift der Universität Opole bestimmt, die durch das Institut für Germanische Philologie der Universität herausgegeben werden wird. Im Jahre 2011 feiert Frau Prof. Dr. Maria Katarzyna Lasatowicz, die Direktorin des Instituts für Germanistik in Opole ihren sechzigsten Geburtstag. Der Verfasser des vorliegenden Artikels möchte sich mit dem Schreiben einer etymologischen Abhandlung der bekannten polnischen Sprachwissenschaftlerin und Germanistinn ganz herzlich bedanken: Als Kollege und als langjähriger Mitarbeiter der namhaften Sprachwissenschaftlerin möchte er der verehrten Jubilarin für die wissenschaftliche Zusammenarbeit in den Jahren 2000 – 2011 (s. T. Czarnecki 2006b, 2007) seinen Dank aussprechen und der Frau Prof. Dr. Maria Katarzyna Lasatowicz noch viele Jahre der Forschung in den Bereichen der germanistischen Sprachwissenschaft – insbesondere bei den Untersuchungen zum deutsch-polnischen Sprachkontakt in Oberschlesien wünschen.

1.2. Im vorliegenden Artikel unternimmt der Verfasser den Versuch – trotz bisher herrschenden verschiedenen Etymologien des Terminus *szlachta* (dazu: T. Czarnecki 1999: 113, 2010a; s. auch: Boryś 2005, A. Brückner 1989, K. Długosz-Kurczabowa 2003, 2008, F. Sławski 1981) – eine eingehende typologische Charakteristik der Übernahme des Wortes aus dem Deutschen ins Polnische darzustellen, um noch besser Eigentümlichkeiten des deutsch-polnischen Sprachkontaktes auf Grund eines der wichtigsten deutschen Lehnwörter im Polnischen kennenzulernen.

2. *Szlachta* als Lehnwort und / oder Fremdwort

Das Wort *szlachta* ist bis heute als historischer Rechtsterminus bekannt, wobei sein Status der Entlehnung immer noch auf verschiedene Weise als Lehnwort oder als Fremdwort bestimmt wird: Nur in einem polnischen Fremdwörterbuch von A. Bańkowski (*Słownik wyrazów obcych* 1997: 1073) wird es als ein Fremdwort gedeutet, in den meisten Werken ähnlichen Charakters wird es nicht mehr erwähnt, was sicher von einem Status eines Lehnwortes zeugt. Dabei handelt es sich bestimmt um ein polnisches Lehnwort mit einer noch nicht vollständigen (totalen) Adaptation des Polnischen, sondern um ein Wort, das nur teilweise (d.h.: mit partieller Adaptation) an das polnische System angepasst worden ist.: Trotz des fremden Anlautes *szl-* und der ungewöhnlichen Konsonantenverbindung im Inneren der Wurzel *cht-/chet-* wird der Terminus heute morphologisch kaum anders als ein einheimisches Wort des Polnischen behandelt (so wird die Wortform *szlachta* mit der Endung *-a*

ähnlich wie andere Wörter dekliniert, die die gleiche Endung und dabei einen einheimischen Charakter haben, z.B. wie das Wort *plachta*).

3. *Szlachta* als komplexe polnische Entlehnung mit zwei deutschen Quellen

Der polnische Terminus kann aber nur als eine komplexe Entlehnung angesehen werden, die nicht auf eine deutsche Quelle zurückzuführen ist und die mindestens zwei Entlehnungsvorlagen enthält:

1) eine Primärquelle – mhd. Form *slēht* (*e*), die ursprünglich als ein Adjektiv und dann als ein Substantiv in den mittelhochdeutschen Wörterbüchern notiert ist und aus der wir die ursprüngliche Bedeutung des Lehnwortes ‘Landadel’ / ‘Eigenschaften des Landadels’ genau und präzise rekonstruieren können;

2/ eine Sekundärquelle, die zwei Nebenformen eines mhd. Wortes: *geslehte* und *slehte* darstellt, aus denen sich die spätere Bedeutungen ‘der gesamte Adel’ / ‘das Adelsgeschlecht’ entwickelt haben (dazu: T. Czarnecki 2010a).

4. *Szlachta* als eine gemischte deutsch-tschechische Entlehnung

Die Entlehnung von *szlachta* kann nur einen gemischten Charakter haben: Für den Stand der Forschung kann man nicht genau feststellen, was für eine Sprache – das Deutsche oder das Tschechische dem Polnischen das Wort direkt gegeben hat; vielmehr muss man annehmen, dass das polnische Wort sowohl eine deutsche als auch eine tschechische Entlehnung ist und einen besonderen Status einer deutsch-tschechischen Entlehnungsfalles im Polnischen darstellt, der auf dem Wege der komplizierten Sprachkontakte aus dem Deutschen über das Tschechische und über das Schlesische (mit drei Sprachen in diesem Land: Tschechisch / polnisches und deutsches Schlesisch) ins Polnische gekommen ist: *slēhte* > *šlechta* / *slechte* + *slehte* / *geslehte* > *ślachta* / *szlechta* / *szlachta* (dazu: T. Czarnecki 2004b: 433).

5. *Szlachta* als eine indirekte deutsche Entlehnung

Wie aus der obigen Darstellung hervorgeht, kann das Wort *szlachta* als nur eine indirekte Entlehnung aus dem Deutschen angesehen werden, d.h., der Terminus ist nur mit Vermittlung einiger Sprachen und ihrer Abarten – von dem Deutschen über das Tschechische ins Polnische gekommen. Bei der Übernahme des Wortes haben sich mehrere Abarten der drei Sprachen beteiligt (vgl. T. Czarnecki 2010a): das süddeutsche (bairische / fränkische) und das ostmitteldeutsche (schlesische) Deutsch – das literarische und das mundartliche Tschechisch und die mundartlichen Abarten des Polnischen (schlesisch-großpolnisch-kleinpolnisch).

6. *Szlachta* als eine mehrfache Entlehnung aus dem Deutschen

Die oben genannten Formen des Wortes zeugen auch davon, dass der Terminus eine mehrfache Entlehnung (zu dem Begriff s. T. Czarnecki 2008) ist, d.h., in der Zeit des Mittelalters erfolgten auf verschiedenen Wegen einige Entlehnungsfälle der deutschen Wortformen ins Polnische (zu den polnischen Nebenformen von *szlachta* s. T. Czarnecki 2004b, 2010a; s. auch: K. Długosz-Kurczabowa 2003, 2008, J. Karłowicz 1900, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900; die Belege von der tschechischen Form *šlechta* nach V. Machek 1968, V. Chladková 1977,

S.M. Neverkla 2004; die deutschen Formen *slächte*, *geslechte*, *slechte* nach J.W. Grimm 1854, F. Kluge 1995, M. Lexer 1872, 1930, G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963).

6.1. Am frühesten (wahrscheinlich noch in der zweiten Hälfte, d.h. in den letzten Jahren des 13. Jhs.) ist ins Polnische (Großpolnische) die Form *ślachta* in der Bedeutung ‘Landadel, Kleinadel’ gekommen. Die Vermittlung von Schlesien (deutsche und polnische Dialekte des Landes) wird hier eindeutig durch lautliche Merkmale (Substitution des mhd. *s* als *ś* und der Wandel des mhd. *ë* > *a* gleichzeitig mit der Palatalisierung des Konsonanten *l*) bewiesen. Man müsste aber weiter untersuchen, ob solch eine Form indirekt über tschechisch-deutsche Dialekte von Böhmen nach Schlesien und Großpolen gekommen ist oder mit den deutschen Siedlern ins Schlesiensche direkt aus dem Bairischen ohne tschechische Vermittlung mitgebracht worden ist (die geschichtlichen Fakten – die Abhängigkeit von Schlesien und Grosspolen in der Zeit der Regierung der letzten Premisliden in Böhmen sprechen eher für die zweite Möglichkeit).

6.2. Um 1368 taucht in dem Kodex von Kasimir dem Großen die kleinpolnische Form *slachte* auf (die Abart des Wortes ist in der Form 1400 nachgeschrieben worden; man weiss aber nicht, wie genau das Wort in dem Fall in den siebziger Jahren des XIV Jhs. ausgesprochen worden ist). Man könnte die Form wohl schon als *szlachta* rekonstruieren; die Bedeutung der Form ‘ein Mitglied des Geschlechtsadels/Uradels’ würde eindeutig auf die tschechische Vermittlung hinweisen, die Phonetik verrät aber typische Züge des omd. Wandels *ě / ä* > *a*, der in der Zeit in der deutschen Sprache sowohl in Schlesien als auch in Krakau bekannt war und nicht das mundartliche Deutsch in Böhmen charakterisierte

6.3. Einige Belege mit polnischem *szle-* (in *szlechta* in Kleinpolen um 1450, in *szlechcic* und *szlechety* in Masovien) zeugen auch davon, dass im XV Jh. ein direkter Einfluss der tschechischen Literatursprache (nämlich der Form *šlechta* in der Bedeutung ‘der gesamte Adel’) in Polen vorhanden war.

6.4. Ein vereinzelter Beleg *szlacht* ‘ein Adliger’ in den großpolnischen Mundarten der späteren Zeit geht wohl auch auf omd. Form *slächte* zurück (die Apokope des *-e* war sowohl in den deutschen Dialekten Schlesiens und Großpolens möglich).

6.5. Seit dem XV Jh. ist die Form *szlachta* allgemein geworden. Das Wort in der Form wird in späterer Zeit in zwei Bedeutungen gebraucht: a) als Terminus des polnischen Adelsstandes, b) als ein Bezeichnung des polnischen Kleinadels (d.h. Adels ohne Magnaten/Aristokratie des Landes).

7. *Szlachta* als eine lexikalische / strukturell-semantische Entlehnung

Die oben beschriebenen Wortformen von *szlachta* weisen eindeutig auf einige lexikalische Entlehnungsfälle des polnischen Rechtsterminus aus dem Deutschen hin (lexikalische Fälle der Entlehnung sind als eigentliche Entlehnungen mit der Übernahme sowohl der Form als auch der Bedeutung zu charakterisieren); dabei ist aber eine strukturell- semantische Entlehnung in dem Fall des polnischen Terminus nicht ausgeschlossen: Man könnte die polnische Gestalt *szlachta* – verstanden als ‘der gesamte Adel des Landes’ – als eine Bedeutungsentlehnung des tschechischen *šlechta* interpretieren. Es fällt dabei auch eine Parallelität der polnischen und tschechi-

schen Verwendung von *szlachta* / *šlechta* für die Bezeichnungen: a) der Gruppe von Adligen, b) des Merkmals des Adels, c) eines Adligen auf, die der allgemeinen deutschen Bildungen der mittelalterlichen Zeit *geslehte* / *slechte* in ihren Bedeutungen entsprechen (vgl. T. Czarnecki 2010a).

8. *Szlachta* als eine Nachkontakt- und eine Fernkontaktentlehnung

Die oben genannten Fakten der Übernahme des deutschen Terminus *slěchte* / *geslechte* / *slechte* ins Slawische weisen auf einen Nahkontakt der drei Sprachen (insbesondere in Schlesien) hin; der Fernkontakt bei der tschechischen Vermittlung der Entlehnung (so z.B. in dem Fall der Übernahme von *slěchte* / *geslechte* / *slechte* als *szlechta*) ist aber auch (in dem Fall handelt es sich sicher um den Einfluss der entstehenden tschechischen Literatursprache) nicht ausgeschlossen (zu den Begriffen: Nachkontakt-/Fernkontaktentlehnungen s. T. Czarnecki 2000).

9. *Szlachta* – keine Modeentlehnung und eine Verkehrs-/Kulturentlehnung

Die Ursache der Übernahme des Terminus kann so charakterisiert werden, dass es sich im Falle *szlachta* um keine Modeentlehnung sondern um eine Notwendigkeit der Bezeichnung der neuen höfisch-geschlechtlichen Elite des Rittertums handelt und deshalb muss man den Entlehnungsfall von *szlachta* als einen Ausdruck der neuen Epoche betrachten, und sowohl als eine Kulturentlehnung als auch eine Verkehrsentlehnung auffassen, die mittelalterliche Relationen zwischen drei Sprachen (Deutsch > Tschechisch / Polnisch widerspiegelt (zu den Begriffen: Mode-/Verkehr-/Kulturentlehnungen s. T. Czarnecki 2000).

10. *Szlachta* als ein internationales Wanderwort des Spätmittelalters

Die Entlehnung *szlachta* kann auch als ein mittelalterliches Wanderwort interpretiert werden, das mit der Verbreitung der Kultur des Rittertums verbunden war: bairisch *slēhte* > tschechisch *šlechta* > großpolnisch *ślachta* / kleinpolnisch *szlachta* / *szlechta* > allgemeines *szlachta*. Die letzte Form kann für die Zeit vielleicht als ein besonderer Internationalismus des Spätmittelalters betrachtet werden, weil es in vielen Ländern in der Zeit verbreitet worden ist: Das Polnische vermittelte die Form einerseits den ostslawischen Sprachen in der Bedeutung ‘Kleinandel’: > belorussisches *sljachta*, ukrainisches *sljachta*, russisches *sljachta*, andererseits wegen der phonetischen Gestalt dem Slowakischen als *šlachta* und viel später – im XVIII – XIX Jh. zurück dem Tschechischen auch in der Form *šlachta* und in der Bedeutung ‘polnischer Adel’ (dazu: T. Czarnecki 1999). Auf die Derivate des polnischen Terminus gehen die Bezeichnungen des Adels in den baltischen Sprachen: litauisch *szlektas* ‘Adliger’, *szljaktas* ‘polnischer Adliger’; lettisch *šlehtslet* ‘veredeln, zum Adel machen’ (dazu: T. Czarnecki 1999). Der Begriff ‘polnischer Adel’ wurde in späterer Zeit in Europa sehr populär; so konnten z.B. die südslawischen und sorbischen Wörter, die aus anderen deutschen Quellen stammten und die man aber in der Sphäre des Adels gebrauchte, durch den polnischen Terminus *szlachta* bedeutungsmässig beeinflusst werden und spezifische Bedeutung des Polnischen bekommen: obersorbisch

šlachta ‘Adelsgeschlecht, slowenisches *žlahta* ‘polnischer Adel’ (dazu auch: T. Czarnecki 1999).

11. *Szlachta* als ein mehrmaliger Entlehnungsfall

Es ist auch zu bemerken, daß die Primärquelle von *szlachta* – mhd. *slēhte* vielmals ins Polnische entlehnt worden ist, d.h., die Übernahme der *szlachta* kann nur als eine der vier möglichen mehrmaligen Entlehnungen (zu dem Begriff s. T. Czarnecki 2006a) betrachtet werden:

11.1. Der Entlehnungsfall von *szlachta* ist die älteste von der Übernahme der oben genannten deutschen Quelle (genaue Vorgänge der Übernahme des Wortes mit den Formen *ślachta* / *szlachta* / *szlacht* / *szlechta*, die auf mhd. *slēchte* zurückgehen, sind ausführlich oben beschrieben worden)

12.2. Der zweite Fall der Übernahme solch einer deutschen Quelle ist das im XVII Jh. belegte polnische Wort *szlichta*, von dem A. Brückner (1989: 550) schreibt, daß es für die Bezeichnung eines Adels „unsicherer Herkunft“ ausgenützt worden ist (was erneut sicher die Richtigkeit der Annahme einer neuen Etymologie von T. Czarnecki 1999, 2010a in bezug auf den polnischen Terminus noch einmal beweist).

11.3. Der dritte Fall der Entlehnung kann das Wort *szlecht* bezeichnet werden, der von dem polnischen Wörterbuch des 19. Jhs aus Wilno in dem Gedicht: „*Zajrę do cechu, patrzą a to knechty piwem opile nicponie i szlechty*” in den Bedeutungen: ‘ein schlechter Mensch’, ein ‘Taugenichts’, ein ‘Halunke’ (zitiert nach J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 633) notiert worden ist.

11.4. Von dem vierten Fall der Übernahme zeugt wohl das polnische Adverb *szlecht* in der Bedeutung ‘*źle* / schlecht’, das nach dem Wörterbuch von J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki (1900: VI 633) am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts in einigen polnischen Mundarten belegt ist.

12. *Szlachta* als eine Quelle für die Rückentlehnungen

Das polnische Wort *szlachta* ist auch mit dem Problem der Rückentlehnungen (zu dem Begriff s. T. Czarnecki 2004a) verbunden. Der Terminus, der zu einer Bezeichnung des polnischen Adelsstandes geworden ist, ist sowohl ins Tschechische als auch ins Deutsche zurückgekehrt:

a) als tschechisches *šlachta*, das in den böhmischen Mundarten der Sprache als ‘polnischer Adel’ belegt ist (s. oben);

b) als deutsches *Schlachta*, das seit dem XVIII Jh. in der Sprache in der Bedeutung ‘polnischer Adel’ bekannt geworden ist und dabei das in der gleichen Zeit – im XVIII Jh. – ins Deutsche übernommene Derivat mit der volksetymologischen Formen *Schlachtschütz* / *Schlachtschitz* gehabt hat, was bestimmt eine Widerspiegelung der polnischen Ableitung *szlachcic* war (dazu auch: T. Czarnecki 1999, 2004a).

13. Schlussfolgerungen

Wie aus dem Obigen hervorgeht, muss der Terminus *szlachta* als ein besonderer Entlehnungsfall im deutsch-polnischen Sprachkontakt betrachtet werden:

1) sowohl als Lehnwort als auch als Fremdwort;

- 2) als eine gemischte deutsch-tschechische Entlehnung;
- 3) als eine indirekte deutsche Entlehnung;
- 4) als eine komplexe Entlehnung, der zugrunde zwei deutsche Quellen zugrundeliegen;
- 5) als eine mehrfache Entlehnung;
- 6) sowohl als eine lexikalische als auch als eine strukturelle (semantische) Entlehnung;
- 7) sowohl als eine Nahkontakt- als auch eine Fernkontaktentlehnung, h) als ein mittelalterlicher Fall der Übernahme in vielen Sprachen Europas,
- 8) als ein Fall der mehrmaligen Entlehnung,
- 9) als mögliche Grundlage für Rückentlehnungen aus dem Polnischen ins Deutsche und ins Tschechische.

17. Zur Etymologie des polnischen Wortes *szlachta*

Im vorliegenden Artikel unternimmt der Verfasser den Versuch (trotz bisher herrschenden verschiedenen Etymologien des Terminus *szlachta*: T. Czarnecki 1999: 113, 2010c, A. Bogucki 2001, 2003, Boryś 2005, A. Brückner 1989, K. Długosz-Kurczabowa 2008, K. Szajnocha 1876a), noch einmal eine eingehende Charakteristik der Entlehnungsprozesse des polnischen Wortes *szlachta* aus dem Deutschen darzustellen, um auf diese Weise besser Eigentümlichkeiten des Sprachkontaktes der beiden Sprachen – insbesondere im interkulturellen Aspekt – kennenzulernen.

1. Die Entlehnung des Wortes *szlachta* ist nur auf Grund eines recht komplexen Sprachkontaktes des Deutschen mit dem Polnischen zu verstehen: Der Terminus ist aus dem Deutschen ins Polnische mit Vermittlung des Tschechischen nicht auf dem Wege einer einmaligen Entlehnung gekommen, wie die meisten Etymologen (dazu: T. Czarnecki 1999: 113, 2010c) behaupten, sondern seine Übernahme ist nur als eine Reihe von komplizierten Entlehnungsprozessen zu verstehen, die in einer längere Zeit dauernden Periode von der Ausgangssprache Deutsch über die Sprache Tschechisch in die Zielsprache Polnisch erfolgt sind. Man kann eine solche Übernahme des Wortes als eine mehrfache Entlehnung auffassen (T. Czarnecki 2008, 2011). Den polnischen Terminus *szlachta* muss man als ein Lehnwort interpretieren, das auf dem Wege aus den deutschen Gebieten über Böhmen und über Schlesien (mit drei Sprachen in diesem Land: Tschechisch / Deutsch / Polnisch) in das polnische Gebiet (Großpolen-Masovien-Kleinpolen) gelangt ist. Bei der Übernahme des Wortes haben sich mehrere Abarten der drei Sprachen beteiligt (T. Czarnecki 2010): a) das süddeutsche (bairische / fränkische) / das nord- und südböhmische und das ostmitteldeutsche (schlesische) Deutsch, b) das literarische und das mundartliche Tschechisch, c) das entstehende literarische Polnisch und die Mundarten der Sprache (Schlesisch, Großpolnisch, Masovisch, Kleinpolnisch).

2. Der polnische Terminus *szlachta* kann dabei nur als eine Entlehnung angesehen werden, die nicht auf eine deutsche Quelle zurückzuführen ist und die mindestens zwei deutsche Entlehnungsvorlagen hatte (T. Czarnecki 2010c, 2011): 1) die Primärquelle, die mit dem deutschen Substantiv – mhd. *slēhte* verbunden ist und aus der sich alle Besonderheiten der lautlichen Gestalt des polnischen Terminus überzeugend ableiten lassen; 2/ die Sekundärquelle, die mit den deutschen Substantiven mhd. *geslāhte* und mhd. *slāhte* verbunden ist, die im Laufe der Zeit die Bedeutungen der Entlehnung im slawisch-deutschen Sprachkontakt beeinflussen konnten. Die Primärquelle des polnischen Wortes *szlachta* - die mhd. Form *slēhte* - war in den Wörterbüchern der Zeit vor allem in der Bedeutung 'rectitudo' = das 'Wahre', die 'Wahrheit' notiert. .Das Wort wurde aber auch in süddeutschen Dialekten des Deutschen (wie das Verb *slēhten* / daneben md. *slihten* / darauf hinweist, das in der Bedeutung 'Recht erteilen' belegt ist: M. Lexer 1872 II 967) als eine Bezeichnung für 'besondere Arten des Adelsrechtes' verwendet und wohl als deutsche Entspre-

chung des lateinischen *jus militare* in den mittelalterlichen Texten ausgenutzt (vgl. eine parallele Gegenüberstellung der Begriffe ‘Wahrheit’ und ‘Recht’ im Polnischen: *prawda, prawdziwy – prawo, prawy*; in den altpolnischen Texten des XIV Jhs. wurde das ‘*jus militare*’ als *prawo szlachetne* übersetzt; *Słownik staropolski* 1953: VIII 571). Das Wort bezog sich in dem Sinne auf ‘erbliche Eigenschaften des Rechtes der privilegierten Leute des Landes’ (auf ihr Hab und Gut). Mit den Wörtern *slēhte* und *slēhten* waren auch andere Substantive verwandt: a) mhd. *geslēhte* ‘Geschlechter des Landadels’, b) mhd. *geslēhte (te)* ‘Landadel’, die ‘Elite des Landes, die den Gesetzen des Herrschers des Landes untergeordnet wurde’ (M. Lexer 1872: I 977, 1930: 66), c) mhd. *slēhtig* ‘baro’, d.h. ein ‘Adliger aus der Elite des Landes, der dem Herrscher des Landes untergeordnet war’ (G.F. Benecke/ W. Müller/ F. Zarncke 1963: 391). In den mittelalterlichen Texten des Obd. stand auch das mhd. *slēht*, das je nach der Verwendung als ein Adjektiv in prädikativer oder attributiver Funktion und als ein substantiviertes Adjektiv bestimmte Eigenschaften des deutschen Landadels auf eine dreifache Art. und Weise charakterisierte: a) rechtlich als ein Merkmal der ‘gesetzlichen Unterordnung des Landadels dem Herrscher des Landes’, b) sozial im Sinne ‘einer niedrigeren Stellung des Landadels im Verhältnis zu dem Herrscher des Landes’, c) moralisch als eine ‘Verhaltensweise des Landadels nach dem Kodex der mittelalterlichen *nobiles*’, die ‘ehrlieh’, ‘aufrichtig’, ‘gerecht’, ‘recht’, ‘redlich’, ‘zuverlässig’, ‘treu’ sein mussten (J.W. Grimm 1854: IX 519, M. Lexer 1872 II 967). Die Sekundärquellen des Terminus *szlachta* waren die mittelhochdeutschen Wörter *geslēhte* und *slēhte*. Das erste Wort, das als ein Kollektivum des ahd. *slahta* / mhd. *slahte* (< ahd. *gislahti*) entstanden ist, konnte man in den Texten des Obd. in den Bedeutungen ‘Geschlecht’, ‘Geschlecht des gesamten deutschen Adels’, ‘Gesamtheit der Eigenschaften der Adelsgeschlechter und der – familien’, ‘Adelsgesellschaften’ und ‘Wappengesellschaften’ finden (zur Wortgeschichte von *Geschlecht*: J.W. Grimm 1854: IV.1.2. 3903–3911). Das zweite Wort *slēhte* / *slehte* war vor allem in ähnlichen Bedeutungen im XII – XIII Jh. im Wmd. und Nd. verbreitet. Darauf weisen die Wörterbücher des Deutschen hin (M. Lexer 1872 II 967, A. Lasch/ C. Borchling 1956: 263).

3. In das tschechische Gebiet ist der neue Terminus wahrscheinlich schon am Ende des 12. Jahrhunderts eingedrungen. Das geschah wohl mit den ersten Privilegien der tschechischen Fürsten / Könige für ihre ritterliche Hofelite (der erste Privileg ist um 1189 belegt). Eine lange Zeit wurde der neue Terminus in den Verhältnissen der deutsch-tschechischen Zweisprachigkeit des mittelalterlichen Prags sowohl als das deutsche *slehte* als auch als das tschechische *šlechta* behandelt. Das Wort hatte in der Zeit folgende Bedeutungen: a) ‘die Gruppe der privilegierten Ritter/ Krieger des Landes’ (solch ein Substantiv wurde im Plural verwendet und spiegelte getreu die deutsche Gruppe *slehte ritter* wider), b) ‘erbliche Eigenschaften von solchen mittelalterlichen Kriegern’, die sowohl den Rechtsstatus und ihre soziale Stellung als auch ihre sehr positive moralische Verhaltensweise charakterisierten (solch ein Femininum wurde nur im Singular verwendet und spiegelte sehr genau die Bedeutungen seiner deutschen Quelle *slēhte* wider). Ganz schnell wurden auch die deutschen Wortgruppen und Wörter *die / der slēhte/n, slehtic / slehtig* als tschechi-

sche Wortformen *šlehetni / šleheten / šlehetny // šlechtic* bedeutungsmäßig sehr genau als ‘Eigenschaften der Elite’ (zunächst im Plural und dann auf den Singular übertragen) und als einen Vertreter der Elite’ (nur im Singular) wiedergegeben. Belegt wurden aber die Wörter erst am Anfang des XIV Jh. in den zwei Hauptdenkmälern des Altschechischen – in dem Epos *Alexandreida* und in der *Kronik von Dalimil* (V. Chládkova 1977; S.M. Neverkla 2004) und wurden als Synonyme von anderen Bezeichnungen des tschechischen Adels: der Wörter *pán / vladika / zeman* empfunden (V. Chládkova 1977; Newerkla 2004). Davon zeugen zwei charakteristische Stellen in den altschechischen Denkmälern: a) In der *Kronik von Dalimil* werden präzise ‘freie’ und ‘nicht freie’ Bewohner des tschechischen Landes als *šlehta* und *chlapstvo* gegenübergestellt: *Ostarale stříebro a zbožie šlechtu čini a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešiena.* (A. Bogucki 2003: 460). b) In der *Alexandreida* wendet sich der König Darius an seine Krieger und weist ihnen sowohl auf ihr ‘moralisches Ideal’ und auf ihr ‘Geschlecht’ hin, die sie von ihren Vorfahren geerbt haben: *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svu šlehtu i rod pomneti* (T. Czarnecki 2007: 134). Am Anfang des XIV Jhs. erfolgte aber eine Bedeutungserweiterung des Terminus *slehte / šlechta* (V. Chládkova 1977: 231): In der Zeit der letzten Premisliden wurde die gesamtdeutsche Bezeichnung für ‘Adelsgeschlecht’ *geslähte* (M. Lexer, 1872: I 977) in Böhmen bekannt, die im tschechischen Deutsch ganz ähnlich (mit dem *e*: *slechte: geslechte*) lauten musste und während der Regierung des tschechischen Königs Johann aus der Dynastie der Luxemburger) lernte man auch das westmitteldeutsche oder genauer gesagt das moselfränkische Wort *slähte* kennen, das in der Grafschaft Luxemburg nach dem Vorbild des französischen *gent* ‘Geschlecht’ (A. de Vincenz 1996) als ‘Gesamtheit der Adelsgeschlechter’ interpretiert werden konnte. So konnte das identisch wie die oben erwähnten Wörter *geslächte / slähte* lautende deutsch-tschechische *slechte / šlechta* den schnellen Bedeutungswandel erleben: Die Bedeutung ‘Landadel, der von dem Herrscher abhängig war’ verwandelte sich in Böhmen in ‘den gesamten Adel des Landes, zu dem auch der Herrscher gehörte’ und wurde sehr häufig auch als ‘Uradel’ / ‘Geschlechtsadel’ interpretiert. Davon zeugen: 1/ tschechische Texte aus der Mitte des XIV Jhs., die das lateinische *cuius rex nobilis ist* als *šlehta jest král...jest šlechety král...král šlechtic* übersetzen; 2/ der häufige Gebrauch der Termini *šlechta / šlechtic* in der Bedeutung der lateinischen Wörter *barones / baro* 3/ die Möglichkeit des Verstehens der altschechischen Form *šlechta* als eine ‘Bezeichnung des Adelsgeschlechtes, der biblischen Patriarchen, der Könige’ (V. Chládkova 1977: 232).

4. Auf komplizierten Wegen (direkt oder indirekt / im Nahkontakt und im Fernkontakt: T. Czarnecki 2011) über Böhmen und Schlesien sind die Formen des im Titel des Artikels genannten Terminus als *szlachta / ślachta // ślechta / szlechta // szlacht* und / oder als Derivate des Terminus in den Abarten *szlachcic / szlehcic / ślachcic // szlachetny / ślachetny / ślechety / szlechety* in der Zeit vom XIII Bis zum XIV Jh. ins Polnische gekommen. Bei dem Stand der etymologischen Forschung lassen sich die mehrfachen Übernahmefälle aus den obengenannten deutschen Quellen *slēhte / slähte / geslähte* nur als allgemeine Entlehnungsprozesse

beschreiben (aus mhd. *slēhte* // *slāhte* / *geslāhte* über tschechisch-deutsches *sleh-te* / *šleh-ta* zu polnischen *ślachta* / *szlachta* / *szlechta* / *ślechta*).

5. Die Form *ślachta* ist ins Polnische am frühesten entlehnt worden: Solch eine Form ist ins Großpolnische in der Bedeutung 'Landadel' und dann 'Kleinadel' noch in in den letzten Jahren des XIII Jhs. gekommen. Die Vermittlung von Schlesien (deutsche und polnische Dialekte des Landes) wird hier eindeutig durch lautliche Merkmale (Substitution des mhd. *s* als *ś* /wegen der Masurierung der polnischen Dialekte/ und der Wandel des mhd. *ë* > *a* gleichzeitig mit der Palatalisierung des Konsonanten *l* > *l'*) bewiesen. Es ist aber nicht zu entscheiden (man müsste das Problem weiter untersuchen), ob die ersten *ślachta*-Formen indirekt über tschechisch-deutsche Dialekte von Böhmen nach Schlesien und Großpolen gekommen sind oder ob. sie mit den deutschen Siedlern ins Schlesische direkt aus dem Bairischen ohne tschechische Vermittlung mitgebracht worden sind (die geschichtlichen Fakten – die Abhängigkeit der Fürstentümer in Schlesien und in Grosspolen in der Zeit der Regierung der letzten Premisliden in Böhmen, von dem Premisl Ottokar dem Zweiten und von dem Wenzel dem Zweiten sprechen eher für die zweite Möglichkeit). Von der frühen Verbreitung der großpolnischen Form und von ihrer mehrfachen Entlehnung aus dem Deutschen zeugen außerdem folgende Fakten: a) K. Szajnocha (K. Szajnocha 1876b, K. Szajnocha 1969: 129) erwähnt das in den lateinischen Texten des Polnischen des XIII Jhs. /bei W. Kadłubek/ belegtes '*miles caligatus* = '*szlachcic chodackowy*' (im Deutschen entspricht dem ein Ausdruck: *slēhter kriegsman*: J.W. Grimm 1854: IX 533), und im XIV – XV Jh. übersetzte das typische großpolnische Wort *ślachta* den lateinischen Terminus '*militia*'. b) In den großpolnischen Mundarten war eine längere Zeit die Wortgruppe *na ślachcie* belegt (die polnische Bedeutung der Gruppe: '*na miejscu, gdzie mieszka drobna szlachta*', = 'im Sitz des Kleinadels' (J. Karłowicz 1900: V 304, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 630). c) Der früheste Beleg von *ślachta* als Nomen proprium ist erst in 1374 belegte Form *slachta*: *Stanislao dicto slahta vicario ecclesie minores Genesiensis* (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965: V 308), die bestimmt eine niedrigere Stellung der Ämter der Gestlichen in Deutschland charakterisierte (in Deutschland der Zeit wurden zwei Arten des Probstes / Priesters und des Abtes unterschieden: der höhere - *gefürsteter probst* / *abt* i der niedrigere - *sleh-ter probst* / *abt*: J.W. Grimm 1854: IX 533). In dem Beispiel ist der direkte Einfluss des großpolnischen Deutsch sichtbar (*der slēhte* > *slahta*). d) Die Form *ślachta* wird auch durch weitere Entlehnungen des Terminus ins Ostslawische bestätigt: 1/ In der Bedeutung 'Kleinadel' haben wir altrussisches/ russisches/ ukrainisches/ belarussisches *šljachta*. 2/ Im Russischen ist auch die Nebengestalt *šljacht* und die Derivate *šljachtic* (altrussisches *šljachtic* seit 1388), *šljachtec* belegt; im Ukrainischen gibt es auch *šljachtic* (M. Vasmer 1958: III 413). e) Das Litauische, das die polnische Entlehnung schon am Ende des XIV Jhs. bekommen konnte, unterscheidet exakt in der Gestalt die Derivate *szlektas* 'einen Adligen' und *szljaktas* 'einen polnischen Adligen'. In den späteren Jahrhunderten wird die Form *ślachta* von der Gestalt *szlachta* verdrängt und immer weniger gebraucht (J. Karłowicz 1900: V 304, J. Karłowicz/ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki 1900: VI 630).

6. Viel komplizierter muss man die Entlehnung der Form *szlechta* / *ślechta* betrachten. Unserer Meinung nach erscheint die Form in den polnischen Texten als **slechte* schon am Ende der Regierung des Königs Kasimir des Großen: um 1368, in den sogenannten Extrawaganten des Rechtskodexes des polnischen Königs. Im Kodex von dem König Kasimir ist aber die Form *slachte* belegt und solch eine Lautgestalt des Wortes kennen wir erst aus der Kopie dieses Werkes, die um 1400 geschrieben worden ist. Man kann annehmen, dass die Schreiber des Kodexes in den späteren Jahren die Lautgestalt **slechte* als *slachte* „hyperkorrekt“ interpretierten und entsprechend korrigierten. Die Phonetik verrät typische Züge des ostmitteldeutschen Wandels $\ddot{e} > a$, der in der Zeit in der deutschen Sprache sowohl in Schlesien als auch in Krakau bekannt war und nicht das mundartliche Deutsch in Böhmen charakterisierte. Die Bedeutung der Form ‘ein Mitglied des Geschlechtsadels / Uradels’ weist dagegen eindeutig auf die tschechische Vermittlung hin. Man muss deshalb den Fall als eine Fernentlehnung aus dem Deutschen mit der Berücksichtigung der neuen tschechischen Bedeutung ‘der gesamte Adel’ deuten. In der Zeit gibt auch einige Belege von weiteren Entlehnungsfällen von *szlechta*: a) Um 1450 ist die Gestalt *szlechta* in Kleinpolen belegt: *Ciues et nobiles pospolita szlechtha* (die Bedeutung der Form ist eindeutig als ‘Adel’ zu interpretieren (die ganze Wortgruppe charakterisiert dagegen den ‘Kleinadel’). b) Die weiteren *e*-Fälle haben wir in den Derivaten des Terminus: in *szlehcic* und *szlechety* in Masovien (in der zweiten Hälfte des XV Jhs. belegt), in *szlehcina* – Nomen proprium (*Słownik staropolskich nazw osobowych* 1965: V 308 gibt zwei Belege aus den Jahren 1418 und 1444 an). Alle oben beschriebenen Fälle von *szlechta* zeugen eindeutig davon, dass im XV Jh. ein direkter Einfluss der tschechischen Literatursprache (nämlich der tschechischen Form *šlechta* in der Bedeutung ‘der gesamte Adel’) in Polen vorhanden war.

7. Ein vereinzelter Beleg *szlacht* ‘ein Adliger’ in den großpolnischen Mundarten der späteren Zeit geht wohl auch auf ostmitteldeutsche Form *slēchte* zurück (die Apokope des *-e* war sowohl in den deutschen Dialekten Schlesiens und als auch in den deutschen Dialekten Großpolens möglich).

8. Das altpolnische Wörterbuch lässt die Form *szlachta* erst für das 16. Jh. zu (*Słownik staropolski* VIII 571). Unserer Meinung nach gibt es aber schon eindeutige Belege von *szlachta* aus der zweiten Hälfte des XIV Jhs.: a) In dem Dokument der Fürstin Margaretha von Masovien aus dem Jahr 1378 lesen wir (A. Bogucki 2001: 126): *Jacucius dictus Schlachta heres de Radomycze*. Der Beleg weist die Bedeutung ‘Erbe des Adelsvermögens’ auf und spiegelt auf die Weise die Verwendung des Wortes als Nomen proprium, d.h. als einen Zunamen wider, der auch für das Tschechische der Zeit bei *šlechta* belegt war. Das deutsche *sch* beweist aber: 1/ eine direkte Nachahmung der deutschen Wortgruppe *der schlehte*, 2/ die polnische Aussprache mit *sz*. b) Nach der Kartothek des altpolnischen Wörterbuchs ist die *sz*- Aussprache auch für das in 1390 belegte *szlachta* ‘nobilitas’ = ‘adlige Herkunft’ zu rekonstruieren (und hier meint *Słownik staropolski* 1953: VIII 571, es handelt sich um die Lektion *ślachta*). Aus der Schreibung und aus der Bedeutung kann man schlussfolgern,

dass der Beleg eine kontaminierte Form der Lautgestalten *ślachta* und *szlachta* (s. oben) darstellt und eindeutig auf dem Umwege aus dem Deutschen über Böhmen und Schlesien nach Polen gekommen ist. Seit dem XV Jh. gibt es immer mehr Formen mit *sz-* (A. Bogucki 2001) und seit dem XVI Jh. unter dem tschchischen Einfluss ist die Form *szlachta* im Polnischen allgemein geworden und alle lautlichen Nebengestalten (*ślechta / szlechta / ślachta*) sind allmählich aus dem Gebrauch gekommen.. In der Geschichte des polnischen Terminus gibt es auch eine Vielfalt der Bedeutungen dieser Form. Die Form *szlachta* ist in den Wörterbüchern belegt als: a) Bezeichnung des ‘Adelstandes’ (wohl seit der ersten Hälfte des XV Jh.s – seit 1423 /?/. b) ‘einer aus dem Adelsgeschlecht’ (seit 1400 belegt), c) ‘Adelsherkunft’ (seit 1390 belegt), 4/ ‘eine Gruppe von Adligen’ (um 1498 belegt ist die Form im Dual Akkusativ *szlachtu* für zwei solche Männer; in dem Kodex von Działyński, in dem Kodex von Światosław und später in den polnischen Mundarten /in den Sätzen *ślachta/szlachta idq/* steht das Prädikat im Plural; heute erscheint solch eine Bedeutung nur im Singular).

9. Die Wörter *szlachetny / szlachcic* können als slawische Bildungen aufgefasst werden, die ins Polnische mehrmals indirekt sowohl im Fernkontakt der entstehenden Literatursprachen: Tschechisch und: Polnisch als auch über das Schlesische (mit Hilfe der deutschen und polnischen Dialekte des Landes) übernommen worden sind: a) Das Wort *szlachetny* (es entspricht der mhd. Bildung *die slēhten*), das auch in mehreren Lautgestalten im Altpolnischen des XIII – XV Jhs. belegt ist (*szlachatny, ślachatny, szlachetny, ślachetny, ślechetny, ślechatny, ślajetny*) und einige Bedeutungsschattierungen aufweist: (‘ein Adel, ein Adliger’, und: ‘ritterlich’ ‘edel’, ‘gut geboren’), wird heute nur für eine sehr positive Eigenschaft der Menschen in den Bedeutungen *dobry* ‘gut’, *drogi / drogocenny* ‘wertvoll’ *prawy* ‘edel’ verwendet. b) Das Wort *szlachcic* (das einer deutschen Bildung mit *-ig*: mhd. *slēhtig / slēhtic* entspricht) ist vielmehr eine Bildung mit dem Suffix *-ic / -iċ*, die die beiden Bedeutungsschattierungen ‘der Adlige’, ‘der gewöhnliche Adlige’ aufweist und seit 1399 belegt ist. Die phonetischen Unterschiede der Lautgestalten *ślachcic / szlachcic* können analog wie in den Fällen *ślachta / ślachta* oder *szlachetny / ślachetny* gedeutet werden.

10. Aus dem oben Dargestellten geht hervor, dass alle Formen des Terminus *szlachta* (seine eigentliche Formen und die Formen seiner Derivate) grundsätzlich auf zwei verschiedenen Wegen ins Polnische gekommen sind: a) die Formen mit dem Vokal *a* und mit dem Konsonanten *ś* in der Bedeutung ‘Landadel’, ‘Kleinadel’ direkt oder indirekt aus Deutschland über Böhmen und Schlesien nach Großpolen und erst nach Kleinpolen, b) die Formen mit *e* und *ś* in der Bedeutung ‘Uradel’, ‘Geschlechtsadel’, ‘der gesamte Adel des Landes’ direkt oder indirekt (über Schlesien) aus Deutschland über Böhmen nach Kleinpolen. In Kraków erfolgten wahrscheinlich lautliche und bedeutungsmässige Kontaminationen und so nur auf mittelbarem Wege ist die Form *szlachta* und die Derivate *szlachcic* und *szlachetny* allgemein geworden.

11. In der heutigen polnischen Sprache wird das Wort *szlachta* nur als historischer Rechtsterminus verwendet und in den polnischen Wörterbüchern werden vor allem die zwei Hauptbedeutungen des Terminus notiert: 1) Das Wort dient vor allem als Terminus für den Begriff 'Adel des Landes', d.h. des Standes, der neben den Geistlichen eine privilegierte Stellung in Polen bis 1918 hatte. 2) Gleichzeitig wird aber das Wort *szlachta* als ein 'Teil des Adels' verstanden, der ohne Magnaten (ohne Aristokratie) aufzufassen ist, d.h., der Terminus wird als 'Landadel' bzw. als 'Kleinadel' interpretiert.

Bibliografia

- Balzer, O. (1947), *Statuty Kazimierza Wielkiego*. Poznań.
- Bańkowski, A. (2000), *Etymologiczny Słownik Języka Polskiego*. Warszawa.
- Basaj, M. (1966), *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego*. Wrocław.
- Basaj, M./ J. Siatkowi (1980), *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, (w:) Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego X – XII. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej VI – XIX. Łódź
- Benecke, G.F./ W. Müller/ F. Zarncke (1963), *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Hildesheim.
- Bielfeldt, H.H. (1933), *Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen*. Leipzig.
- Bogucki, A. (1996), *Rycerz i panosza w źródłach polskich XIV i XV wieku*, (w:) Społeczeństwo Polski średniowiecznej, t. VII. Warszawa, s. 65–200.
- Bogucki, A. (1999), *Termin „kmić” w źródłach polskich XIII i XIV wieku*, (w:) S. K. Kuczyński (red.), Społeczeństwo Polski Średniowiecznej, VIII. Warszawa, s. 131–154.
- Bogucki, A. (2001a), *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu*. Włocławek.
- Bogucki, A. (2001b), *Interpretacje nazw rycerstwa (XIII–XV w.)*, (w:) S.K. Kuczyński (red.), *Społeczeństwo Polski Średniowiecznej*, t. 9. Warszawa.
- Bogucki, A. (2002), *O pochodzeniu terminu szlachta*, (w:) Kopijnicy Szyprowie Tenutariusze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 8. Gdańsk, s. 373–380.
- Bogucki, A. (2003), *Jeszcze o pochodzeniu wyrazu szlachta*, (w:) Biskupi Lennicy Żeglarze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 9. Gdańsk, s. 457–471.
- Bogucki, A. (2004), *Jeszcze o nazwach rycerstwa w źródłach polskich*, (w:) B. Śliwiński (red.), *Mieszczanie Wasale Zakonnicy*, Studia z Dziejów Średniowiecza nr 10. Malbork, s. 19–45.
- Bogucki, A. (2009), *Etymologie polskich nazw rycerstwa*, (w:) Pielgrzymi Pogrobowcy Prebendarze, Studia, z Dziejów Średniowiecza 15. Malbork, s. 45–68.
- Boryś, W. (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Brajerski, T. (1957), *Staropolskie szlachatny (ślachatny)*, (w:) *Poradnik Językowy* z. 8, s. 354–359.
- Bratkowski, S. (1998), *Najkrótsza historia Polski*. Warszawa.
- Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden* (1992). Neunzehnte, völlig neu bearbeitete Auflage. Mannheim.
- Brückner, A. (1925), *Dzieje języka polskiego*. Warszawa.
- Brückner, A. (1927), *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Brückner, A. (1957), *Dzieje kultury polskiej*, I. Warszawa.
- Brückner, A. (1974), *Początki i rozwój języka polskiego*. Warszawa.
- Brückner, A. (1989), *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Brückner, A. (1990), *Encyklopedia staropolska*. Warszawa.
- Buczek, K. (1978), *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, (w:) *Przegląd Historyczny*, t. LXIX, z. 1.
- Campe, J.H. (1965), *Wörterbuch der deutschen Sprache*. Hildeheim.

- Chladková, V. (1977), *Ze staročeské terminologie sociálních vztahu (šlechta, šlechtic)*, (w:) Slovo a Slovesnost, t. 38. Praha.
- Ciechanowicz, J. (2001), *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego – Szlachta jako elita*, I. Rzeszów.
- Czarnecki, T. (1966), *Widerspiegelung der ritterlichen Kultur in deutschen Lehnwörtern des Polnischen*. Karl-Marx-Universität, Semesterarbeit, Masch. Leipzig.
- Czarnecki, T. (1967), *Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen*. Karl-Marx-Universität, Staatsexamenarbeit, Masch. Leipzig.
- Czarnecki, T. (1992), *Zur Chronologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen. I. Entlehnungen aus dem Althochdeutschen*, (w:) Studia Niemcoznawcze, 6, 153–173. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa
- Czarnecki, T. (1993a), *Zur Chronologie der deutschen Lehnwörter im Polnischen. II. Entlehnungen aus dem Mittelhochdeutschen (1050 – 1250)*, (w:) Studia Niemcoznawcze, 7. Warszawa, s. 125–146.
- Czarnecki, T. (1993b), *Zur Chronologie der deutschen Lehnwörter im Polnischen. III. Entlehnungen aus dem Spätmittelhochdeutschen (1250 - 1350) und aus dem Frühneuhochdeutschen (1350 - 1500)*, (w:) Studia Niemcoznawcze, 8. Warszawa, s. 207–249.
- Czarnecki, T. (1993c), *Polnisch herb "Wappen". Eine deutsche oder eine tschechische Entlehnung?* (w:) Studia Niemcoznawcze, 12. Warszawa, s. 279–303.
- Czarnecki, T. (1995), *Die polnischen Lehnwörter aus dem Althochdeutschen und Altsächsischen*, (w:) Chronologische, areale und situative Varietäten des Deutschen in der Sprachhistoriographie. Festschrift für Rudolf Große. Frankfurt am Main, s. 255–262.
- Czarnecki, T. (1996), *Die ältesten Lehnwörter des Polnischen aus dem Deutschen*, (w:) Słupskie Prace Humanistyczne nr 15a. Słupsk, s. 77–106.
- Czarnecki, T. (1999), *O etymologii polskiego terminu szlachta*, (w:) Studia Germanica Gedaniensia 7. Gdańsk, s. 113–142.
- Czarnecki, T. (2000a), *Skąd pochodzi polski termin szlachta*, (w:) Mazowsze Pomorze Prusy. Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 7. Gdańsk, s. 39–63.
- Czarnecki, T. (2000b), *Tausend Jahre deutsch-polnische Sprachkontakte. Probleme mit der Chronologie der deutschen Lehnwörter im Polnischen*, (w:) F. Gruzca (red.), Tausend Jahre Polnisch-deutsche Beziehungen Sprache – Literatur – Kultur – Politik. Materialien des Millennium-Kongresses 5.–8. April 2000 Warszawa. Warszawa, s. 290–299.
- Czarnecki, T. (2002), *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta (1)*, (w:) Kopijnicy Szyprowie Tenutariusze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 8. Gdańsk, s. 381–388.
- Czarnecki, T. (2003), *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta (2)*, (w:) Biskupi Lenicy Żeglarze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 9. Gdańsk, s. 435–455.
- Czarnecki, T. (2004a), *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta (3)*, (w:) Mieszczanie Wasale Zakonnicy, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 10. Gdańsk, s. 415–433.

- Czarnecki, T. (2004b), *Auf der Suche nach einer Etymologie des polnischen Terminus szlachta*, (w:) Sprache leben und lieben. Festschrift für Zdzisław Wawrzyniak zum 60. Geburtstag. Frankfurt am Main, s. 85–94.
- Czarnecki, T. (2005), *Pan i żupan*, (w:) B. Śliwiński (red.), Komturzy Rajcy Żupani. Studia z Dziejów Średniowiecza nr 11. Malbork.
- Czarnecki, T. (2006), *Die deutschen Lehnwörter im Altpolnischen und die mittelalterlichen Dialekte des schlesischen Deutsch*, (w:) M.K. Lasatowicz/ A. Rudolph/ N. R. Wolf (red.), Deutsch im Kontakt der Kulturen. Schlesien und andere Regionen. Berlin, s. 39–48.
- Czarnecki, T. (2007a), *Szlachta – kmieć – Włodyka – pan – rycerz*, (w:) Odkrywczy Pricepsi Rozbójnicy. Studia z Dziejów Średniowiecza 13. Malbork, 131–152.
- Czarnecki, T. (2007b), *Das spätmittelalterliche Schlesien und der deutsch-tschechisch-polnische Sprachkontakt*, (w:) M. K. Lasatowicz (red.), Städtische Räume als kulturelle Identitätsstrukturen. Schlesien und andere Vergleichsregionen. Berlin, s. 127–135.
- Czarnecki, T. (2008a), *W sprawie naukowej etymologii terminu szlachta*, (w:) M. Brandt/ A. Kątny (red.), Die Natur und andere Literarische Orte. Festschrift für Professor Marek Jaroszewski zum 65. Geburtstag. Gdańsk, s. 293–299.
- Czarnecki, T. (2008b), *Mehrfache Entlehnung im deutsch-polnischen Sprachkontakt, dt. Ritter > poln. rycerz*, (w:) Vom Wort zum Text. Studien zur deutschen Sprache und Kultur. Festschrift für Professor Józef Wiktorowicz zum 65. Geburtstag. Warszawa, s. 153–161.
- Czarnecki, T. (2010a), *Thesen zur neuen Etymologie des polnischen Terminus szlachta*, (w:) Studia Germanica gedaniensia 22 (Sonderband 6 Studien zur sprachlichen Kommunikation. Festschrift aus Anlass des 70. Geburtstages von Prof. Dr. habil. Marian Szczodrowski. Hrsg. Grażyna Łopuszańska unter Mitwirkung von Doris Wilma). Gdańsk, s. 205–212.
- Czarnecki, T. (2010b), *O podsumowaniu badań nad pochodzeniem terminu szlachta*, (w:) Prace Komisji Nauk Filologicznych Oddziału Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu. Wrocław, s. 31–41.
- Czarnecki, T. (2010c), *O różnych etymologiach polskiego terminu szlachta*, (w:) Mae Afiny tut – nazwaj ich Bandarami. Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu na 80-ciolecie. Acta Albaruthenica 10. Warszawa, s. 292–300.
- Czarnecki, T. (2011), *Zum deutsch-polnischen Sprachkontakt, Das Wort szlachta - ein besonderer Entlehnungsfall aus dem Deutschen*, (w:) S. Prędota/ A. Rudolph (red.), Der Worte Echo im Spiegel dwer Sprache. Festschrift für Maria Katarzyna Lasatowicz. Berlin, s. 331–339.
- Czarnecki, T. (2012a), *Językoznawstwo i historia w poszukiwaniu etymologii szlachty*, (w:) K. Grzywka (red.), Kultura – Literatura – Język. Pogranicza komparatystyki. Prace ofiarowane Profesorowi Lechowi Kolago w 70. rocznicę urodzin. Tom II. Warszawa, s. 1376–1388.
- Czarnecki, T. (2012b), *Zur Etymologie des polnischen Wortes "szlachta"*, (w:) M. Olpińska-Szkielko/ S. Grucza/ Z. Berdychowska/ J. Żmudzki (red.), Der Mensch und seine Sprachen. Festschrift für Franciszek Grucza. Frankfurt am Main, s. 176–183.

- Czarnecki, T. (2013a), *Jeszcze o pochodzeniu polskiego terminu szlachta*, (w:) B. Śliwiński (red.) *Studia z dziejów średniowiecza* nr 17, Malbork.
- Czarnecki, T. (2013b), *Dyskusji o etymologii terminu szlachta ciąg dalszy* (artykuł w niniejszym tomie).
- Czarnecki, T. (2013c), *Etymologia szlachty, Wnioski końcowe* (artykuł w niniejszym tomie).
- Deutsches Rechtswörterbuch* (1914), *Wörterbuch der älteren deutschen Sprache*. Weimar
- Długosz-Kurczabowa, K. (2003), *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa, K. (2008), *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa.
- Doroszewski, W. (1955), *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Dzieje Polski do roku 1501* (1993), Warszawa.
- Encyklopedia Powszechna Orgelbranda* (1867). Warszawa
- Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* (1989), I – III. Berlin.
- Fischer, G. (1920), *Schwäbisches Wörterbuch*. Tübingen.
- Gloger, Z. (1958), *Encyklopedia staropolska*. Warszawa.
- Górzyński, S./ J. Kochanowski (1994), *Herby szlachty polskiej*. Warszawa
- Graff, E.G. (1834), *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*. Berlin
- Grimm, J.W. (1854), *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig
- Heyse, J.C.A. (1968), *Wörterbuch der deutschen Sprache*. Hildesheim
- Grodecki, R. / S. Zachorowski/ J. Dąbrowski (1995), *Dzieje Polski średniowiecznej*. Kraków.
- Historia Polski*, (1964), I. 1. Warszawa.
- Jedlicki, J. (1968), *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*. Warszawa.
- Jungmann, J. (1838), *Česko-nemecký slovník*. I–VI. Praha.
- Jurek, T. (1998), *Obce rycerstwo na Śląsku*. Poznań.
- Kaczmarczyk, Z. (1948), *Kazimierz Wielki (1333–1370)*. Warszawa.
- Kaestner, W. (1939), *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen*. Teil I Einleitung und Lautlehre. Hamburg
- Karłowicz, J. (1900), *Słownik gwar polskich*. I - VI. Kraków
- Karłowicz, J./ A. Kryński/ W. Niedźwiedzki (1900), *Słownik języka polskiego*. Kraków.
- Karszniewicz-Mazur, A. (1988), *Zapóżycczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*. Wrocław.
- Kleczkowski, A. (1928), *Wyrazy niemieckie w staropolskim i staroczeskim*, (w:) *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski* II. Kraków, s. 331–345.
- Klimecka, G. (1999), *Model społeczeństwa w retorykach uniwersyteckich*, (w:) *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 8, Warszawa
- Klubówna, A. (1971), *Królowa Jadwiga – opowieść o ludziach i czasach*. Warszawa.

- Klubówna, A. (1982), *Ostatni z wielkich Piastów*. Warszawa.
- Kluge, F. (1963), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 19. Auflage. Berlin.
- Kluge, F. (1995), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23. Auflage. Berlin.
- Kłoczowski, J. (2003), *Młodsza Europa*. Warszawa.
- Korbut, G. (1893), *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*. Warszawa.
- Korbut, G. (1935), *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*. Warszawa.
- Kosman, M. (2007), *Polska w drugim tysiącleciu. Czasy narodu i państwa szlacheckiego*, t.1. Toruń.
- Kott, F. (1878), *Česko-nemecký slovník zvláště grammaticko frazeologický*, T. 1–7. Praha.
- Kremer, J. (1879), *Niektóre uwagi nad źródłosłowem wyrazu polskiego ślachta–szlachta*, (w:) Dzieła Józefa J. Kremiera, tom XII, Pisma pomniejsze. Warszawa, s. 504–519.
- Lasch, A./ C. Borchling (1956), *Mittelniededeutsches Handwörterbuch*. Neumünster.
- Lexer, M. (1872), *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Bd. I – III. Leipzig.
- Lexer, M. (1930), *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Leipzig.
- Linde, S.B. (1854), *Słownik języka polskiego*. Lwów.
- Łowmiański, H. (1985), *Początki Polski VI*. Warszawa.
- Niesiecki, K. (1839), *Herbarz Polski*. I – X. Lipsk.
- Maciszewski, J. (1985), *Szlachta polska i jej państwo*. Warszawa.
- Machek, V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- Machek, V. (1968), *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Malinowski, F. (1870), *Zur Lautlehre der deutschen Lehnwörter in der polnischen Sprache. Kuhns Zeitschrift für die vergleichende Sprachforschung VI*. Berlin, s. 277–300.
- Mały słownik języka polskiego* (1969). Warszawa.
- Mayer, A. (1927), *Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen*. Reichenbach.
- Meyers Konversations-Lexikon* (1893). Leipzig.
- Miklosich, F. (1886), *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien
- Moszyński, L. (1954), *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*. Poznań.
- Neverkla, S.M. (2004), *Sprachkontakte Deutsch–Tschechisch–Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen*. Frankfurt.
- Niesiecki, K. (1839), *Herbarz Polski*. I–X. Lipsk.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN* (1997), I–VI. Warszawa.
- Nowacki, B. (2006), *Więzi społeczne i narodowe w Czechach na początku XIV wieku w kronice tzw. Dalimila*, (w:) Przemysłodzi i Piastowie–twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Warszawa, s. 141–168.
- Nowowiejski, B. (1996), *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*. Białystok.

- Polska Encyklopedia Szlachecka* (1935). Warszawa.
- Priručni slovník jazyka českého* (1948). Praha.
- Przyrowski, Z. (1998), *Popularna encyklopedia staropolska*. Warszawa.
- Roman, S. (1961), *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*. Kraków.
- Rymut, K. (1997), *Niemieckie Ritter, Reiter w języku polskim*, (w:) Wort und Name im deutsch-slavischem Sprachkontakt. Köln.
- Schade, O. (1866), *Altdeutsches Wörterbuch*. Halle.
- Schmeller, A. (1827), *Bayerisches Wörterbuch*. Stuttgart.
- Schuster-Ševc, H. (1968), *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Bautzen.
- Schützeichel, R. (1974), *Althochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen.
- Siatkowski, J. (1965), *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, część I. Wrocław/ Warszawa/ Kraków.
- Siatkowski, J. (1996), *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa.
- Skok, P. (1971), *Etymologičeski rječnik hrvatskoga i srpskoga jezika*. Zagreb.
- Sławski, F. (1952), *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Sławski, F. (1981), *Szlachta*, (w:) *Język Polski* 61. Kraków, s. 316–318.
- Slovník slovenskego knižnega jezika* (1991). Ljubljana.
- Slovník spisovného jazyka Českého* (1957). Praha.
- Słownik języka polskiego* (1978), red. naukowy M. Szymczak. Warszawa.
- Słownik języka polskiego* (1861). Wilno.
- Słownik kultury dawnych słowian* (1990). Warszawa.
- Słownik staropolski* (1953). Wrocław.
- Słownik staropolskich nazw osobowych* (1965). Kraków.
- Słownik starożytności słowiańskich* (1966). Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych* (1996). Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych* (1997). Opracowanie etymologii, prof. A. Bańkowski. Warszawa.
- Szajnocha, K. (1876a), *Dziela. Szkice historyczne, t. II, Nastanie szlachty i herbów w Polsce*. Warszawa.
- Szajnocha, K. (1876b), *Dziela. Szkice historyczne, t. IV, Szlachcic chodackowy*. Warszawa.
- Szajnocha, K. (1969), *Jadwiga i Jagiello I–IV*. Warszawa.
- Szymański, J. (1993), *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*. Warszawa.
- Šimek, F. (1948), *Slovník staročestiny*. Praha.
- Tazbir, J. (1978), *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit - upadek – relikt*. Warszawa.
- Tymieniecki, K. (1956), *Pisma wybrane*. Warszawa.
- Vasmer, M. (1958), *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Vasmer, M. (1980), *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Moskwa.
- Vincenz, A. de (1996), *Polsko-niemieckie stosunki językowe na tle europejskim*, (w:) Polacy i Niemcy. Warszawa.
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, (1968). I–XI. Warszawa.
- Wojciechowska, M./ Z. Wojciechowski (1947), *Polska Piastów Polska Jagiellonów*. Poznań.

- Wojciechowski, Z. (1948), *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*. Poznań.
- Wyrozumski, J. (1985), *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa.
- Wyrozumski, J. (1986), *Kazimierz Wielki*. Wrocław.
- Wyrozumski, J. (1999), *Dzieje Polski piastowskiej (VIII w.–1370)*, (w:) *Wielka Historia Polski*, t. II. Kraków.
- Zajączkowski, A. (1993), *Szlachta polska*. Warszawa.
- Zientara, B. (1984), *Wacław II*, (w:) *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa.
- Zientara, B. (1997), *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa.

IKL@

Wydawnictwo Naukowe

Institutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej

Uniwersytet Warszawski